

Joso Defrančeski

JOSO DEFRANČESKI

120,00
Dr. MEŽNARIĆ STJEPAN
ADVOKAT
ČAKOVEC.

C. i K R.
RATNI LOGORI
1914-1918

CIJENA DINARA 30.—

1 9 3 7.

STAMPARIJA ANTUN ROTT, OSIJEK.

BRATU
I V I C I

*koji sniva vječni san u logorskom groblju kod
Gmünda uz ostalih 20.000 nedužnih pokojnika, i
onim desecima hiljada žrtava Svjetskoga rata u
pozadini, kojih kosti trunu po dalekim grob-
ljima logora i sela u Austriji, Českoj, Moravskoj
i Madarskoj.*

Ove uspomene nisam pisao ni za svoju ni za za-
bavu čitaoca. Pisao sam ih, jer sam osjećao potrebu, da
poslije 20 godina pred javnost iznesem ovu slabo ili ni-
kako poznatu, ali zato krvavu stranicu Svjetskog rata u
pozadini. Kad se odigravala ova tragedija, kao nešto
sporednoga na velikoj pozornici svjetskih događaja, bio
sam još malo dijete. Prošao sam ove logore, proživio
sve one strahote, koje su proživljavali i ostali prognanici,
vidio sam mnogo zla i gledao, kako oko mene grozna i
neumoljiva smrt kosi mlade i nedužne živote mojih vr-
šnjaka i sve sam to — preživio. Mora da su oni događaji
bili grozni kad su se ovako duboko usjekli u dušu djeteta.

Ni jedan redak nije pretjeran. Šta više, mnogo je
toga još i ublaženo. Često, dok sam pisao, zadrhtala bi
mi ruka, zaboljelo srce, iznevjerili me živci i morao sam
odlagati pero. Ovo je i razumljivo, jer sam morao kod
toga preživljavati još jedanput događaje iz 1914-1918.

Kad je knjiga bila u rukopisu već gotova, upozorili
su me prijatelji, da bih se mogao koristiti podacima iz
„Hrvatskog Lista“ koji je za vrijeme Svjetskog rata iz-
lazio u Puli. Od onih godišta sačuvan je samo jedan
primjerak, ali sam se njime mogao posve malo koristiti,
jer stroga ratna cenzura nije dopuštala pisati o logorima
onako kako bi se o njima bilo moglo pisati.

U isto vrijeme izašla je na ukrajskom jeziku knjiga
„Gmünd“ od Vasilja Makovskog. Pregledao sam je i iz
nje izvadio neke podatke, većinom statističke prirode,
koji su se odnosili isključivo na sam gmündski logor.

Ovim prikazom nisu ni izdaleka obuhvaćeni svi lo-
gori ni opisane sve patnje i stradanja našeg naroda za
vrijeme Svjetskog rata. Ovaj moj pokušaj neka potakne
i ostale, koji znadu nešto o tome, da opišu i svoja sje-
ćanja. Bit će to dragocjeni prilog onima, koji će danas-
sutra stručno pisati o događajima iz onih velikih i kr-
vavih godina.

I

Na istoku se nebo zarumenilo i već se naziru kao kroz laganu maglu obrisi kvarnerskih otoka Cresa i Lošinja, koji strše iz mora poput dalekih, visokih bregova. Po Kvarneru kližu prema obali ribarske lađice, ostavljajući iza sebe dva vidljiva bijela traga na pučini, o koju se opiru vesla upravljana snažnim rukama ribara. Još dalje u Kvarneru proteže se gusti snop dima, te izgleda, kao da crni oblak visi između mora i neba. Duboka brazda uzburkanog mora prati taj snop dima kao sjena čovjeka i čini se, da su srasli jedno uz drugo, jer brazda je dublja i vidljivija ondje, gdje je i dim gušći, a slabija je i gubi se na širokoj površini ondje, gdje se dim rastvara u zraku. To morem krstari ratna lađa iz čije utrobe suklja gusti dim kroz otvore dvaju dimnjaka, a duboka brazda valova potječe od vijaka, koji sijeku vodu svojim brzim okretajima. Ova lađa nadzire svako kretanje na moru i pazi, da ribari sa svojim lađicama ne pređu dozvoljenu granicu ribarenja.

Selo se počelo buditi iz noćnog sna. Otvaraju se kućni prozori na koje proviri po koja snena glava, da se zagleda u nebo pa na more i da se opet izgubi iza prozorskih krila. Iz staja čuje se mukanje goveda, blejanje ovaca i revanje magaraca, dok pijetli kukuriču svoj jutarnji pozdrav. Zrak je zasićen raskošnim mirisom mlade prirode, koja se budi na novi život.

Proljeće je.

Polja, livade i šume odišu novom svježinom, koja se tek rađa. Čitav je kraj jedno nepregledno more orošeno kapljicama jutarnje rose, koja će nestati čim planu prvi traci mladoga sunca. Zora se još bori sa danom, a

to je vrijeme, kad se selo budi, da prione svađanjem poslu-
— Djeco, sunce tek što nije poranilo, a vi još spavate — budi gazda Mate svoje ukućane. Oni se protežu svaki na svom ležaju, rukama trljaju snene oči i polako se izvlače ispod pokrivača.

— Zar je već razdanilo? — čude se, želini sna i počinka poslije napornog rada. Sada nije vrijeme oklijevanju, jer kod barba Mate Miloševića ima uvijek dovoljno posla, naročito u proljeću. Imanje je veliko, družina brojna, a malo čvrstih i radinih ruku, koje bi na vrijeme posvršavale posao.

— Ti ćeš, Nikola, sa Markom danas pod Vrh, da izoreš još ono malo, što je ostalo od juče. Ivo i Jure će otjerati ovce na pašu, a ja ću sa težacima u vinograd — upućuje gazda Mate za vrijeme doručka, dok je čitava družina na okupu. — Vi ostali, koji ostajete kod kuće, znate svoj posao — reče okrenuvši se ženi Magdi, koja će dati daljne upute za ono, što treba raditi kod kuće.

— Za danas smo obećali kumi Mariji izorati njivu — primijeti Nikola.

— Znam, ali vidiš da ne možemo. Svrati do nje i reci joj, da ćeš njeno izorati čim svršiš naše.

Teško je na vrijeme posvršavati svoje poslove i još k tome pomagati drugima, kad nema tko da radi. Stariji sin Mate mu je u vojsci već od početka rata, a kod kuće je ostavio ženu Milku sa dvoje sitne djece: Ivanom i Nadom. Drugi sin Josip radi u arsenalu, da privredi barem nešto gotova novca, koji je potreban u gospodarstvu. Žena mu Marija s malim Markom pomaže kod kuće, ali njihova je pomoć tek tolika, da se ne kaže, da ništa ne rade.

— Teško je, teško u današnje vrijeme — uzdahnu stari Mate pod teretom briga. Ustao je sa čela dugačkog stola. Za njim su se povelili i ostali, te se razišli svaki za svojim poslom.

Nikola je upregao par volova pod kola, na koja je natovarao plug, pa je polagano tjerajući volove došao do

kuće kume Marije. Malog je Marka ostavio kraj kola, a sam je zašao u dvorište, gdje je Marija već čekala spremna, da pođe u polje.

— Dobro jutro, Marijo — pozdravi je.

— Bog dao svako jutro — odzdravi mu ona.

*

Kod kuće je Marija ostala sama sa dvoje male djece, kad joj je Frane pošao u vojsku.

— Pazi mi na djecu, kuću i ono malo sirotinje, što imamo — rekao joj je na rastanku.

— Hoću — odgovori ona kroz plač.

— Kad ti ustreba pomoći, obrati se kumu Mati. Ja sam s njim već govorio, i on mi je obećao učiniti sve, što bude mogao.

— Dobro, hoću.

Frane pomilova djecu.

— Dobri budite, dok se otac ne vrati.

— Hoćemo, oče.

— Kažu, da rat ne će dugo trajati — okrenu se prema ženi.

— Neka dragi Bog usliša naše molbe! — uzdahnu Marija, brišući oči rubom pregače.

Kad je došao čas rastanka bacila se mužu na prsa i ovila mu ruke oko vrata, a čitavo tijelo joj se treslo od grčevita plača.

— Ne plači toliko — tješio ju je Frane — Ne odlazim ja sam . . .

— Ali ja gubim samo tebe.

— Dječice moja, tata vam odlazi na put, i on će se brzo vratiti i donijeti vam bonbona, ako budete dobri — reče djeci, te ih snažno zagrlila i pomilovala po mladim, punašnim lišćima.

Frane su uputio prema Muntu, gdje su se nalazili i ostali, koji se moraju prijaviti kod vojnog zapovjedništva u Puli. Ovdje se sakupilo gotovo čitavo selo, da ih isprati i da se s njima, možda, po posljednji put oprosti.

Majke i očevi opraštaju se od sinova, žene od muževa, djeca od očeva, sestre od braće. Prijatelji i znanci se grle. Svi se redom opraštaju od onih, koji polaze u vojsku.

— Skoro nam se zdravi vratite!

— Pišite nam opširno!

— Pazite na sebe i jedan na drugoga!

Posljednji pozdravi i dobre želje izgubile su se u štropotu kola, koja su brzo nestala iza prvog zaokreta prema Medulinu. Oblak prašine obavio je kola i sakrio putnike pogledu onih, koji su im mahali posljednji pozdrav. Kroz ovaj oblak, kao kroz gustu maglu, gledala je svakog dana Marija svog Frana.

*

— Možda je već i mrtav — odgovorila je Nikoli kad ju je po običaju pitao, da li se Frane javio.

— Ne će biti mrtav, jer bi te u tom slučaju sigurno obavijestili — tješio ju je Nikola — Ni naš Mate se već mjesec dana ne javlja.

— Dragi Bog neka ih čuva svake nesreće — prekriži se Marija pobožno.

— Došao sam ti reći, Marijo, da ti ne mogu doći prije podne, jer moram još nešto našega izorati. Čim svršim, doći ću ravno tebi.

— Dobro, Nikola, dobro. Ja moram i onako još malo okopavati, pa kad svršiš, ti dođi.

Arsenalski radnici kreću prema Puli, kamo će stići za dobra dva sata hoda. Oni, koji imaju dvokolice, krenut će nešto kasnije, da naveče opet prevale isti put do kuće. Događa se, da ni oni ne dolaze redovno kućama, jer svakog dana ima sve više posla, pa ih zadržavaju na prekovremenom radu, a više puta moraju raditi i preko čitave noći. Ratni propisi su i njih pri-tegli, te su i oni vojni obveznici samo s tom razlikom, da su zadržani na radu mjesto da su ih poslali na frontu. Međutim su i radnici živjeli u neprekidnom strahu pred odlaskom na frontu, jer su se dnevno događali slučajevi.

da bi po koji „odletio“, a na njihova su mjesta dolazili u velikom broju njemački vojnici i oni, koji su raznim protekcijama znali, da se povuku u pozadinu i izbjegnu život u rovovima. Ipak je bolje raditi u arsenalu, pa i kraj neprestanog straha pred frontom, nego biti na fronti s glavom u vreći. Lakše je podnositi napor puta i dva puta na dan pješčiti ili prespavati noć u Puli i nešto zaslužiti za sebe i porodicu nego se potucati tko bi znao kuda. Ma kako naporan bio ovaj život, opet je bolji i sigurniji od onoga na dalekim frontama.

Sunce je već osvijetlilo svojim tracima vrhove stabala i krovove kuća. U selu i na polju odvija se svađanji život. Već su i ribari dopremili noćnu lovinu u selo i domaćice se opskrbljuju ribom prije nego je ribari odvezu u Pulu, da je tamo unovče.

Bez naročitih događaja prošao je i ovaj dan kao i do sada mnogi njemu slični. Svatko je zabavljen svojim poslom, svakoga taru njegove brige, a pomalo i brige onih najbližih, da se konačno sve svrši slijevanjem ramena i uzdahom, koji bi trebao mnogo toga da olakša.

— Na slavu Boga, bit će kako on odredi.

Sunce se polako nagnje prema zapadu i sprema se na počinak kao umorni starac, koga ostavljaju sile. Njegovi traci postaju sve slabiji, sjene sve duže, i pružaju ugodnu hladovinu u selu, gdje je zrak zagrijan od sunca i kamenja, koje se pržilo preko čitavog dana.

— Suđeno nam je, da dočekamo još jedan rat — rekao je stari Martin Mizdarić — ali se nadam, da ne će biti odviše strašan.

— Lako je, Martine, nama, koji smo već preživjeli jednoga, a sada smo i onako jednom nogom u grobu, ali ja ne bih htio biti u koži onih, na kojima je sada red, jer . . .

— Govoriš, Ivane, kao da ne znaš, šta je to rat — prekinu Martin svog ratnog druga Ivana Jukopilu. — Kad se sjetim kako smo ono u bitci kod Visa 20 jula 1866

razbili talijansku flotu i kako smo prosjekli ponos njihove mornarice, onog kolosa „Re d' Italia“, dobivam opet želju, da se borim. Zar si već zaboravio kako su Talijani padali u more i molili, da ih spašavamo, dok je njihov admiral Persano na svojoj oklopnjači „Affondatore“ pobjegao kao da ga sam đavo nosi ravno pred ratni sud. Borba je bila oštra, napeta i opasna, a protivnik daleko nadmoćniji, pa ipak smo ih potukli i izvukli žive glave te dočekali — hvala Bogu — visoku starost. Nije rat tako strašan, kako ga žene zamišljaju. Treba samo imati srca, kao što smo ga mi imali — završi Martin Mizdarić, tko bi znao koliko puta opetovanu priču o bitci pod Visom, udarivši rukom po staračkim prsima, koje su resila dva odlikovanja kao uspomena na pobjedu nad Talijanima pod zapovjedništvom Thegethafa.

— Sjećam se ja svega toga — odgovori mu Ivan Jukopila — i gledam pred očima, kao da je to bilo juče, kako su njihovi „San Marino“ „Maria Pia“ „Palestro“ i drugi hvatali maglu pred nama. Ali mi smo se onda borili drvenim lađama, a pogledaj danas, gdje je svaka slična željeznoj tvrđavi.

— To ne čini ništa. Lađe ovakove ili onakove, more je ostalo isto, a ni ljudi se nisu izmijenili. Rat kao rat i tu se nema šta mijenjati.

— Nisam ja nikakav general, ali mi se čini, da ovaj rat ne će biti kao onaj naš.

— To ja i ne kažem, ali tvrdim, da rat ovaj ili onaj pretstavlja jednog te istog vraga.

Nekoliko staraca sjedi na kamenitoj ogradi u hladu stare ledonje i krošnjate lipe na trgu u Ližnjanu. Preko ramena im prebačeni kaputi iz grubog domaćeg sukna, obučeni su u bijele suknene hlače, tijesno pripite uz noge, a na glavi im malena, narodna kapica. Iz malih, glinenih lulica puštaju guste oblake dima. Lica su im išarana brazdama, tamna, opržena od sunca i šibana od bure. Svaki je od njih premašio sedamdesetu, ali se još uvijek

dobro drže i prikraćuju vrijeme obnavljanjem uspomena i prepričavanjem dnevnih događaja. Nikakav događaj i nikakova pojava nije pošteđena od ovih sijedih glava. Oni raspravljaju s jednakom važnošću o velikim svjetskim događajima kao i o sitnim brigama svog sela. Da li je na redu rusko-japanski ili balkanski rat, rad istarskog pokrajinskog sabora ili razbijen prozor na zgradi mjesne osnovne škole, to je njima svejedno. Glavno je, da oni o svakom problemu kažu svoje mišljenje, koje za njih same pretstavlja pravu svetinju, a kraj toga nastoje, da ga i drugima nametnu. Ako bi netko pokušao da im protivno dokazuje, oni bi mahali glavama lijevo-desno u znak negodovanja.

— Nemojte vi nas učiti — govorili bi — jer mi smo prošli školu života, a to je najbolji učitelj.

— Ali, barba dragi, dok ste vi bili mladi, bila su i druga vremena.

— Kakova druga vremena — odmahnu li oni rukom. Za njih se ipak ne može reći, da su bili tvrdooglavi u svojoj konzervativnosti, jer su u mnogo slučajeva popuštali pred navalama mladih i nisu zazirali pred novim i korisnim tekovinama. Dapače, njihovi su savjeti bili mnogo puta dragocjeni, a seljani su ih poštivali kao iskusne i razborite starce.

— Učitelj hoće da otvori čitaonicu — počeo je jednog dana Jure Boljun, dok su starci sjedili na Muntu.

— Čuo sam — odgovori Martin Mizdarić.

— Samo ne znam, gdje će naći prostorije — javi se Ivan Jukopila.

— Mate Vojnić je spreman, da iznad svoje trgovine ustupi dvije prostorije.

— Dobro je to, samo neka je otvori — oglasi se opet Mizdarić. — Ja sam ovih dana bio u Medulinu, pa sam svratio don Luki. Razgovor je skrenuo i na čitaonicu, pa mi je don Luka rekao, da je ona potrebna i da je on sam o tome govorio s učiteljem.

Naučeni, da se u svakom slučaju traži njihov savjet, sada su skoro uvređeni, što mladarija ne traži upute od njih — starih i iskusnih boraca — prije nego pođu u vojsku.

— Kao da im naše iskustvo ne bi ništa koristilo — tuže se jedan drugome.

— Misle oni, da je poći u rat isto što i na ples, samo što će djevojku zamijeniti puškom.

Dok su za vojsku sposobni muševci odlazili na bojišta, praćeni suzama žena i djece, starci su po svom običaju sjedili pod lipom i pretresali događaje.

— Jesi li vidio Italije. Još se nije odlučila hoće li ili ne će u rat, a čuo sam — snizi Ivan Jukopila svoj starački glas — da pregovara na obje strane.

— To je njoj i slično — odgovori Jure Boljun.

— Hvaljen Isus! — pozdravi ih učitelj Ante Frlić.

— Na vijeke hvaljen! — odzdrave mu u jedan glas,

— Šta se čuje novoga, gospodine?

— Čuo sam, da će Italija u rat.

— Protiv koga?

Kao da je Frlićev odgovor trebao odlučiti o brzom svršetku rata, uprli su u njega poglede i bez daha očekivali odgovor.

— Protiv Austrije — odgovori Frlić.

Kao da je nešto teško palo starcima sa grudiju, već su lakše disali.

— Znao sam ja to već ranije, gospodine — reče Mizdarić.

— Ne može Italija zaboraviti Visa — produži Jukopila njegovu misao.

— Austrija ne će da pristane na sve ono, što Italija traži, ako pobijede — reče Frlić.

— Čuo sam . . . nastavi Frlić — a starci su se nagnuli prema njemu i očima molili, da brže nastavi. — Čuo sam, da će Italija već za koji dan navijestiti rat i da će odmah napasti Pulu, a mi smo svega nekoliko

kilometara udaljeni od nje. — Preko Frlićeva lica prešao je laki trzaj, koga je nastojao sakriti pred starcima.

— Ne će to biti tako strašno, gospodine — primijeti Mizdarić. — Rat će se voditi mnogo dalje od nas.

— Dragi moj barba, rat će se voditi i ovdje kod nas — uvjerava ga Frlić. — Zar ne vidite, da je ovdje oko nas sve utvrđeno, da naši brežuljci kriju topove, da je čitav kraj isprepleten žicama, more napunjeno minama i da je sve preplavljeno vojskom?

— Vidim ja sve to, ali to je pripremljeno samo za slučaj potrebe — nije popuštao Mizdarić — jer kad kraj ne bi bio utvrđen i kad bi protivnik znao, da ovdje ne će naići na nikakav otpor, razumije se da bi došao, iskrcao se i okupirao čitav kraj.

— Nemate pravo, barba, jer morate znati, da će protivnici nastojati u prvom redu onesposobiti baš Pulu, pošto je to najjača ratna luka Austrije.

— Gospodine učitelju, ja znam kako se ratuje na moru, jer sam i sam sudjelovao u bitci kod Visa, a znam, da za vođenje rata na kopnu moraju biti iskopani rovovi na obim stranama. Gdje će ovdje kopati rovove? Valjda ne u moru!

— I ja bih želio, da naš kraj ne osjeti ratnih strahota, ali . . . Da, zbilja, zar niste čuli šta se dogodilo „Zenti“ i „Ulanu“? — nenadano će Frlić.

— Nismo ništa čuli. A šta im se dogodilo? — upitaju starci.

— Austrijanci su pokušali izvesti blokadu crnogorske obale i za taj su podvig odredili „Zentu“ i „Ulanu“. Razumije se, da Antantini brodovi nisu ovo gledali lijepim okom, i kad su ih zatekli na otvorenom moru, došlo je do sukoba.

— Pa . . . ?

— Razvila se borba, u kojoj se odmah osjetila nadmoć Francuza, te su potopili „Zentu“ u blizini rta Kaštel Lastve, a „Ulan“ se jedva spasio bijegom u Kotor i nije

mogao ni da pruži pomoć posadi „Zente“. Kapetan Pahner, zapovjednik „Zente“, sa jednim dijelom posade doplivaio je do crnogorske obale . . .

— I onda . . . ?

— Crnogorci su ih lijepo zarobili.

— Eto, šta se već događa, a rat je tek počeo — ogласi se Ivan Jukopila — a koliko će tek biti ovakovih i još strašnijih pripovjesti do svršetka rata.

— Jedno je ipak sigurno, da oni kod Kaštel Lastve nisu prije borbe kopali rovove — ujedljivo će Boljun na račun Mizdarića.

— Pa . . . ovaj . . . nisu ih kopali, ali . . .

Sa zvonika crkve svetoga Martina ogласilo se zvono zvoneći večernjicu. Njegov se glas širi pobožno i sveto po selu preko krovova kuća, preko polja i livada do rta Marlere, da se tamo izgubi u šumu morskih valova. Majska noć spušta se polako i nečujno ovijajući svojim tamnim plaštem čitav kraj.

Jedna mina otrgla se s lanca u Kvarneru, i nošena strujom udarila je o hrid i eksplodirala. Prasak eksplozije čuo se daleko, a prozorska su se stakla potresla i zazvečila, kao da ih nevidljiva ruka posipava sitnim pijeskom.

Starci i učitelj skinuli su kape, prekrstili se i ovako ostali šuteći neko vrijeme, da se poslije toga razidu svaki svojoj kući.

Iz daljine čuje se zvuk pastirskog zvona i blejanje ovaca, koje se vraćaju sa paše.

II

Na ruševinama starih naseobina, na jugu Istre, ondje, gdje se Jadransko more cijepa na Kvarner i Tršćanski zaljev, gdje je obala bogata zaljevima, uvalama i uvalicama, gdje je blago podneblje i ugodna klima, gdje sunce žeže i pali, u ovom lijepom kraju bogatom prirodnim

ljepotama, smjestila se Pula, najjača ratna luka i najveća tvrđava Austro-ugarske monarhije.

Nekad malena i neznatna naseobina primitivnih naroda brzo je zapela za oko rimskim imperatorima, koji su ovdje izgradili jedno od uporišta svoje ekspanzivne politike prema istoku. Kasnije je postala važnom trgovačkom lukom pomorske Venecije, sa kojom su Uskoci vodili nemilosrdan rat za prevlast na moru. Vremenom se ova naseobina širila, razvijala i utvrđivala, dok konačno nisu iskorišteni svi prirodni položaji i grad je sa čitavom okolicom pretvoren u modernu, jedinstvenu i nesavladivu tvrđavu. Za njeno utvrđenje nije bilo potrebno podizati naročito velik broj objekata, već je trebalo samo malo dotjerati blagodati prirode i snabdjeti ih modernim ratnim napravama. Uski ulaz, koji se naglo širi u prostrani i duboki lijepo razvijeni zaljev, sposoban da primi i sakrije malene kao i najveće ratne, trgovačke i putničke pomorske jedinice; niski, obrasli šumom, ali za utvrđenje veoma podesni brežuljci, koji okružuju zaljev; pogodan teren za širenje i razvijanje grada; zgodno za lede, vezano dobrim cestama i željeznicom — sve je to doprinijelo, da se Pula brzo razvijala, napredovala i utvrdila, te postala važan centar austro ugarske pomorske snage, a ujedno i poprište borbi za lokalni prestiž Hrvata i Talijana.

Dok su Talijani imali većinu u gradu, Hrvati su u svojim rukama držali gotovo čitavu okolicu, pa je onda i razumljiva borba, kakova se vodila u svim primorskim mjestima Istre. Talijani se nisu upuštali u otvorenu borbu po selima, ali su zato Hrvati uprli sve sile, da zauzmu odgovarajući položaj u gradovima. Borba, koju je započeo neumrlji biskup Dobrila i koja je dala odličnih rezultata na buđenju narodne svijesti, pretvorila se u prave trijumfe kod svake daljnje pobjede.

— Ne nagliti se. Polako, iz dana u dan, i mi ćemo opet povratiti naša stara prava i slobodu — govorili su

narodni vođe upućujući narod na hladnokrvnost i us-
trajnost.

Narod ugnjetavan i iskorištavan osjetio je svoju
snagu, kad su mu otvorene oči, i želio je u prvimah, da
sve ono, što je ranije izgubio, povрати najedanput.

— Neka nam dadu ono, što nam pripada i što
je naše.

— Potrebno nam je strpljenje, i sve će biti dobro.
Oni samo čekaju, da se mi zaletimo i učinimo kakovu
nepromišljenost, pa da nas tuku našim vlastitim po-
greškama.

Narod je shvatio ovo nastojanje svojih vođa, ušao
je u borbu odlučno i smjelo, pripravan da se bori za
svoja prava do posljednjeg daha, i rezultati su brzo po-
stali vidljivi. Ono, o čemu se ranije tek smjelo sanjati,
postajalo je pomalo stvarnost. Bujicu narodnog odušev-
ljenja nije moglo ništa zaustaviti i spriječiti, da sam narod
osvaja stopu po stopu svoje vlastite zemlje, da izvojuje
jedno pravo za drugim. Borba je bila teška i naporna,
jer se moralo boriti protiv jakog i rutiniranog protivnika,
ali narod zdrav, snažan i otporan nije malaksao i borba
se pojačanom žestinom prenosila od oca na sina.

U ovom buđenju narodne svijesti vidjeli su Talijani
svoju propast, jer kad narod ojača i kad postane eko-
nomski samostalan, onda će prestati finansijsko zaroblj-
vanje slabijih, a kad građani izgube ekonomsku i finan-
sijsku vlast iz svojih ruku — izgubili su sve.

Ova međusobna borba Hrvata i Talijana išla je u
prilog trećoj, vladajućoj grupi, koja je dopuštala ovu
borbu, te je čak i raspirivala, ali samo do izvjesne gra-
nice, koju je vlast znala točno odrediti. Kod toga se
služila čas politikom huškanja čas obećavanja, sad jednoj
sad drugoj grupi, ali se najčešće služila talijanskom ma-
njinom, kako bi spriječila stvaranje kompaktne hrvatske
grupe. Obje bi grupe tada ulazile u borbu sa većim
elanom i požrtvovnošću odlučne da pobjede protivnika.

Na taj su način nicali škole, domovi, udruženja, novčani
zavodi, zadruge, novine i sve ono, što je potrebno jed-
nom narodu, da finansijski, ekonomski, kulturno i poli-
tički otkoči i da postane samostalan. Konačni rezultati
ove borbe, koja je sličila borbi na život i smrt, ne mogu
se ni usporediti, jer su Hrvati imali gotovo sva sela sa
velikim brojem zadruga, raznih društava, čitaonica i
štedionica po čitavoj Istri, dok su Talijani zadržali nešto
oslabljene pozicije jedino u gradovima uz zapadnu obalu,
a u centru im je ostala po koja manja oaza.

Hrvati su odlučno išli za tim, da poprave svoje
pozicije u gradovima, dok su Talijani nastojali, da ih
sačuvaju.

— Grad živi od sela, a sela su sva naša, pa naša
ideja mora naići na odraz i u gradovima, kad u njima
svakog dana ima sve više našeg življa — govorili su
Hrvati.

— Moramo pojačati našu akciju ne samo u grado-
vima nego je proširiti i na selo — govorili su Talijani,
novčano potpomagani od talijanskog iredentističkog dru-
štva „Dante Alighieri“ i uživajući sve povlastice od
vlasti na štetu Hrvata. — U svakom selu moramo ku-
piti barem jednog čovjeka — glasila je deviza Talijana,
koja je pogodovala i vlastima prema onom poznatom
austrijskom geslu: „Divide et impera“.

— Što čvršće zbiti redove, i pobjeda je naša —
bilo je geslo Hrvata, koji su odlučno i smjelo gazili preko
svih zapreka i podmetanja.

*

Automobili, fijakeri, tramway, kola, pod koja su
upregnuti konji, volovi i magarci, žamor, vika, glasno
dozivanje seljaka, izvikivanje trgovaca i piljarica, glas
parobrodarskih sirena, šum ratnih lađa, buka motora i
strojeva iz arsenala — sve to odaje bujnost života u
Puli. Velika, na kat podignuta tržnica vrvi ljudima kao i
ulice, koje se odavle razilazile u sve krajeve grada.

Gradski život ne pozna zastoja, jer je vrijeme ovdje dragocjeno. Sve nekud žuri, pa čak i onaj, na oko ravno-
dušni seljak, koji pred sobom tjera magarca, natovarenog
dvjema brentama smokava, nastoji, da pređe preko ulice
i pretekne tramway. Kad mu se ovaj očese o brente i
prospe iz njih smokve na užareni asfalt, seljak se okrene
za njim i prijeteći mu rukom viče:

— Tko će mi ovo platiti, ti beštijo jedna.

Život teče dalje svojim tokom, i nitko se ne obazire
na prosute smokve i seljaka, koji iskaljuje svoj bijes na
tvrdoj magarećoj koži, pomažući si kod toga glogovom
batinom.

Pulu se može podijeliti na dva dijela: sam grad sa
trgovačkom i arsenal sa ratnom lukom. Ratna luka i
arsenal ograđeni su željeznom ogradom ili visokim zidom
od ostalog grada. U arsenalu je zaposleno preko 10.000
radnika. U ovom „gradu“, čije široke i prostrane ulice
presjecaju željezničke tračnice, koje vode iz raznih odje-
lenjaj do željezničke stanice, rade strojevi grozničavom
brzinom. Ovdje se grade ratne lađe, podmornice, torpeda;
popravljaju se stari dijelovi i zamjenjuju novima —
ovdje se rađa pomorska snaga Austro-ugarske monar-
hije. Kad udaraju ogromni čelični batovi, tjerani elek-
tričnom strujom, gnječeći teške komade usijanog gvožđa,
čuje se kao neka daleka, podzemna tutnjava, koja po-
tresa utrobom zemlje. Iz usijanih peći razipa se žarka
lava rastopljene materije, koju slijevaju u kalupe, da
joj dadu određeni oblik. Golih prsiju, znojavi, zamazani,
sa crnim očalima na očima, radnici pokreću poluge okreću-
ći glave pred pljuskom usijanog zraka. Neumorni kovači
udaraju nemilosrdno po nakovnju; kotlari dogotavljaju
kotlove za ratne lađe i male motorne jedinice; tokari
uglađuju pojedine komade i daju im ljepši izgled i po-
trebni oblik na svojim dugačkim stolovima. Sve su radne
struke ovdje brojno zastupane, i svako radi svoj posao,
koji treba svršiti tačno po programu, da nigdje ništa ne

zapne, jer su šefovi odjeljenja odgovorni za svako i naj-
manje zakašnjenje montiranja vijka na podmornici, dim-
njaka na lađi i motora na zrakoplovu.

— Ovaj je točak već davno morao biti gotov —
dere se kovački nadzornik.

— Kasno sam ga primio u posao — brani se kovač.

— Ne trpim prigovaranja u poslu, i točak mora još
danas biti gotov.

— To je nemoguće.

— Onda radi dva sata prekovremeno, a za kaznu
besplatno — zagrmi nadzornik i izvadi bilježnicu, da
to zapiše.

— Šta? Tebi se i vatra ugasila? — smije se zlobno
kod drugog ognjišta.

— Bio sam u tokarni i čekao, dok mi svrše ovaj
komad — brani se kovač.

— Tebi ću za kaznu odbiti dva sata, a pomoćniku je-
dan — reče, okrene se i zapiše kaznu u masnu bilježnicu.

Kao jastreb kad ugleda pilića, zaleti se prema
drugom kraju dvorane.

— Ti se već spremaš kući?

— Sad će, tek što nije sirena dala znak — ispri-
čava se kovač, brišući ruke o zamazani ručnik.

— A ti lijepo produži još jedan sat.

— Molim vas, samo ne danas, jer moram do kuće
pješačiti preko dva sata.

— Ništa zato, stići ćeš sat kasnije.

— Odradit ću to sutra, jer danas imam nešto posla
u gradu — moli kovač.

— Ne, nego baš danas i ne prigovaraj, jer ćeš
inače na frontu.

Ovakove slike redale su se svakog dana, u svakoj
radionici po nekoliko puta i gotovo nije bilo dana, kad
netko nije po kazni otpremljen na frontu.

Na drugom kraju arsenala, na „Otoku“, penju se
radnici po stijenama visokih dokova, pričvršćuju ogromne

željezne krpe na kostur lađe, zabijaju dugačke i čvrste čavle, zabušuju rupe i montiraju topove. Posao se odvija tačno po određenom programu, precizno i nepogrešivo, gotovo mehanički, kao što radi i onaj sat, u koji svaki radnik ubacuje svoj kontrolni list kod ulaza i izlaza i koji mu — radi kontrole — upisuje svaku minutu eventualnog zakašnjenja na posao. Na obali su postavljene dizalice raznih veličina, pomoću kojih se na lađe utovaruju i istovaruju razni predmeti. Uz jedan dio obale privezane su manje ratne jedinice, dok se drednوتي „Viribus Unitis“ i „Szent Istvan“ njišu usidreni nasred luke. Pred lučkom komandom privezana su dva stara drvena broda „Custoza“ i „Belona“ jedini ostaci i svjedoci bitke pod Visom, koji su pretvoreni u stanove oficira pomorske komande. Nad uskim ulazom u luku diže se parkirani, gustim drvećem zasadeni brežuljak Valelunga u čijoj se utrobi nalazi nebrojeno labirinata napunjenih ogromnom količinom raznovrsnog ratnog materijala i eksploziva. Pred ulazom u luku, kao otrgnuti od kopna, plivaju otoci Brioni, radi blagog podneblja kao stvoreni za izletišta i odmarališta. Od ratne luke uz rivu do željezničke stanice, ispod zidina Divić-grada prostire se trgovačka luka, a pozadi nje, sakriveno u malom zaljevu, nalazi se skrovište hidroaviona.

Život u trgovačkoj luci ne zaostaje gotovo ništa za onim u ratnoj. Ovdje se istovaruje i utovaruje roba stigla morskim putem za sjever ili obratno željeznicom sa sjevera za jug. Putnički parobrodi dolaze i odlaze nekoliko puta dnevno, što daje ovom dijelu luke naročitu živost. Znanci i prijatelji se pozdravljaju, hotelski slugi izvikuju imena svojih hotela, nosači nadvikuju jedan drugoga, a grlati kolporteri vrzu se među putnicima, pružajući im novine. Pred kavanama sjedi dokoni svijet i svakog dana gleda istu sliku sa novom znatiželjom.

Kad se oglasi arsenalska sirena, izlaze kolone radnika na nekoliko izlaza, gdje ubacuju svoje kontrolne

liste u sat i ostavljaju ih po brojevima na određenom mjestu. Kao po zapovjedi izlaze u redu po dvojica, kako bi ih straža mogla pregledati, da ne bi odnijeli koji čavao sa one gomile starog željeza, koje se nalazi naslagano u ograđenom prostoru na kraju arsenala. Gradske ulice postaju još življe, kad ih preplavi bujica radnika, a čim padne prvi sumrak, ožive šetališta, parkovi i kavanae.

Noću pruža grad veličanstvenu sliku bezbrojnim žaruljama rasvjetljene akropole, koja — posmatrana iz daljine — čini se da gori i isčezava u moru plamena. Iz ratnih i trgovačkih lađa odrazuju se traci svjetla na morskoj površini, a kad se koja kreće, izgleda, kao da se pomiče sablasna kuća nastanjena dusima. U ovom moru svjetla ponosno se uzdiže amfiteatralni Divić-grad, na kojemu je između starog kamena izrasla trava. Njegove sure, izlizane zidine, oštećeni, veliki i šuplji prozori i napukle stijene pričaju o vjekovima i burama, koje su ga šibale.

Dok grad tone u mrtvilu tamne noći, dok zamire žamor i život na ulicama, čuje se muklo zapljuskivanje valova. Ovaj mukli šum — kako to kaže narodno predanje — dolazi ispod zidina Divić-grada, gdje spava Kraljević Marko sa svojim Šarcem, čekajući dan slobode.

III.

Okolica Pule, ovaj južni trokut Istre, nije ni gorovit ni ravan. Blagi, pitomi brežuljci kao da su izrasli negdje iz pašnjaka, negdje iz ravnica išaranih gromadama bijelog kamena, da se lagano, gotovo neosjetno, spuštaju na jednoj strani prema Kvarneru, na drugoj prema Tršćanskom zaljevu, a na trećoj prema rtu Kamenjaku, koji se svojim kamenim hridinama zasjekao duboko u Jadransko more, kao da je namjerno htio razdvojiti ovu ogromnu masu vode. U ovom trokutu, koji obiluje kamenjem, ima ipak dovoljno pašnjaka i šuma

a svaki je pedalj plodne zemlje obradjen do skrajne mogućnosti i zasadjem kulturnim biljem. Uz to je tlo zasadjeno vinogradima, za koje je stvoreno ovo podneblje, zatim maslinama, smokvama i ostalim južnim voćem, koje se gaji u velikoj mjeri. Polja, vinogradi, vrtovi i livade ogradjeni su kamenim zidom ili zidom od drača. Čitav kraj isprepleten je ovim ogradama, koje su nastale otuda, što je svaki gospodar sa svog polja odstranio drač i kamenje i sve naslagao na medju, da ne mora žrtvovati krmadić obradiva zemljišta. Neravan kraj, sa malenim brežuljcima i ravnicama, ovako šareno isprepleten dračem i kamenjem, naliči nemirnoj morskoj pučini iskićenoj bijelim pjenušavim brazdama. Kad se promatra uznemireno more, priljubi se pogled tako, te se čini, kao da je postalo uzburkanim morem i ono tvrdo, šareno tlo na kome stojimo. Kad je more opet mirno i kad ga ne miluje dašak vjetrova, pa ustremimo pogled na голу, zelenu i prostranu ravnicu rta Marlere, čini nam se, sad će more da je prelije i poplavi sve do samoga sela. Kad to uzalud čekamo sa zebnjom i strahom, ali i potajnom željom u srcu, što ćemo biti svjedoci ovog nadnaravnog prizora, onda se čudimo, kako može tolika voda da se savlada i suzdrži, a da se ne prelije po onoj šarolikoj plohi, koja se ugurala u more i koja ga draži, zove i nudi mu se. Baš na ovom mjestu čini se, da se čitav Kvarner naslonio na ovu ravnicu, htijući je odgurati dalje, pregaziti je i smrviti. Izgleda, da se taj kolos mora ledjima podupro o otoke Cres i Lošinj, a nogama da neumorno gura, ali nemogući savladati ovu pitomu ravnicu, da ju je obišao i iskopao lijepi zaljev ližnjanski. Međutim ono, što nam se danas pričinja i što skoro priželjkujemo, kad gledamo more i rt Marleru, to se nekada dogodilo, i ako ne onako naglo i neočekivano, kako izgleda, da bi se sada moglo dogoditi. Na onom mjestu, gdje se ulegao prostrani ližnjanski zaljev i u njegovoj neposrednoj blizini nalazilo se nekada selo Kuje.

Na ovom mjestu bila je obala niska i nezaštićena, gola zemlja bez kamena, koji bi zaustavio more u njegovom nadiranju i neprekidnom rovarenju. Godinama je tako more udaralo o slabu obalu, sad jače sad slabije, sad bjesnije sad mirnije, i godinama je odnosilo zemlju i podgrizalo obalu. Ono mirno more, koje je pružalo hranu i zaradu ovom narodu, ono isto more, koje je u svom bjesnilu gutalo živote ribara, progutalo je i njihove kuće u svom nemilosrdnom traženju novih žrtava. Zaustavilo se tek onda, kad je naišlo na jači otpor, na kamene hridine sa kojima se i danas hvata u bjesomučan zagrljaj, ali ne na svim tačkama zaljeva. I danas ima u ovom zaljevu mjesta, gdje je obala gola i nezaštićena i na tim mjestima, koja srećom nisu izložena izravnim udarcima valova, kad se more razbjesni i kad zaigra svoje paklensko kolo, ruši i polako odnosi zemlju sa onog dijela obale rta Marlere, gdje se nalaze bogati pašnjaci. Proći će još lijepih godina, ali će se ipak dogoditi, da će jednog dana ovaj poluotok biti odvojen od kopna.

Poslije one katastrofe, kada je nestalo sela Kuje, stanovnici su se preselili na obližnji brežuljak i na njemu udarili temelje novom naselju. To je današnji Ližnjan.

Da bi sačuvao uspomenu na ranije naselje, narod je podigao zavjetnu crkvu i posvetio je Majci Božjoj od Kuja. Ova crkva postoji i danas, i kraj oko te crkve sve, tamo do morske obale zove se Kuje. Svake godine održavaju se zavjetne procesije iz Ližnjana do te crkve, kod čega sudjeluje čitavo selo, i taj dan je u selu praznik posvećen molitvama, da se u buduću ne dogode onakove nesreće. Ali sa te strane selu više ne prijeti nikakova opasnost, jer se ono povuklo malo podalje od obale, a osim toga na otvorenoj pučini štiti zaljev od navale bijesnih valova oštra, visoka i nesavladiva hridina, koja brani Kvarneru svako daljnje nadiranje u unutrašnjost. Kad se more razbjesni i kad silom želi

da provali, hrid se uhvati s njime u koštac, i tada nastane muklo stenjanje, jaukanje, rikanje i hroptanje, a bijesni valovi otkraču i raspršuju se u mirijadama sitnih kapi visoko u zraku iznad nesavladive kamene gromade. Kad prestane borba, kad se more stiša, umiri i povuče, te zauzme svoje ranije mirno i prijateljsko držanje, ukaže se mokra, gola, ponosna i nesavladiva čuvarica ribarske luke — kamena hrid Marlere.

Na jednom kraju luke, gdje je voda izdubila malu uvalicu, u zaklonjenom prostoru, privezane su ribarske ladice zaštićene od svakog nevremena.

Na drugom kraju, gdje se zaljev najdublje zario u kopno, gdje je voda plitka, a obala najniža, uz samu obalu izvire pitka voda, koja se slijeva u ograđeni prostor i za vrijeme čestih sušnih godina selo se jedino iz ovog bunara opskrbljuje vodom. Od bunara vodi cesta prema rtu Marleri do svjetionika, koji svojim svjetlom upozorava noću brodove na opasnost hridine, a ribarima služi kao putokaz, kad se otisnu daleko na pučinu tražeći bogati lov. Od bunara u protivnom pravcu penje se cesta prema Ližnjanu, selu koje se smjestilo oko glave jednog od onih brežuljaka, koji daju ovom kraju onu promjenljivu draž i ljepotu. Čim stigne do sela, cesta se širi u prostrani trg, koga s jedne strane zatvara dvokatna zgrada osnovne škole, a s drugih strana od kamena zidane kuće, izvana neokrečene, ograđene zidovima i opasane vrtovima. Sve su kuće podignute na kat sa tipičnim primorskim stubama, t. zv. baladurom. Ovdje se cesta cijepa u nekoliko krakova, koji se razilaze po selu, a najzanimljiviji je onaj kraj, gdje se u sredini sela nalazi Munat. To je mjesto gdje počinju, razvijaju se i završavaju svi događaji sela. Na sredini trga je prostor ograđen zidom teškog kockastog kamena. Na onoj strani ovog trga, dje se cesta, što dolazi od Marlene, spaja sa glavnom cestom koja iz Pule vodi preko Medulina u Ližnjan da se opet preko Šišana vrati u Pulu, podignut je visoki

kameni zid. Na sredini trga raširile su svoje grane stara ledonja i krošnjata lipa. Preko puta je crkva sv. Marije, a trg zatvaraju kuće; preko njihovih krovova vidi se zvonik glavne crkve sv. Martina.

Na ovom trgu sastaju se starci na raspravljanje, muževi dolaze na razgovor a djeca da se igraju. Kamena ograda služi jednima za sjedenje, a mekana trava unutar ograđenog prostora djeci za igranje. Sa ovog mjesta pruža se krasan vidik prema istoku na otoke Cres i Lošinj, prema jugu je otvorena morska pučina dok se prema zapadu vide Medulin i Premantura. U jutro, kad se ribari vraćaju sa noćnom lovinom, djeca ih već čekaju na Muntu, i čim ih primjete, otrče brže kućama, da jave njihov dolazak. Na širokim kolima, pod koja su upregnuti brzi konji, natovareni su ribarski sanduci puni svakovrsne ribe. Prije nego su ribari prispjeli da istovar sanduke, okupile su ih domaćice i nadvikujući jedna drugu traže ovu ili onu vrstu ribe već prema tome, šta su odlučile pripremiti družini za jelo.

— Meni daj dvije kile lokarda.

— Ja ću sipu, ako ima, a ako nema, uzet ću brancine.

— Ej, Mate, imaš li rakova?

Ribari sipaju svojim okretnim rukama, prebiru i važu ribu prema njihovim željama i ne pitajući za novce. To je dušnost njihovih žena, koje će naplatiti ili novcem ili protuvrijednosti u naravi.

— Hajde, žene, hajde. Kupujte brže, jer nam se žuri — uzvikuju ribari.

— Već nam je dosta, sad možete ići — odgovaraju one.

Pošto je podmirena domaća potreba, natovaruju ribari sanduke opet na kola i voze ribu u Pulu, da je tamo unovče.

Kad je ribareva žena nabrojila već sve, što će joj muž kupiti za kuću, rasplače se kćerkica.

— Tatice, meni kupi bonbona.

— Hoću, dijete, hoću.

— Meni kupi konjića za iahanje — moli sinčić, motajući mu se oko nogu.

— Dobro i tebi ću kupiti konjića — odgovara, a u sebi preračunava, hoće li mu ostati za pola litre vina, ako kupi sve, što mu je naručeno.

U selu je svaki zabavljen svojim poslom. Jedni obrađuju polja, drugi krstare sa ribarskim lađicama po moru, izvrgavajući se šibanju bure, bjesnilu morskih valova i toplim zrakama sunca, a treći ostavljaju svoje zdravlje u prašnjavim radionama arsenala. Nitko se ne tuži na život i svatko je zadovoljan s onim što ima. U njihovom životu rijetki su potresi, koji bi poremetili jednoličnu svakidašnjicu mirnog i spokojnog života.

Zao duh, koji je uzdrmao ravnotežu čitavog svijeta godine 1914 uvukao se i u ovo mirno selo i poremetio je za sva vremena onu jednoličnost, koja je karakteristična za sva primorska sela.

Pula, kao ratna luka i jedna od najjačih pomorskih baza i jedna od najvećih kasarni Austro Ugarske, bila je već prije rata utvrđena, ali se to gotovo i nije primjećivalo sve do onog časa, dok se ta utvrđenja nisu počela naglo proširivati i dok se strogi ratni propisi nisu svom svojom žestinom oborili i na sela oko Pule. Ovaj događaj toliko je poremetio onaj prastari red i mir, da se od ovog udarca ne će ova sela više nikada oporaviti.

Još prije nego je započeo stvaran rat, dok je rat još lebdio u zraku, opasana je Pula bodljikavom žicom a na svaki izlaz iz grada postavljene su straže. Iz grada u sela ili obratno smjelo se samo sa naročito izdanim iskaznicama, jer je svako kretanje naroda strogo nadzirano, pošto se čitav puljski trokut počeo temeljito utvrđivati i naseljavati vojskom.

— Sutra dolazi vojska i u naše selo!

Ovo je za Ližnjan više nego događaj, jer ovdje ne samo da nikad nije bilo vojske već niti žandarme-

rije. Žandari su bili šacionirani u Medulinu, a prošetali bi jedanput nedjeljno kroz Ližnjan na veliko veselje odraslije djece, koja su se smijala njihovim perjanicama, dok su majke one manje plašile njima kao strašilima.

— Ne sluti ovo na dobro — bio je jednostušni uzdah.

Školska zgrada morala je biti ispražnjena za smještaj vojske, a školska obuka se održavala u jednoj prostoriji Narodne čitaonice.

Bez parade i bez uobičajenog svečarog dočeka, kakovi se redovno priređuju, kad nekamo dolazi vojska, ušao je jedan bataljon u selo, i vojska je odmah započela radom. Užurbano se radilo na utvrđivanju svakog povoljnog položaja. Nikoga se nije pitalo za dozvolu smije li mu se prekopati oranica ili sasjeći vinograd, pogaziti pašnjak ili uništiti maslinik. Vojska nije o tome vodila računa, pa je bez pitanja uzimala kola, volove i sve, što joj je trebalo za brzo utvrđivanje, da se osigura od napada i spremi za obranu. Pitomi brežuljci, obrasli niskim drvećem, smrekama, smiljem i travom, vinogradima i maslinama pretvoreni su preko noći u podzemne tvrđave. Iz njihovih utroba vire kroz betonirane otvore na sve četiri strane topovske cijevi, a oko njihovog podnožja vuče se bodljikava žica, koja poput stonoge nemani brani pristup ovim nevidljivim labirintima. Svaki je položaj iskorišten i upotrebljen u vojne svrhe, pa čak i gola ravnica rta Marlere, gdje su iskopane duboke jame u koja su sakrivena topovska ždrijela. U Kvarner i Tršćanski zaljev postavljene su mine, poredane po naročitom planu, koji je predstavljao jednu od najvećih tajni ratnog arhiva. Ceste, puteve i prolaze čuva straža; poljima krstare patrole, a bunari pitke vode su prekriveni i ključem zatvoreni, i narod je samo u određeno vrijeme, pod stražom, mogao da se opskrbljuje vodom. Uz obalu krstare i kriju se po uvalama i uvalicama, zaljevima i iza pustih otočića brze ratne jedinice. Čim zazvoni večernje zvono, mora se narod povući u kuće, a

vrata i prozorske kapke tako zatvoriti, da niti tračak slabog svjetla ne prođre u noćnu tamu.

Nastupilo je pravo ratno stanje, koje će se u ovom kraju u punoj mjeri osjetiti nekoliko mjeseci nakon što je ispaljen prvi hitac na bojnopolju.

IV.

Narod je po južnim selima Istre upravo onoliko pobožan i praznovjeran, koliko su i svi narodi svijeta, naseljeni duž svih mora na kugli zemaljskoj. Kraj mora su rođeni i odgojeni, po moru krstare i žrtvuju mu svoje živote; boje se razbješnjelog elementa, a uživaju i raduju se njegovoj mirnoj i pitomoj površini. Kad se more zapjeni, kad visoki valovi bijesno udaraju o hridine, kad potmulo tutnji i grgoće slana voda po špiljama i tjesnacima, kad se nemirna pučina igra malenim i krhkim ribarskim lađicama kao i velikim i teškim oklopnjačama, narod u tome vidi bijes Onoga, koji je nevidljiv, ali sve-moguć i pravedan u svom gnjevu. Ne ispitujući razloge ovom nenadanom gnjevu, narod pobožno priklanja glavu, posipa je pepelom i kaje se. Ne toliko za svoje, koliko za grijehe onih, koji su izazvali taj gnjev. I ovdje se spaja ono, što je kod svakog primorca nerazdruživo: pobožnost i praznovjerje. Da utiša gnjev Gospodnji, narod mu prinosi žrtve: kupuje debele voštanice, crkvama poklanja svete slike, daje čitati mise i litanije, zavjetuje se na post i klečanje, a u težim slučajevima podižu se kapelice i crkve posvećene svecima, koji su u nevolji pomogli.

Ima zavjetnih mjesta o kojima se pronio glas na daleko i oni predstavljaju za čitav jedan kraj sveto mjesto, kamo narod hodočasti i moli se na određene dane u godini. Jedno ovakovo sveto mjesto za južnu Istru je crkva, koju je narod sagradio na brijegu tik morske obale. Po ovoj crkvi i ovaj je brijeg prozvan

„Sveticom“ a njegova okolica „Pod Sveticom“. Prešavši nekoliko manjih zaljeva i uvala od rta Marlere prema sjeveru dolazi se do rta sv. Stjepana, koji se svojom plosnatom, golom i kao snijeg bijelom pločom zario duboko u more. Gledajući je iz daleka na ovoj se ploči jasno razabiru neke udubine, koje su poredane u obliku potkove konjskog kopita. Uz ovu igru prirode, uz ovo kopito utisnuto u tvrdi kamen, vezao je narod legendu, koja ne izumire i koja se prenosi iz pokoljenja na pokoljenje. Od ove kamene ploče, od rta sv. Stjepana, uzdiže se šumom obrasao brijeg, koji dominira čitavom okolicom. Sa ovog brijega pruža se veličanstven i otvoren vidik na sjever do Rijeke, da se spusti na kvarnerske otoke i preko rta Marlere na голу pučinu Jadrana.

Nekad — kaže narodna priča — na ovom brijegu dizao se ponosno kraljevski dvorac. Jedne godine pojavio se u ovom kraju krvožedni zmaj, koji je tražio, da mu se svakog dana prinose žrtve, i to mlade djevojke, koje bi on proždirao. Došao je red i na mladu i lijepu kraljevnju, koja je bila jedinica u oca. Kraljevski su je opremili, obukli je u najljepše haljine, oko kosa joj satakali vijenac bijelih ruža, a niz ramena padao joj dugački veo. Čitav dvor je izašao da je isprati na posljednji put.

Zmaj je već čekao na svoju žrtvu izvaljen na golom kamenu kraj mora. Svoje požudne oči upravio je prema kraljevskom dvoru, a iz nozdrva mu je sukljao plamen. Kad je mlada kraljevna izašla sa pratnjom iz dvora, ukazao im se pred očima divan i u isti mah grozan prizor.

Dolje, kraj mora, na onoj istoj škrapu, gdje je zmaj čekao na svoju žrtvu, vodila se očajna borba na život i smrt između krvoločnog zmaja i jednog mladog sitog i lijepog mladića, koji je jahao zelenog konja.

Borba je bila kratka, ali oštra, i konjanik je svojim kopljem probo zmaja, dok se njegov konj očajno opi-

rao o tvrdi kamen, do ne posrne. Još i danas se u škrapu vidi otisak njegova kopita. Mlada kraljevna, koja je spašena grozne smrti zavjetovala se u crkvi i postala je sveta. Crkvu, koja je kasnije sagrađena na ovom brijegu, narod je prozvao „Sveticom“.

Narod iz svih okolnih sela vjeruje u čudotvornost ovog svetog mjesta i svake godine hodočasti ovamo na dan Velike Gospe. Ovamo se donose razni zavjetni darovi protiv bolesti, uroka, nesreća i svega onoga, gdje bi sveta zagovornica mogla pomoći pred licem Boga.

Austro-ugarska vojska, koja se nije obazirala na svetost mjesta i vjerske osjećaje naroda, naročito ako je bio u pitanju strateški položaj, preko noći je utvrdila brijeg. Iskopani su podzemni rovovi i skrovišta u koje su smješteni topovi, municija i vojnici, a čitav brijeg je opasan sa nekoliko redi bodljikave žice. Narod je bio ogorčen što se na ovakav način oskvrnjuje sveto mjesto, kamo se toliko godina hodočastilo i tražilo utjehe u nesreći i boli. Da donekle umire narod, vojničke vlasti su dozvolile, da se sveti kip prenese u crkvu u Šišan. Ovom činu prisustvovalo je ogromno mnoštvo naroda iz svih okolnih sela, da dade zadovoljštinu Božjoj ugodnicij za ovu veliku nepravdu, koju joj nanose tudjinci.

Još se narod nije dospio utješiti od jučerašnje potresne svečanosti, kad drugog dana puče glas po svim selima, kao da ga je raznosio vjetar.

— Svetica se sama vratila na svoje ranije mjesto.

— Isuse, Marijo i svi sveci božji, budite nam u pomoći, je li to istina?

Pitanje, koje su izgovarale hiljade ustiju sa pobožnim strahom i prikrivenom radošću, što se to ipak dogodilo i što je Svetica još jedanput dokazala svoju moć nad onima, koji skvrne sveta mjesta.

— Jest, istina je, kad su je vojnici danas u jutro našli na onom istom oltaru sa kojega je juče skinuta.

— Neka nam se dragi Bog smiluje i neka nas poštedi svog pravednog gnjeva, a kazni one, koji to zaslужuju.

Nikako se nije moglo saznati, kako je posvećeni kip došao natrag na svoje mjesto, makar su mnogi tvrdili, da su u noći vidjeli Sveticu osvijetljenu nekim žarkim sjajem, kako hoda po zraku i rukom dijeli blagoslov narodu, koji mirno spava. Vjerojatno je, da je nekoliko ljudi prenijelo kip noću krađom natrag u crkvu zaobišavši straže, koje su čuvale ovaj utvrđeni brijeg. Ovime je još pojačano vjerovanje naroda u čudotvornost kipa, ali to nije smetalo vojnu upravu, da ponovno dade otpremiti kip u Šišan. Kad se radi o potrebi vojske i kad je u pitanju jedan ovako povoljan strateški položaj, naročito u ratu, nema te sile, koja bi vojsku sprečila u njenoj namjeri. Vojne vlasti su ostale kod svoje ranije odluke, da se kip odstrani a crkva poruši, jer je svojim bjelilom upadala u oči iz velike daljine, naročito sa mora, i bila bi veoma pogodan cilj protivničkim topovima.

Istog dana vraćen je posvećeni kip ponovno u šišansku crkvu, ali ovaj put bez velikog učestvovanja naroda, jer su vojne vlasti branile prilaz iz okolnih sela. Sa suzama u očima gledao je narod, kako nestaje bijelih zidova crkve i kako vojnici ruše kamenje, koje će upotrebiti za zidanje utvrde. Nekoliko dana iza toga ispaljeni su pokusni hici sa ove tvrđave u more.

Dok je ratna zona bila daleko odavle, dok rat još nije zauzeo onakovo maha kakovog će zauzeti kasnije, pooštreni su ratni propisi nad ovim krajem, a kad je bilo već sigurno, da će Italija navjestiti rat Centralnim vlastima i stati na stranu Antante, dogodilo se ono, čemu se ovaj narod nije nikada nadao. Svi znaci i sve preduzete mjere sigurnosti govorile su, da se nešto sprema i da je narod u ovim selima u najmanju ruku na teret vojsci, ali se mislilo, da će i ostati kod te netrpeljivosti i da će eventualno biti još i pojačan nadzor i pooštreni

ratni propisi do krajnjih granica, samo da se vojsci omogućí svaka sloboda kretanja i nesmetane akcije.

Noć od 17 na 18 maja 1915 vedra je i ugodna kao sve majske noći u ovom kraju. Nebo je osuto bezbrojnim zvijezdama, kojih se titraji odrazuju u mirnoj površini mora. Noćnu tišinu narušava monotoni hod patrole, blejanje ovaca i revanje mađaraca dok selo spava mrtvim snom.

Oko pola noći zašumi negdje u daljini šum motora, koji je postajao sve glasniji, što se više približavao Ližnjanu, a kad je motor zašutio, zazvonilo je zvono crkve sv. Martina.

Automobil, u kome su bila tri oficira, stao je pred načelnikovom kućom, kođa su probudili udaranjem o kućna vrata.

— Zvonite za uzbunu! — bile su im prve riječi kad se pred njima stvorio još pospani načelnik. Ne pitajući za razlog ovoj kasnoj posjeti, načelnik je otrčao ravno do crkve i zvonio „u stranu“, što je za selo značilo, da se mora sakupiti na Muntu. Dok je glas zvona tužno ozvanjao u ovo gluho doba noći i budio narod iz sna, oficiri su se popeli na kamenu ogradu Munta i posmatrali muškarce, žene i djecu kako sneni i preplašeni trče prema trgu i ovdje se sakupljaju bez i jedne riječi, jer je bilo zabranjeno razgovarati za vrijeme uzbune. Kad su se već svi sakupili i kad je čitavo selo bilo na okupu, načelnik je rukom dao znak da će govoriti jedan od oficira. Niti glasa nije čuti. I nestašna djeca šute. Ova tišina je nesnosna, i naliči na sparno zatišje pred oluju.

Jedan od oficira izrekao je u najvećoj tišini ove značajne riječi:

— Za tri dana morate ostaviti svoje domove i doći u Pulu, odakle ćete biti dalje otpremljeni. Kod kuće mogu ostati samo oni, koji nemaju djece ispod sedam godina, a imadu hrane za godinu dana unapred.

O tome će odlučiti komisija, koja će već u jutro započeti radom. Dok bude radila komisija, morate svi biti kod kuće, a tko se o ovo ogriješi ili tko bude davao lažne izvještaje, bit će strogo kažnjen.

Teške riječi diktirale su još teže uvjete. Otkuda ovom siromašnom narodu tolika zaliha hrane? Ako pak ispunjava i ovaj nemoguć uvjet, zašto je trebalo umetnuti i onaj o djeci ispod sedam godina? Zar je narod mogao kod kuće držati toliku zalihu živežnih namirnica, koje kupuje redovno jedan ili dva puta u mjesecu? Zar ovo nije poznato tvrdavnom komesaru i političkom upravniku puljskog trokuta g. Schönfeldtu i onima, koji su se odlučili na ovaj strašni korak, da isprazne čitava sela, da hiljade naroda otjeraju sa njegova ognjišta? Dok su izaslanici tvrdavnog komesara i političkog upravnika puljskog trokuta objavljivali narodu ovu neopozivu i tešku naredbu, dok su njihove riječi muklo ozvanjale u tami majske noći i duboko rezale duše naroda, nanošeci mu svojom oštrinom i okrutnošću najveću bol, narod ih je mirno slušao, a kad se je izgubila jeka njihovih posljednjih riječi, samo jedan čas je vladala tišina, a činilo se, da taj čas traje čitavu vječnost. Grozna je to tišina, koja prijeti, da oduzme pamet.

Zrak se potresao, rasporila se noćna tama, a zvijezde su jače zatreperile na nebeskom svodu od provale bola, bijesa, ogorčenja i jada. Uzalud muževi psuju i prijetu, kad se nitko ne osvrće na njih, kao ni na plač žena i djece, jer sada je vrijeme rata, koje ne zna za osjećaje i sentimentalnosti.

Zaštićeni tamom noći dovezli su se u selo zli glasnici i donijeli poraznu poruku, a pod zaštitom mrke noći odvezli su se prema Medulinu, da i tamo budu svjedoci tragičnog učinka svojih teških riječi. Ili ovi isti ili koji drugi glasnici obišli su te noći sva sela oko Pule i svagdje su poručivali istu poruku, svagdje ostavljali rasplakane žene i razjarene muževe. Crnu vijest donosili su pod za-

štitom crne noći i zaštićeni tamom odlazili su ostavljajući u dušama naroda crne slutnje.

Videći da mu ni od kuda nema pomoći, da su uzaludni svi protesti, narod se polako razilazio kućama, a kad su zatvorena i posljednja kućna vrata, zavládala je u selu prijašnja tišina, koju je narušavao hod noćne patrola, blejanje ovaca, revanje magaraca i mukanje goveda, dok su pijetli navještavali buđenje novog dana, prvog u velikoj tragediji ovog naroda.

V

Priroda miruje, pa čak ni morsku površinu ne uznemiruje jutarnji povjetarac. Vršci stabala zanjíšu se jedino onda, kad se na grani pomakne snena ptica. Na istoku se nebo zabíjelo i već se lijepo vidi ratna lađa, koja krstari uz obalu ostavljajući iza sebe bijelu brazdu na mirnoj površini mora. Nebo se sve jače rumeni i počinje se osjećati lagani jutarnji povjetarac, koji miluje morsku pučinu. Sada se već jasno razabiru obrisi kvarnerskih otoka Cresa i Lošinja, koji izgledaju kao daleki bregovi zavijeni u maglu, a na sjever od njih naziru se vršci Velebita, otkuda proviruje užarena kugla jutarnjeg sunca. Dugačke sjene postaju sve kraće i jasnije. Priroda se budi iz noćnog sna, a sa njom i zas-palo selo.

Danas se u selu ne čuje žamor i dozivanje; nema one bučnosti, koja je karakteristična za svako jutro u selu. Pastiri ne tjeraju stada na pašu; orači ne žure da preteknu sunce; djeca su šutljiva, a zamrla je i djevojačka pjesma. Na licima svijú osjeća se umor, a ispod očiju plave se podočnjaci, dok zakrvavljeni pogledi govore o prolivenim suzama i besanoj noći, provedenoj u razmišljanju o onom, još nepoznatom i nejasnom, što ih čeka i što će im donijeti dan.

— Ah, jadna moja djeca — izvio se nehotice uzdah iz majčinih grudi.

— Zar ti ne spavaš? — upita je muž, kođa su morale iste misli kao i ženu.

— Kako mogu spavati kod ovolikog zla, koje nas je snašlo — odgovori Justina Francetić svom mužu Anti. — Za koji dan i više ne ću spavati pod svojim krovom, već ću lutati sa djecom, tko zna kuda. Da si barem ti uz nas, bilo bi nam lakše, ali kako ću ja sa djecom u nepoznatom kraju, među nepoznatim ljudima. Možda se više nikad i ne vratimo kući, već poumiremo negdje daleko od kuće, daleko od rodne grude, daleko od tebe . . . Posljednje je riječi šaptala kroz suze, dok je nije savladao plač.

— Ne plači, draga, sve će se dobro svršiti — tješio ju je muž. — Vidjet ćeš, da ćeš ostati kod kuće, jer najmlađem Ivici bit će ovih dana sedam godina, a hrane imamo koliko je potrebno.

— Ne znaš ti majčino srce. Ja osjećam, da će mi se nešto crno dogoditi. Da mi je barem odmah umrijeti ovdje, pod našim krovom, zajedno sa djecom i tobom . . . Bože, smiluj mi se i pošalji smrt meni grijeshnici, da me riješiš svega zla, koje očekuje moju djecu i mene.

Sklopljenih ruku molila je i dozivala smrt, zatim ih nemoćno spusti na grudi i pritisnu srce, koje je uzbudjeno kucalo.

Neko su vrijeme šutjeli i predali se svaki svojim mislima, dok nije Justina ustala, da priredi mužu, što mu je potrebno za odlazak na posao u arsenal.

Na ognjištu je naložila vatru, pripremila mu kavu i hranu za preko dana, zalijevajući sve suzama, koje su u obilju klizale niz lice. Kad se Ante spremio za odlazak, ušao je u sobu, gdje su mu spavala tri sina. Poljubio ih je lagano, da ih ne probudi, a na rastanku je rekao ženi:

— Nastojat ću, da se vratim kući još prije podne. Reći ću direktoru, što se dogodilo, pa će mi valjda dati dopust.

— Ne vjerujem da ćeš ga dobiti, jer znaš i sam, kako je to danas teško.

— Pokušat ću.

Justina mu je pala na grudi, ovila mu ruke oko vrata i bolno je zaplakala, kao da se zauvijek rastaju. Ante ju je tješio, milovao je i bodrio, a i sam se jedva svladavao od boli, koja ga je tištila. Kad joj se izvio iz zagrljaja i izašao iz dvorišta, ona je još uvijek stajala na mjestu sa izpruženim rukama prema njemu. Lagano, jedva se mičući, vratila se Justina u kuću i ušla u sobu, gdje su joj spavala djeca. Pogled joj je milovao lice jednog, drugog i trećeg sina, dok je slušala njihovo pravilno disanje. Savladana od tuge i bola, koja joj je razdirala grudi, satrvena od nespavanja i shrvana događajima prošle noći, raširi ruke da obrani svoju djecu od svakog zla, i zarida kao ranjena zvijer. Svom težinom svog tijela sruši se na najmlađeg sina i zavapi mučeničkim glasom:

— Ne dam ja tebe, mezimče moje slatko.

*

Na početku svjetskog rata smjenile su više vlasti načelnike i seoske starješine u mnogim selima, naročito u krajevima, gdje im nije odgovaralo, da na domaku ratne zone budu na čelu općina ljudi, koji ne uživaju njihovo povjerenje, a treba da sarađuju sa vojnim vlastima. Na mjesto ondašnjeg načelnika Ivana Rubina postavljen je u Ližnjanu na čelo općine Josip Krivić čovjek, kome su bila sveta svega dva načela: slijepa pokornost prema pretpostavljenima i svetost ličnih interesa.

— Ja sam, gospodo, sredio sav potreban materijal, kako bi pregledom kuća bili što prije gotovi — rekao je članovima komisije, koji su rano u jutro došli u Ližnjan, da popišu zalihi hrane, stoku, narod, i da odrede, koji trebaju napustiti svoje domove, a koji ne.

— Dobro, načelniče, onda možemo odmah započeti.

I započeli su redom po kućnim brojevima. U sva-

koj kući ista slika: svi su članovi porodice na okupu. Utučeni, žalosni, potišteni, neispavani, isplakani i sa strepnjom u dušama pred neizvješnošću, koja ih čeka.

— Ostati ili otići ne znano kuda — bile su dvije jedine mogućnosti, oko kojih su im se vrzle misli. Ovo su tako oprečne mogućnosti, da je jedna od njih značila spasenje, a druga gotovo smrt. Na svaki način dvije oprečnosti, koje mogu natjerati u ludilo kad bi bilo vremena, da se o njima duže razmišlja.

— Lucija Bubić, udovica sa petero djece, nema potrebne zalihe hrane. Mora otići, a popisana hrana i stoka stavlja se na raspolaganje vojnim vlastima.

Plač udovice i njene djece nije nikoga ganuo, i članovi komisije produžili su prema susjednoj kući.

— Lovro i Kata Perković sa snahom Mandom i njene četvero djece moraju otići, jer dva najmlađa djeteta nemaju sedam godina — diktirao je Krivić u zapisnik.

— Dva su mi sina u vojsci, gospodo, pa ostavite nas kod kuće — molio je stari Lovro. — Hrane imamo dovoljno, a možemo i obrađivati naše polje.

— Ne može se — otsječe Krivić — propis je propis, i moraš otići.

Stari Lovro odgojio je dva sina, koji sada gnjiju negdje u streljačkim rovovima, i mora na oltar boga rata doprinijeti i ovu žrtvu.

— Martin i Marija Mizdarić stari su i nemaju potrebnu zalihi hrane, pa moraju otići — diktirao je dalje Krivić.

— Slušaj, Kriviću, ja sam star, ali imam makar i malu penziju. Stariji sin mi je u vojsci, a mlađi i zet u arsenalu. Pusti nas starce, da kod kuće provedemo ove zadnje dane života.

— Tvoja kći i nevjesta će isto otići, pa možete i vi starci s njima — odgovori mu Krivić i bez pozdrava uputi se dalje.

— Nikola Krivić sa ženom mora otići, jer mu dvoje djece nemaju još sedam godina.

— Brate, molim te kao Boga, ne tjeraj nas od kuće — molio je Nikola svog brata.

— Ne mogu i ne smijem! Takav je propis, a propis se mora poštivati — odgovori Josip Krivić, koji se nije niti okrenuo da čuje bratovu kletvu, kad je sa komisijom izašao iz kuće.

Iz kuća, koje je napuštala komisija, čuo se plač i lelek. Žene nariču, kao da se približava sudnji dan. Djeca dižu neopisivu larmu svojim glasnim plačem, a ono malo staraca i muževa, što se našlo kod kuće, psuju i komisiju i rat i život, pa da barem na nekome iskale svoj bijes, viču što ih grla nose:

— Šta plaćete i šta se derete, kao da vas netko kolje? Prihvatite se radije posla, jer sa plačem ne ćete i onako ništa postići kod onih životinja.

Po nekoje dijete izleti onako zaplakano na ulicu i šulja se za komisijom da vidi, šta će se dogoditi kod susjeda, pa da brže otrči majci i da joj ispriča, što je tamo vidio.

Kod Mate Miloševića sva je družina na okupu. Puna ih je soba. Djeca se privijaju uz majke, kao da se boje onih, koji dolaze.

— Moj Mate, nema ti spasa. Moraš otići — povika Krivić još sa praga umjesto pozdrava i sjedne na praznu stolicu.

— Nemoj da tako najepanput osuđuješ, dok se nismo ni porazgovorili.

— Nikakav razgovor ne može mijenjati odluke, jer svi morate otići.

— Kuda i kamo? — upita stari Mate.

— Ne znam kamo ni kuda, ali znam, da iz Ližnjana u Pulu — odgovori hladno Krivić.

— Zar ti ne znaš moje kuće i ne znaš da mi je Mate u vojsci, a Josip u arsenalu? Na meni i ovoj dru-

žini počiva sada čitavo gospodarstvo, a ti jednostavno kažeš, da moramo seliti. Ako odemo, sve će mi propasti, svega će mi nestati, a zar to ne bi bila grijehota?

— Znam, sve ja to znam, ali tako mora biti.

— E, kad baš mora biti neka bude, ali znaj, da Bog ne plaća svake subote, i da će jedanput doći red i na tebe.

Kao pravi birokrate članovi komisije nisu se uopće miješali u prepirke Krivića sa mještanima. Oni su zadovoljni njegovim radom, pa ako netko treba da bude kriv pred ovim narodom, zašto da to budu oni, kad je Krivić tu ulogu preuzeo na sebe? On je njihov čovjek, on pozna njih kao i oni njega, pa neka se međusobno sporazumjevaju ili svađaju samo da sve svrši onako, kako treba i kako to oni žele, pa zašto bi oni zamršivali i onako zamršeno klupko?

— Gdje je tvoj četvrti sin? — upita Krivić Justinu Francetić, kad je ušao u njenu kuću sa članovima komisije.

— Nemam nego ova tri — odgovori Justina.

— Kako nemaš kad ja znam, da imaš još jednog mladeg — ustrajao je Krivić. — Pazi, ako lažeš, bit ćeš još i kažnjena — reče prijetecim glasom.

— Gdje vam je muž? — upita jedan član komisije.

— U arsenalu — odgovori Justina i ne okrećući se Kriviću produži: Čitavo selo zna, da imam samo ova tri sina.

— Ne zna to čitavo selo — upadne joj Krivić u riječ — već dovedi ovamo onog najmladeg, koga si negdje sakrila.

— Kakovo vam se dijete vrti po glavi? — planu Justina — Ili mislite, da bih se odrekla svog djeteta vama ili kome za volju.

— Ne ljutite se, već nam recite istinu — reče jedan član komisije.

— Nemam, gospodine, nego ova tri sina — odgovori Justina šapćući, jer su je suze počele gušiti.

Krivić, koji nije tako šale odustajao od svog nauma uvidio je, da na ovaj način ne će uspjeti, pa se za svaki slučaj oboružao i drugim sretstvom. Prelistavao je neke papire, pa kad je našao što je tražio, rekao je:

— Dobro, dobro, kad ga nemaš, nemaš. Ja sam se prevario. Ali ovaj najmlađi ovdje nema još sedam godina i radi toga moraš i ti otići. Ako hoćeš, možeš ga dati i drugima da podje s njima, a ti sa ova dva starija ostani kod kuće — predložio joj je Krivić hladno i bez osjećaja.

Kad bi joj zario nož u živo meso, ne bi joj zadao većeg udarca i nanio veće boli od ove, gdje joj predlaže da se rastane od svog ljubimca, svog najmlađeg sina. Nije dospjela ni odgovoriti na ovaj nečovječni predlog, već je pogledala Krivića pogledom ranjene lavice, pogledom majke, koja je spremna, da brani svoje čedo, pogledom, koji je najjače prosvjedovao protiv ovakove nepravde. Oči su joj iskočile i zasjale kao da sipaju otrovne strijele; rukama se grčevito prihvati za naslon stolice, dok joj se grudi naglo dižu i spuštaju tražeći zraka. Pogled joj padne na malog Ivicu i oko usana joj zatitra blažen smiješak, raširi ruke, da ga zagrl i odbrani od napasnika, ali se nemoćna i shrvana onesvjesti i sruši.

Djeca su zaplakala i opkolila majku tepajući joj slatke riječi. Miluju je po licu, kosi i rukama; ljube joj zaklopljene oči i plaču, a ona leži na podu bez znaka života. Krivić se uzvrtio ne znajući, šta bi počeo, dok je jedan član komisije donio hladne vode i kvasio joj sljepočice.

Dok su dieca plakala i dozivala majku, a članovi komisije bili zabavljeni oko onesviještene Justine, dok je Krivić nešto pisao u zapisnik, pojavio se na kućnim vratima Ante Francetić.

Znoj i ugrijan od sunca, koje je peklo, sa slojem prašine na odijelu, zadihan od brzog hodanja, u jednoj je ruci držao štap, a preko druge je prebacio kaput.

Jednim je pogledom obuhvatio sve u sobi, oslobodio ruke i potrčao ženi, koja je ležala na podu.

— Dragá . . . mila . . . Justina . . . ja sam ovdje . . . pogledaj me . . . šta se dogodilo . . . i još bezbroj pitanja upućivao je ženi, koja se nije micala i koja nije odgovarala.

Justina leži kao mrtva. Ruke su joj ispružene uz tijelo, a lice joj je blijedo kao u mrtvaca, oči zatvorene, a usta napola otvorena.

Tri nejaka sinčića plaču i dozivaju sad oca, sad majku, a članovi komisije i Krivić gledaju čas u porodicu, koja se sva valja po podu oko onesviještene žene i majke, čas jedan u drugoga, kao da se pitaju, šta li će se iz ovoга izroditi.

Kad nije mogao ženu prizvati svijesti, Ante je ustao sa poda, rukama se uhvatio za glavu i izustio groznu kletvu. Pogled mu se sukobio sa Krivićem, našto koraknu prema njemu sa strašnom prijetnjom u očima i poviče:

— Ubio si mi ženu, nitkove, proklet bio!

VI

Grad je osvanuo u crnim zastavama: ratne lađe spustile su stjegove na niže; vojska je u dubokoj žalosti, a građane je obuzeo paničan strah. Svi su kao bez glave, sve nekuda žuri bez cilja i prave svrhe, tek toliko da se umire živci. Svatko strahuje za sebe i svoje. Nema više onog spokojnog mira, kojim se na veče lijegalo i ujutro ustajalo. Sada je nastupilo vrijeme neizvjesnosti i nitko ne zna, šta mu donosi ne slijedeći dan, već nije siguran, da ga ne će bilo šta iznenaditi već slijedećeg sata.

Nad gradom lebdi još nevidljiva avet rata, ali svatko zna, da je ta avet vrlo blizu, jer se već osjeća i tišti poput more. Danju proganja kao sjena za vedra sunčana dana, a noću tišti grudi, zaustavlja dah i prekida težak san. Svakog se časa očekuje rat i svatko je više

nego uvjeren, da će doći onaj čas, kad će nastupiti ratno stanje sa svim teškim posljedicama; kad će muškarci svoja građanska odijela zamijeniti uniformama i kad će na ženama ostati da upravljaju kućama.

Dok čovjek očekuje neko zlo, još uvijek u njemu tinja neka nada, da će se naći nešto, što će to zlo ili ublažiti ili odvratiti. Ali kad nastupi onaj čas, koji ubija i posljednju, potajnu nadu, ma kako bili pripravnici na udarac, kad ga osjetimo, on nas zaboli. Tako je bilo i u Puli kad je buknuo svjetski rat.

Već prvih dana svjetskog rata osjetile su se u Puli i okolici sve zle posljedice iznimnog stanja, koje je znatno utjecalo na život grada i okolice. Nije Pula više onaj grad od prije i ne pruža sliku one ranije bezbrižnosti i vesele žurbe. Kud se okrene, sve sama vojska, koja je preplavila grad svojim uniformama. Po ulicama kavanama i trgovinama vlada mrtvilo; promet je u zastoji, pa i samo kretanje ljudi izgleda usiljeno. Pucanj topa, koji je do sada navještavao podne, sada ulijeva strah u kosti kao i pucanje topova izvan grada, gdje se vojnici vježbaju u gađanju. Oko stupova i uglova, gdje su izlijepljeni plakati i proglašeni na narod, sakupljaju se manje pruge građana i čitaju, ali se ne čuje onog glasnog komentaranja, kako je to ranije bio običaj. Jutarnje novine, ispunjene službenim izvještajima, čitaju se na dušak, ali se ni između redaka ne može razabrati pravo stanje, jer je cenzura stroga i neumoljiva. Nad prodajom živih namirnica zaveden je strogi nadzor, a seljaci ne dolaze u grad u onolikom broju kao ranije. Ovo se teško osjeća kod građana, koji su naučeni, da se potrebnim namirnicama opskrbljuju iz dana u dan. Onaj dojučerašnji „schiavo“ u bijelim suknenim hlačama, u tamnoj sukненоj surki, nehalno prebačenoj preko ramena, sa malom, narodnom kapicom, bečarski naherenoj na vrhu glave, sa glogovim štapom u ruci, tjerajući pred sobom mađarca sa dvjema punim bren-

tama, bio je sada priželjkivan kao velika rijetkost. Njegov jednolični glas, na koji se ranije rijetko tko obazirao, bio je sada razlogom strke, kad bi nehalno, kao u šetnji, prošao ulicom i viknuo;

— Gospe, ćete kupiti jaja?

Jedan dio građana gledao ga je i sada kao nepoćudnog „schiavona“, ali su „visoki“ politički ideali ulice iščezavali pred njegovim punim bisagama, jer prazan želudac zaboravlja na sve ostalo, kad je u pitanju on sam. Istina, na mnogoj su se kući crnila velika slova: „Abasso schiavi“ „Abzug Serbi“, i po koja grupa dječurlije bi glasno ponavljala ove natpise trčeći ulicama, ali to ipak nije smetalo zabrinute domaćice, da satima čekaju na pojavu ovog „schiavona“.

Posljednjih dana seljaci su posve prestali dolaziti u grad, i to je izazvalo još veću zabrinutost među građanima. Za razlog njihovom nedolasku brzo se saznalo: sva sela oko Pule bit će evakuirana. Ovo je za Pulu smrtni udarac, jer bez priliva seljaka zamrijet će sav promet, opustjet će grad, a cijene živih namirnica će poskočiti, u koliko ih se bude uopće moglo dobiti, barem u približnoj mjeri kao do sada.

— Šta ovo znači? — pitali su se građani.

— Znači, da je Pula ugrožena — odgovaraju drugi.

— Kad su već započeli sa selima znači, da će doći na red i grad.

— Ne preostaje nam drugo već čekati, da vidimo, šta će nam donijeti slijedeći dan.

— Dobro se svakako ne trebamo nadati, a zlo je već i onako ovdje . . .

Kavanski razgovori su sve tiši i tiši, dok nisu prenešeni u uski krug prijatelja i porodice. Svake je slobode nestalo, život je postao skučen i nesnosan, zrak zagušljiv, a atmosfera napeta do krajnjih granica i nepodnošljiva.

U arsenalu rade smjene radnika neprekidno dan i noć. Radnički kader pojačan je uniformiranim njemač-

kim vojnicima. Iz dimnjaka ratnih lađa sukljaju gusti oblaci dima, znak da su svakog časa spremne na odlazak. Topovska ždrijela su otkrivena, na bokove brodova pričvršćene su zaštitne mreže od debelih čeličnih žica, momčad ne smije napuštati svoja mjesta, straže su pojačane — sve je spremno, jedino se čeka na zapovjed, da se otpuste lanci, dignu sidra i da vijci pokrenu plivajuće tvrđave.

U parku carice Valerije, kraj amfiteatralnog Divić-grad, do željezničke stanice, podignuta je žičana ograda unutar koje će narednih dana biti smješten narod iz okolnih sela prije nego što će ga ukrcati u teretne vagone, koji će ga odvesti u daleke i nepoznate krajeve na kravavi put Golgote.

*

Komisije, koje su radile po selima i popisivale narod, hranu i stoku, završile su radom. Njihov se posao sastojao u tome, da što više naroda otpreme od kuće, da rekviriraju za vojsku sve, što joj je moglo biti od koristi i da očiste ovaj kraj, kako bi vojska mogla nesmetano vršiti svoje operacije bez bojazni, da će biti nadzirana makar i od nedužnih seljaka. Oni, kojima je bilo šta rekvirirano, dobili su na to pismenu potvrdu, koja je vrijedila jednako onima, koji su je brižljivo čuvali kao i onima, koji su u nju zamatali loši duhan u poimanju cigaret papira. U selima nije ostalo ni deset od sto naroda, a ostali su u glavnom oni, protiv kojih nisu vlasti imale nikakvog prigovora, za koje su se zauzeli mjesni načelnici i starješine sela, pa makar ovi i ne ispunjavali potrebnih uslova, kao i oni, koji su ispunjavali sve one teške uslove, koje je diktirao politički i tvrđavni komesar puljskog trokuta Schönfeldt, ali tih je bilo najmanje.

Kad su komisije završile radom i odredile, koji ostaju, a koji ne kod kuće, narod se počeo spremati na odlazak. Sobom su smjeli ponijeti samo onoliko, koliko

su mogli nositi na leđima, i to u glavnom odjeće, jer — „za hranu se ne trebate brinuti, to ćete već dobiti“ — rečeno im je kod davanja uputa za odlazak.

— Moj Ivane, ti ostaješ, a ja moram pod stare dane napustiti kuću i svoje rodno mjesto — jadao se stari Martin Mizdarić svom ratnom drugu Ivanu Jukopili.

— Šta možemo, Martine, kad nam je tako sudeno — tješio ga je Ivan Jukopila.

— Potepat ću se po stranom svijetu od nemila do nedraga, a možda ću tamo negdje ostaviti i svoje stare kosti. Da mi ja barem ovdje umrijeti, lakše bi mi bilo.

— Ne će biti tako zlo, Martine. Ti ćeš se vratiti možda i prije nego misliš, i mi ćemo opet zajedno sjediti na Muntu, čakulati i gledati ovo naše lijepo more.

— Dao Bog da bude tako, ali ja se ne nadam tolikoj sreći. Tko zna šta nas tamo negdje čeka, kako će nam biti i kako će nas dugo držati tamo u nepoznatom kraju.

— Ne će vam biti kao kod kuće, ali ni nama, koji ostajemo ne će biti bolje. Pomisli, kako će meni biti pri duši, kad budem hodao praznim selom. Koracat ću ulicama i slušati jeku svojih koraka; prozori kuća bit će zatvoreni i činit će mi se, da sam negdje u tamnici; prošetat ću poljem, a ono će biti zapušteno i obraslo dračem; poći ću u crkvu, a ona će biti prazna. Još će ostati žarko sunce i šum mora, kao do sada i ništa više.

— Sve je to istina, moj Ivane, ali opet bit ćeš kod kuće, i bit će ti lakše. Šta ću ja starac sa slabim ženskama i malim unucima u stranom svijetu?

— Dragi moj Martine, tješ se i nadaj se, da će nam jedanput biti možda bolje.

— Slaba mi je nada, moj Ivane.

Pružili su si staračke ruke na pozdrav i kod toga su okrenuli glave, da jedan pred drugim sakriju suze, koje su se pojavile na staračkim, naboranim licima.

Onaj mali broj, koji će ostati u selu obilazi kuće onih, koji se spremaju na put. Sa suzama u očima pakuju žene ono malo sirotinje, što mogu i smiju ponijeti sobom. Na brzu ruku sašile su majke torbe od platna, koje će uprtiti djeci na slabašna leđa; po koji sanduk izvučen je sa tavana i napunjen rubljem i odjećom, a ono malo hrane, što su si spremili za na put, ponijet će u pletenim torbicama. Po nekoliko porodica smjestit će sve to na kola, koja će konji ili volovi odvući do Pule, a dalje će svako voditi brigu o svojoj prtljazi.

Okolo podne krenula je iz Ližnjana povorka kola, pod koja su upregnuti konji, volovi i magarci. Na kola je natovarena prtljaga uz koju sjede starci, starice i djeca, dok ostali pješake uz kola poput žalobne straže. Ovakova se slika mogla vidjeti nekada, dok su još tražile seobe naroda i kad su nomadi, tražeći prikladnija mjesta za naselja i bogatije pašnjake za svoja stada, napuštali primitivna i privremena naselja i u kolonama kretali u nepoznato, za razliku od ove kolone, u nadi na bolje, dok ovi tjerani sa svojih ognjišta znadu, da kreću u susret samo goremu.

Ženske plaču i glasno nariču i ne obazirući se na suze, koje im kvase lica. Zaplakane oči upiru prema svojim kućama, da se još posljednjim pogledom oproste od njih; upijaju sliku sela, u kome su se rodile, odrasle i udomile; htjele bi jednim zagrljajem privinuti na grudi čitavo selo, svaku kuću, ponijeti sobom svaki kamen, jer sve im je to priraslo srcu i sve je to komadić njih samih. Tko zna ne opraštaju li se sada po posljednji put od kraja, gdje su se rodile i nije li ovo posljednji pogled, koji klizi od jednog do drugog krova kuća, koje su im sve poznate i sada još milije nego ranije, jer ih gube i ostavljaju na milost i nemilost vremenu i vojsci, koja se utaborila u njihovom selu, u njihovim kućama. Još nekoliko glasnih pozdrava, nekoliko zagrljaja sa onima, koji su toliko sretni da ostaju kod kuće, ne-

koliko grčevitih vrisaka žena, i čelo žalobne povorke krenulo je napred.

Iza njih bijele se zidine kuća i crkva sv. Martina. Sa zvonika razliježe se žalobna zvonjava, kao da prati mrtvaca na posljednji počinak. Širokom kamenom cestom prolazi povorka kraj polja i livada, koje će ostati zapuštene; njive će prekriti drač i korov; staze će obrasti travom; dvorišta će biti zapuštena; kuće će izjedati zub vremena, a vinova će loza podivljati, jer je ne će imati tko njegovati. Plavo more udara o hridine i svojim muklim romorenjem kao da plače za njima, koji su ovako nasilno otrgnuti od njegovih obala. Žene se bacaju na cestu i ljube zemlju, koja ih je hranila, zaljevajući prašinu vrelim suzama bola; niz otvrdnula i navorana lica muževa kapaju suze, dok grče pesnice i grizu usnice zaustavljajući bijes, koji može svakog časa provaliti; sitna djeca, koja još ne shvaćaju svu tragediju i težinu udesa plaču i vrište, jer osjećaju bol, koja izvire iz duša njihovih majki, otaca i djedova.

Jedan dio povorke ušao je već u Medulin, a kad su ga napustila i posljednja kola, povorka se povećala za nekoliko kola, jer su im se pridružili i oni Medulinci, koji nisu već prije napustili svoje domove i krenuli u Pulu.

Ante Francetić upregao je pod svoja kolica magarca i na njih je natovario prtljag i smjestio djecu, dok on i Justina pješake kraj kolica. Justina je neutješiva, kao i ostale ženske, i ne prestaje plakati.

— Budi hrabra. Svi ćete se naskoro vratiti kućama — tješio ju je Ante.

— Ne vjerujem ja u to — odgovori mu Justina kroz plač — Noćas sam sanjala strašan san: Negdje u nepoznatom gradu bilo je mnogo ljudi. Dok sam u tom mnoštvu tražila tebe i djecu, svi su se ljudi pretvorili u križeve. Ja sam ostala sama nasred velikog groblja.

— Ali to je samo san i ništa više.

— Ja vjerujem u sne i vidjet ćeš, da se iz ovog zla, koje je tek počelo, ne će izleći ništa dobra . . .

— Ante, pošalji Justinu ovamo na kola — prekinu ih Martin Mizdarić, Justinin otac, koji je sa ženom sjedio u kolima iza njih.

— Neka, oče, neka. Mogu ja hodati — odgovori Justina.

Stariji Justinin sin Ante drži mađarca za uzde dok ga druga dvojica bodre da zadrži korak sa ostalima.

Sitnoj djeci bilo je i najviše žao što ne mogu sobom povesti i Pulića, te su se već prvog dana raspitivali o njegovoj sudbini.

— Tata, hoće li i Pulić s nama?

— Ne će, on će ostati kod mene.

— Hoćeš li ga držati u štali ili ćeš ga puštati u polje?

— Vidjet ću, kako budem imao vremena.

Dijete bi i dalje pitalo o sudbini „Pulića“, da ga nije zovnula majka:

— Ivica, ovo je tvoja torbica, pokušaj je li teška.

— Nije, mamice — odgovorio je, pošto mu je majka punu torbicu naprtila na ledja.

Kako su kola stizavala do parka carice Valerije u Puli, tako su sa njih skidane torbe, koje su nejaka djeca, starci i žene prtili na leđa, noseći u njima svu svoju imovinu. Ulazili su u žicom ograđeni park, u naročito određeni prostor koga su čuvali žandari. Po grupama, svako selo za sebe, posjedali su po parku ne obazirući se, da li će oštetiti travu ili nasade, jer o tome nije u ovaj čas nitko vodio brigu.

Sunce grije nemilosrdno, a djeca plaču i traže vode, da nakvase suha grla. Muškarci, koji su zaposleni u arsenalu, došli su da se oproste od žena, djece i znanaca.

Na željezničkoj stanici, koja graniči sa parkom, formirani su transportni vlakovi. Dugačke kolone teretnih vagona primale su ove nove beskućnike, da ih odvezu u daleke nepoznate krajeve. Na staničnom peronu vrši

se posljednja prozivka i žandari su prozване odvodili do vagona i bez ikakove nježnosti gurali ih unutra, da odmah za njima zatvore vrata, kad se ispuni prostor.

— Bubinelić Milka sa dvogodišnjom kćerkom Nadom — prozvao je činovnik.

Milka, koja je, držeći kćerku u naručju, razgovarala sa mužem Franjom, trgla se, kad je čula svoje ime. Na oči joj navale suze dok joj se ramena tresu od plača.

Muž i žena su se zagrlili, ljubeći čas jedan drugoga čas malo dijete, i bili bi još dugo ostali ovako zagrljeni, da ih nije prekinuo glas žandara:

— Žurite u vlak. Mogli ste se ranije opraštati.

Franjo je ostao na peronu i dugo je vremena gledao u pravcu kuda se izgubio vlak, koji mu je odnio ženu i kćerkicu.

— Vrijeme je da se udaljite — i nečija mu se ruka spusti na rame.

Lutao je gradskim ulicama. U glavi mu šumi kao da mu se kotači teretnih vagona kotrljaju po mozgu. Umoran od hodanja, pod dojmom bolnog rastanka, sjeo je na prvu klupu i zaspao.

Sanjao je: Poslije napornog rada u arsenalu i pre-valjenog puta došao je kući. Na vratima ga je dočekala žena sa malom Nadicom u naručju. Dijete ga doziva i pruža mu svoje ručice. Nagnuo se da je poljubi . . .

— Pokažite mi vaše isprave.

Pred sobom je ugledao uniformirani lik stražara, sliku krute zbilje. Milke i Nadice nema. One su već negdje daleko, među zamazanim stijenama teretnog vagona, ovdje je sve prazno, pusto i nepodnošljivo.

Kroz dva dana odlazili su transporti iz Pule prebacujući narod iz okolnih sela — Ližnjana, Medulina, Premanture, Šišana, Šikići, Pomera, Vinkurana, Kanfanara, Vulture, Krnice, Valdebeka — i drugih sela — u nepoznatom pravcu. Iz viših državnih razloga ispražnjena su čitava sela, čitavi krajevi, a narod je raseljen po

dalekim logorima duboko u unutrašnjosti monarhije. Posljednji transporti odvezli su i jedan dio puljskih građana, većinom sumnjivih obitelji i Talijana, dok su oni politički sumnjivci iz sela kao i gradova internirani u posebne logore.

Kad je 23 maja 1915 na večer činovnik dao znak za polazak i posljednjeg transportnog vlaka sa puljske željezničke stanice i kad je na stanici zavladała ranija tišina, kad se tamna noć spustila nad gradom, nastala je u ratnoj luci grozničava užurbanost.

Odvezani su teški lanci, kojima su ladje vezane uz obalu; dignuta su sidra; podmornice su oslobođene i motori su im stavljeni u pogon; zrakoplovi čekaju spremni, dok im elise presijecaju noćni zrak. Sa lučkih vratiju uklonjene su zapreke, koje brane ulaz i izlaz, i jedinice morske, podmorske i zračne snage dvojne monarhije napustile su puljsku luku i brzom parom krenule su u pravcu talijanske obale.

Ovaj prvi i iznenadni napad, izvršen neposredno poslije službene objave rata Italije Centralnim vlastima, nije bio koncentrisan samo na jednu tačku talijanske obale. Napad je uslijedio istovremeno na sve istaknutije tačke i strateške pozicije duž čitave zapadne obale Jadrana od Venecije preko Ankone od Barija. Glavna je pažnja bila posvećena utvrđenim i industrijskim mjestima, jer se išlo za tim, da se Italiju onesposobi ili barem onemogućiti za neko vrijeme time, što će se izvesti istovremeni napad sa mora, zraka i kopna na njene pozicije, koje je čitavu godinu dana tako brižno utvrđivala. Ovaj iznenadni napad, kakav se više ne će opetavati za čitavo vrijeme trajanje rata, nanio je Italiji velikih šteta. Na nekim se mjestima opetovala gotovo ista slika kao ono 1866 kod Ancone, kad se premoćna talijanska flota nije htjela upustiti u borbu na moru. Talijani su zatajili čak i svojim kopnenim baterijama protiv austro-ugarske flote, koja je na otvorenoj pučini pružala idealan cilj onima

sa kopna. Zrakoplovi su se spuštali nevjerovatno nisko i sipali bombe na važnije objekte, dok je flota upravo mamila protivnika u borbu.

Kod ovog prvog napada istakao se i po prvi put je upao u oči kasniji komandant cjelokupne flote Austro-ugarske monarhije onda kapetan Nikola Horthy. Sa „Novarom“ on je bio u grupi, koja je imala zadatak da napada Rimini. Sa talijanske obale ugrožavale su baterije napad i kretanje flote. Jednim smionim zahvatom Horthy se sa „Novarom“ približio dohvatu baterija, spretnim manevrisanjem ih je zaobišao i ušao u „mrtvi ugao“, te je zašao iza jednog rta i otvorio vatru na baterije, koje je brzo ušutkao. Kod toga je pretrpio neznatne gubitke: poginuo je kapetan Peršić i četiri mornara. Ovo je uvod u Horthyjev uspon, ali ujedno i početak njegovog pada, jer će 1918 morati sa suzama u očima predati čitavu flotu, kojom je zapovijedao, „Narodnom Vijeću“ u Puli.

VII

Transporti sa izbjeglicama zaustavljali su se samo na većim stanicama, gdje je trebalo strojeve opskrbiti vodom. Putnicima je bilo zabranjeno izlaziti iz vagona, u kojima su bili naslagani kao sardele u kutiji. Na nekim su stanicama dobivali vode, kavu ili čaj, što bi im pružale gospođe sa trakom Crvenog krsta oko ruke. Zbog prevelikog saobraćaja, koji je baš u to vrijeme bio neobično razvijen usljed prebacivanja vojske na talijansku frontu, vlakovi s iseljenicima morali su na nekim stanicama čekati po čitave sate. Osobni vlakovi, koji su prije redovito saobraćali na ovim prugama, sada su posve zapeli i za njih nije vrijedio ranije utvrđeni vozni red. U prvom je redu trebalo propustiti vojničke vlakove, jer na vojnike su već čekali pripremljeni rovovi, a odmah iza njih puštani su vlakovi sa izbjeglicama, koje je trebalo što prije smjestiti u priredene logore.

— Koliko dana i noći ćemo još provesti u vagonima — upita jedna tiho, kao da govori samoj sebi.

— Ovo putovanje mi se ne sviđa — reče druga, protežući uda, obamrla od tvrdog ležaja. — Bog bi ih znao kuda nas to voze.

— U raj sigurno ne, jer bi nas u tom slučaju radije ostavili kod kuće . . .

— Da, kod kuće . . . zamisli se, podbočivši glavu rukama.

Lokomotive sopću i izbacuju gusti dim, koji iščezava iza posljednjeg vagona. Kroz napola otvorena vagona vrata ulazi čada.

Sunce je već visoko otskočilo, kad se vlak zaustavio na otvorenoj pruzi nedaleko Leibnitza. Izvan mjesta, na otvorenom polju, podignut je jedan od onih brojnih Baracken-Lagera, sa dugačkim drvenim barakama, sagrađenim vjerojatno za smještaj ratnih zarobljenika. Na stijenama ovih baraka su maleni prozori i po dvojica vrata na svakoj, a unutrašnjost im je slična konjušnicama. Na sredini prostora između ovih drvenih kuća, nalazi se isto takova kuhinja. Ulice su široke, blatne i zamazane, a kanalizacija je takova, da se po otvorenim kanalima zadržava smrdljiva voda i svakojaki talog. Čitav je prostor ograđen bodljikavom žicom i dobro čuvan jakim stražom.

Jedan za drugim ispražnjeni su vagoni i izbjeglice su u grupama odlazili prema barakama, noseći svaki svoju prtljagu na leđima. Nešto više od zemlje postavljene su daske duž čitave barake, a na te daske je porazbacana rijetka slama, i to je bio ležaj za iseljenike. Na večer, u jutro i o podne svrstani su u redove i odvedeni pred kuhinju, gdje im je dijeljena crna kava, iskuhana iz svih mogućih surogata, i neka vrst palente, koja je trebala predstavljati nacionalnu hranu evakuiraca. Druge hrane nije se moglo dobiti u ovom logoru. Kroz ovaj logor prolazili su evakuirci radi toga, da ih

ovdje odvoje po narodnostima i pošalju dalje. Poslije dva dana boravka u logoru kod Leibnitza ponovno su ukrcani u vagone, koji su ih odvezli dalje — jedne u Češku, a druge u Mađarsku.

Oni evakuirci, koje su vlakovi odvezli u Češku, ostat će tamo većim dijelom sve do svršetka ovog prisilnog izagnanstva. Može se ipak reći, da je ova grupa raseljena oko Znojma i Pribrama prošla razmjerno vrlo dobro — u koliko se u zlu može govoriti o dobru — naprama onoj, koja je iz Leibnitza upućena u Mađarsku.

Preletimo preko onih nepreglednih, ravnih i plodnih, svakojakim kulturnim biljem zasađenih mađarskih pusta; predjimo letimično mimo brojnih sela sa drvenim, slamom prekrivenim kućama; pogledajmo letimično bahate i bezbrižne seljake u širokim hlačama, sa lulom medju zubima i uvis zavijenim brcima; pustimo njihove pastire, da tjeraju na pašu velika stada gusaka, svinja i rogatih volova, dok pucketaju dugačkim bičevima, da se grozno psujući zalijeću sa svojim konjima od jednog do drugog kraja puste; preletimo za sada preko svega toga onom istom brzinom, kojom juri vlak iz Leibnitza prema Budimpešti.

Kako su redom stizavali vlakovi sa iseljenicima na kolodvor, dijeljena im je u Budimpešti crna kava, i ovdje su poslije obavljenih formalnosti upućeni na razgledanje grada. Sa nekim strahopoštovanjem hodaju ulicama ovog nepoznatog grada, i koliko mogu drže se za ruke, da se ne izgube u gradskoj vrevi.

Šarolike grupe žena, djece i staraca svraćale su na sebe pažnju prolaznika, od kojih su se mnogi zaustavili i pokušali ih nagovoriti, ali bez uspjeha. Obučeni u svoje narodne nošnje poslužili su kao zahvalan materijal neminovnim fotoreporterima, koji su se zadovoljili odgovorom vodiča, dodijeljenog grupi iseljenika, da su ovo stranci na proputovanju.

— Dakle ekskurzija s juga?

— Izgleda da jest — odgovori pratilac.

Fotoreporter je otrčao do najbliže telefonske kabine, da nazove redakciju.

— Halo, kolega. Jedna veća ekskurzija sa juga. Samo brzo, sada kreću prema parlamentu. Jest, ja sam ih snimio — završi i spusti slušalicu.

Razumije se, da su večernje novine donijele njihove slike sa proizvoljnim tekstom. Kad bi ovi jadnici znali mađarski, u čudu bi se pitali, da li su ovi novinari poludjeli ili prave iz njih neslane šale.

Poslije obligatne kave — ovaj put sa hljbom — koju su dobili za večeru, legli su u vagone i zaspali, pa većina njih nije ni primjetila, kad je vlak u noći krenuo dalje nepoznatim pravcem.

Još sinoć su bili zajedno u gradu, zajedno su legli na počinak i ne sluteći, da će ih tokom noći razdvojiti jedne od drugih. Mnogi i mnogi, koji su bili iz istog sela, susjedi, a možda i rođaci, razdvojeni su te noći samo pukim slučajem, jer nisu bili u istom vagonu. Nekoji od njih sastat će se opet za nekoliko mjeseci, nekoji za godinu-dvije, a nekoji nikada više.

Centar, oko kojeg su ih naseljavali po Mađarskoj, bio je Dombóvár. Po selima su im priređeni stanovi, u kojima će se zadržati samo privremeno, dok se ne izgrade ili ne isprazne već izgrađeni logori, u koje treba smjestiti ne samo desetke hiljada iseljenika, nego i isto toliko zarobljenika.

Na pruzi od Budimpešte prema jugu, kako su vlakovi stizavali na pojedine stanice, tako je otkapčan određen broj vagona, koje bi smjestili na sporedan kolosijek, i vlakovi sa ostatkom vagona kretali bi dalje do slijedeće stanice. Na stanicama, u koje bi vlakovi ušli noću, ostajali bi vagoni, a u njima i iseljenici, sve dok ne bi zabijelio dan, kad bi ih iskricali i odveli u selo.

Na stanicama dočekivala je vlakove, odnosno određene vagone, komisija, koju su sačinjavala mjesni načelnik

sa odbornicima i stražari uz veći broj radoznalog svijeta, koji je htio vidjeti te nove došljake. Mještani su se vjerojatno nadali zdravoj radnoj snazi, koja će nadomjestiti njihove muževe i braću, koji su morali u vojsku. Kad su vidjeli, da iz vagona izlaze neka djeca, oronuli starci i slabe žene, bili su razočarani, kao i kad su vidjeli njihovu siromašnu prtljagu, koju su iznosili iz vagona i prtili na ledja.

— Šta će nam ova sirotinja u selu — upita glasno netko iz grupe.

— Morat ćemo ih hraniti, jer i onako nisu ni za kakav posao — dobaci drugi.

— Bit će da je to nekakova ciganska banda.

— I baš nama su je morali natovariti.

— Kakovi su to došljaci? — upita netko načelnika.

— Ne znam, jedino znam, da je došlo naređenje, da ih smjestimo ovdje do daljne naredbe — odgovorio je načelnik, koji ni sam nije znao, kakove je to goste dobio. Sa novim došljacima nisu se mogli sporazumjeti govorom, pa su morale stupiti u akciju ruke i prsti, kod čega se na veliko gestikuliralo. Konačno je povorka krenula sa stanice prema selu.

Kako nije bilo praznih stanova po kućama, ili ih mještani nisu htjeli dati, to su za evakuirce pripremljeni stanovi u školskim zgradama, kakovom skladištu ili oveloj praznoj i neuporabljivoj dvorani. O krevetima nije bilo ni govora, kao ni o ormarima za robu. Po podu je razastarta slama bez plahti i gunjeva, zidovi su prazni i goli, a stolu i stolicama ni traga. Ako je na kojem prozoru razbijeno staklo, na to se uopće nije obaziralo, ili je rupa zakrpana papirom ili komadom daske. Peći su možda nekad bile u tim prostorijama, ali sada nema u njima ni peći ni štednjaka, gdje bi si zagrijali malo hrane već su to morali činiti na dvorištu, gdje su od cigle napravili ležaje za kotlove, i tu kuhali poput pastira, kad na paši peku kukuruz.

Kad su ušli u ovakovu sobu, mnoga je majka potihlo zaplakala, kao da se boji glasnog jecaja, ili ju je bilo stid pred stranim svijetom. Unijeli su svoje stvari i pobacali ih nasred sobe. Svaka je obitelj zauzela onoliko mjesta, koliko joj je trebalo za njene članove. Kad se udaljio načelnik, a sa njim i brojni znatiželjnici, pokupio je svaki svoju torbu, stavio je pod uzglavlje mjesto jastuka, i legli su, da se malo odmore.

Ako su i bili umorni, ako im je san i bio potreban, ako su događaji posljednjih dana na njih bolno utjecali i umorilo ih ovo neprestano putovanje danju i noću, ako su bili već i smalaksali od slabe hrane i napornog puta, nikome nije san dolazio na oči. Čak ni ona mala, napaćena djeca nisu mogla zaspati, već su se nemirno okretala po slami i tražila čas kruha čas vode. Majke su teško uzdisale, potihlo su ronile suze i mislile na onaj lijepi kraj, gdje im je ostalo sve — kuća, ognjište, muževi i sreća. Prevelika je bol već sada, a da ih ne bi shrvala, da ne bi ostavila tragove na njihovim licima, u njihovim dušama i da im ne bi navorala obraze, one do juče svježije, punane i zdrave obraze. Preveć je do sada prohujalo preko njihovih glava, a da ih ne bi umarala i sama pomisao, ne samo na ono lijepo čega više nema, već i na ono neizvjesno, što će im donijeti slijedeći dan. Već sada, na početku prisilnog emigriranja, njima je već svega dosta, a i ne slute, da je to samo uvod u ono, što će slijediti već za koji mjesec i što će biti mnogo tragičnije i bolnije od ovog prvog ležanja na tvrdom podu i oštroj slami.

Sa lijeve strane rijeke Kapoš, na plodnoj mađarskoj ravnici, prostire se selo Kurd, koje broji više stotina kuća poredanih s obje strane široke i prašnjave ceste. Kuće su niske, prizemne, građene iz drveta ili opeke, a prekrivene su starom i već pocrnjelom slamom. Gotovo svaka kuća ima veliko i prostano dvorište, u koje se ulazi kroz velika dvokrilna vrata. U dvorištu

se nalaze staje, gospodarske zgrade, jedan dio hambara, spremnice za kola, i gospodarski alat. Po dvorištu je vidljivi nered, nečistoća i blato, dok se ispred staja puše gomile svježeg đubreta. Po dvorištu rokću svinje i kopaju svojim njuškama po blatu. Guske, patke, kokoši i purani vrzu se kraj raskvašene zemlje oko bunara, a pas čuvar, privezan o žicu, koja se proteže po čitavom dvorištu, nemarno se izvalio i spava.

Kraj ceste diže se crkva sa župnikovom kućom, a do ove je školska zgrada sa velikim, ali neuredjenim dvorištem. Malo dalje iza ugla u jednoj prizemnici smješten je općinski ured, zamazan i prašan, a kad se udje unutra, u lice udari val teškog zraka, koji zaudara po lošem duhanu, ulju za mazanje podova i nekom neodređenom mirisu, koji je svojstven svim seoskim uredima.

Duž ceste zasadene su stabljike voća, većinom dudova, a na nekoliko mjesta ispred kuća postavljene su klupe. Od glavne ceste vodi kolni put do drvenog mosta preko rijeke Kapoš, koji spaja Kurd sa malo udaljenijim Czibrakom, gdje se nalazi i željeznička stanica Kurd—Czibrak.

U Kurdu smješteno je petnaest istarskih porodica, koje su dobile zajednički stan u prizemnim prostorijama škole. U prvom katu održava se i dalje školska obuka, a dvorište je bilo zajedničko za školsku djecu i pridošlice, cigane, kako su ih nazivali Mađari.

O njima se nije nitko brinuo, nitko ih nije pitao, da li im šta treba, imaju li kakovih potreba ili želja, da li su gladni i imaju li čime kupovati ono, što im je najpotrebnije za život. Onog časa, kad su smješteni u svoj novi siromašni dom, bili su prepušteni sami sebi i svojoj sudbini kao nešto, što je nepotrebno. Već putem su potrošili ono malo zalihe hrane, a oni siromašniji i novac, koga su ponijeli sobom, pa su — da nekako spoje kraj sa krajem — uveli zajedničko kućanstvo. Kupovali su živežne namirnice za sve najedamput i ku-

hali u velikim zajedničkim lonicima. Međutim ni ovakovo stanje nije moglo dugo trajati, makar su štedjeli do krajnjih granica mogućnosti, jer su im sredstva svakim danom postajala sve manja. Kad već nisu mogli spajati kraj s krajem i nisu znali kako da si pomognu, sastavili su deputaciju, koja će poći do seoskog načelnika i tražiti, da on nešto poduzme, kako bi im se poboljšao položaj. Članovi deputacije bili su na stotinu muka kako će načelniku objasniti svoj beznadni položaj i u ime proganjane i gladne djece moliti makar kakovu pomoć.

— Nemamo šta ham-ham — pokazala je Justina Francetić rukom na usta.

— Naša djeca — tumačila je Lucija Bubić pokretom ruke — nemaju šta jesti, a osim toga su i bolesna — reče, naslonivši ruku na čelo, kao da mjeri vrućinu.

— Nemamo novaca — objasni Martin Mizdarić znakom, koji se u takovim prilikama upotrebljava u čitavom svijetu.

Načelnik ih je saslušao, nešto je mumljao i gestikulirao, te ih konačno otpravio sa lijepim obećanjem, da će nešto učiniti za njih.

Istog dana pred večer, kad su se seljaci vraćali sa polja kućama, obilazio je selom općinski bubnjar, udarajući glasno o napetu kožu. Pošto je obišao čitavo selo, zaustavio se na trgu pred crkvom. Kad se sakupilo dovoljno naroda došao je i načelnik. Zauzeo je ozbiljan, službeni stav, nakašljao se i zafrkao stršeći brk, da se pripremi za govor, koji je trebao održati. U svom je govoru preporučio mještanima, da pomognu izbjeglice, kako to najbolje mogu i znadu, a trgovcima, da im daju potrebne živežne namirnice na dug. Ovo, razumije se, dok nadležne vlasti ne odrede, šta će s njima biti.

Lijepe riječi načelnika urodile su dvostrukim plodom: trgovci nisu im ništa davali bez novaca, a mnoga je istarska majka otjerana sa vratiju bogate kuće, kad je došla moliti komad kruha za svoju djecu. Ona slaba,

utučena, bez sretstava i bez mogućnosti da zaradi, a uz nju nejak a djeca, koja ne pitaju „imaš li“ već „daj mi“, bila, je prisiljena obilaziti tuđe pragove i prosjačiti. Komadi hljeba bacani su svinjama, mlijeko je davano psu, pšenica i kukuruz kokošima, a na nju bijednu, gladnu i iznemoglu, poniženu i istjeranu sa vlastitog ognjišta, huškani su psi, čim bi se pojavila na vratima, pružala ruku i molećim pogledom prosila barem nešto za svoju djecu i sebe. Rijetko se koja kuća smilovala, rijetka je bila plemenita duša, koja je razumjela bol majke mučenice, kojoj je srce pucalo od tuge, a bol joj razdirala grudi, što je prisiljena ovako se ponižavati i obijati tuđe pragove nesklonih seljaka. Nije to radila svojom krivnjom, niti od puke želje za neradom; ne od navike da živi od tuđe milostinje, već je na ovo prisiljena zlim udesom, okrutnom sudbinom, otjerana od svoje kuće baš od onih, koji sada ne vode nikakove brige ni o njoj ni o njenoj djeci. Oskudica, bijeda i glad s jedne, a plač gladne djece s druge strane silili su je, da zaboravi na stid i da mučenički podnosi sva ona poniženja, kad je najgrublje bila odbijana i kad su, u obilju odgojena djeca, bacala za njom cjepanice ili je vukla jednom rukom za odjeću, a drugom joj bacala u lice prašinu sa ceste.

Niti onda kad im je konačno doznačena dnevna potpora od 90 filira po glavi, niti onda, kad su odraslija djeca, žene, a ponekad i starci, obavljali poljske radove za голу hranu, niti onda im nije bilo mnogo bolje. Ono malo potpore, koje je bilo previše da bi se moglo umrijeti, a premalo da se može živjeti, lako je utrošeno, a trebalo se brinuti i za one, koji nisu mogli raditi. Umorni su kasno na večer lijegali na tvrda ležišta, da ranom zorom porane na tuđa polja. Koliko je puta onaj najprostiji gonič blaga, onako iz šale, omotao svoj dugački bič oko tijela nejakog djeteta ili je, usput, zamahnuo njime na ženu, poprativši udarac samo njemu svojstve-

nim najprostijim izrazom. Koliko je puta pokvarena mladež izlila čašu vode na zemlju pred umornom ženom, koja se gušila od žeđe, okopavajući tuđe oranice ili grabeći sijeno na tuđim livadama.

Nikakove nade, da će im se stanje popraviti nije bilo, pa su svoj križ morali nositi stoičkim mirom, a pomalo su počeli vjerovati, da je ovo zlo, koje se srušilo na njih kazna odozgo.

— Ali kakav je to veliki grijeh radi kojega nas Bog tako strašno kažnjava? — pitali su se, ispitujući svoju savjest.

VIII

Na evakuaciju pučanstva iz svih pograničnih krajeva Austro-ugarske monarhije mislilo se već ranije, jer je u augustu 1914 izrađen carski dekret o pripomoći, nastanbi i uzdržavanje evakuiraca. Prema ovom dekretu evakuirci se dijele na one, koji će biti smješteni u logore, i na one, koji će biti upućeni u dodijeljene im općine, koje će vlast odrediti duboko u unutrašnjosti. Oni, koji budu razmješteni po općinama, dobivat će državnu potporu od 90 fil. dnevno po osobi, dok je oni po logorima ne će dobivati, kao ni oni, koji svojevolično napuste svoje domove iz straha pred ratnim operacijama ili iz bilo kojeg drugog razloga. U koliko ovim posljednjima ponestane tokom vremena sretstava za izdržavanje, a ne budu se mogli ili smjeli vratiti kućama, morat će podnijeti molbu, kojom traže, da ih se smjesti u logore za evakuirce. Ovaj carski dekret mijenjan je tokom rata nekoliko puta, dok nije konačno ukinut novim zakonom o evakuircima od decembra 1917, kad su se evakuirci već polako počeli vraćati svojim kućama, razumije se po dopuštenju ministarstva.

Carski dekret o evakuircima jedan je mali sastavni dio općeg ratnog plana monarhije, koja je na svim svojim granicama imala narodne manjine onih naroda, sa

kojima će stupiti u rat. Ovaj bi dekret bio razumljiv, kad bi se radilo samo o tome, da se pogranično pučanstvo zaštititi od ratnih neprilika, ali su kasniji događaji pokazali, da se iza ove brige za pogranično pučanstvo krila i neka bojazan. Pod maskom brige za pogranično pučanstvo mislilo se ujedno i na ono drugo, važnije pitanje, koje je našlo svoje najzgodnije rješenje u prvom, maskiranom značenju ove uredbe.

Izgleda međutim, da ni sami sastavljači ovog carskog dekreta nisu dobro poznavali prilike na granicama, kao ni u samoj monarhiji, jer je na daleko premašen onaj broj evakuiraca, koji su oni zamišljali. Već prve godine rata broj evakuiranih i interniranih je toliko narasao, da se moralo na brzu ruku graditi nove logore, a veliki broj evakuiraca i interniraca ostaviti po selima duboko u unutrašnjosti, dok im se ne nadje mjesta po logorima.

Prvi su na udaru bili stanovnici naseljeni po istočnoj Galiciji. Austrija je imala posebnih razloga, da ovaj kraj evakuirala, još prije nego je započeo stvaran rat s Rusijom. Kako su Ukrajinci bili prvi, koji su evakuirani i naseljeni po logorima, njihovo će izbivanje trajati najduže, jer će ih većina ostati u logorima sve do proljeća 1918. Da se mislilo u početku samo na evakuaciju Ukrajinaca, vidi se i po tome, što je za njih izgrađen veliki koncentracioni logor u Gmündu. Ovaj ogromni logor igrat će značajnu i krvavu ulogu u životu hrvatskih evakuiraca, u kome će kasnije biti zastupane sve slovenske narodnosti.

Uopće je teško reći koliko je bilo svih interniraca i evakuiraca, koji su prošli kroz brojne logore i seoske općine, ali je njihov broj sigurno dosizao brojku od 500.000 duša, prema površnom i poprečnom računu, a možda ih je bilo i više. Po svuda su bili raštrkani i svuda ih se sretalo. Po Koruškoj, Austriji Donjoj i Gornjoj, Mađarskoj, Češkoj i Moravskoj. Svako toliko su

ih premještali, mijenjali boravišta čitavim grupama, razdvajali i opet sastavljali pojedine narodnosti.

U barakama u Gmündu živjeli su i boravili najdulje Ukrainci, provodeći život kakav se provodi u ovakovim logorima. Zapušteni, naučeni na oskudan i siromašan način življenja i bili bi posve zadovoljni, samo da su imali dovoljno za jelo, a sve drugo im je bilo sporedno. Za razliku od Hrvata, s njima je bio i veći broj inteligencije, naročito učitelja i svećenika. Ovi su opet mislili, da su za svoj narod učinili mnogo, ako ne i sve, kada su isposlovali namještenje za 18 učitelja u barakama i kad su uz njemačke natpise ugurali i ukrajinske protiv čega su se Hrvati borili, ali bez uspjeha. Njihova je parlamentarna delegacija vodila brigu o svom narodu, te je poslala u logor i svoje delegate, koji su mogli samo konstatirati stanje i prilike, pod kojima žive njihovi sunarodnjaci i ništa više, kao što je to bio slučaj i sa ostalim delegacijama.

Poslije Ukraince došao je red na Slovence, koji su naseljeni oko Gorice i na Trentince, dakle na one, koji naseljavaju granicu prema Italiji. Slovenci nisu uživali nikakvih pogodnosti i nije im bilo ništa bolje nego ostalima, ali su njihovi pokrajinski zastupnici, potpomagani od onih iz Ljubljane i zastupnika carevinskog vijeća tražili, da se Slovenci ne šalju u daleke logore i da se naseljavaju po Koruškoj, kako bi među svojim sunarodnjacima lakše snosili teret izagnanstva. Središte oko kojega su Slovenci kasnije naseljeni u najvećem broju bio je Bruck a/L. a najveći njihov logor bio je u Sternthalu kod Ptuja.

Centar naseljavanja Trentinaca bio je Mittendorf, a Talijani su nastanjeni po logorima u Pottendorfu i Leibnitzu, od kojih je ovaj posljednji služio i za prvo sastajalište svih evakuiraca iz južnih krajeva, koji su ovdje svrstani po narodnostima i otpremani dalje već prema programu, kamo je koju narodnost trebalo otpremiti.

Hrvata je bilo po svuda. Najprije su bili u Mađarskoj pa Češkoj i Moravskoj, da se kasnije sakupe u Gmündu, a poslije toga opet razidu po austrijskim selima. Jedan dio Bosanaca bio je također u Gmündu, kamo je poslije pada Crne Gore 1916 dopremljeno oko 2.000 Crnogoraca. Osim ono malo Talijana i Trentinaca, ostatak evakuiraca i interniraca sačinjavaju Sloveni iz prostranog apoštolskog carstva.

U Mađarskoj ima oko 20.000 Hrvata iz puljskog okruga, koji su naseljeni po selima oko Dombovara. Poslije tromjesečnog boravka u Mađarskoj preselit će ih u Gmünd, gdje će također ostati preko tri mjeseca, da ih opet premjeste i rasporede po selima Austrije.

Izgradnja i uzdržavanje logora, izdržavanje, makar i najoskudnije, interniraca po logorima i općinama, sve je to stajalo teških milijuna, koji su potrošeni i razbacani, a da narod, kome je taj novac bio namijenjen, nije od njega vidio nikakove koristi. Poslije, kad je već bilo prekasno, da se popravi učinjenu pogrešku uvidjelo se, da svega ovoga nije trebalo, barem ne u ovakovom opsegu, ali već započetu pogrešku moralo se — po starom birokratskom običaju i pravilu — tjerati do potpunog kraha. Da se na vrijeme odustalo od prvobitne namjere evakuiranja u masama pod izlikom, da se narod spasi od ratnih grozota, bilo bi pošteđeno na hiljade života, koji su pali kao žrtve gladi, zime, nečistoće i zaraznih bolesti po zatrovanim logorima.

Upravljanje svim logorima, prema tome i svim evakuiranim i interniranim, bilo je povjereno naročitom odboru, koji je svoje sjedište imao u Beču. Na čelu ovog centralnog odbora bio je raniji ministar pretsjednik pl. Beck. Svaka evakuirana pokrajina imala je svoj zaseban pododbor, više dobrovoljni nego službeni, koji je bio sastavljen redovito od članova dotičnog pokrajinskog vijeća i drugih uglednih ljudi. Za Hrvate i Talijane iz Istre sjedište ovog pokrajinskog odbora bilo je u Poreču, gdje

je zasjedavao i pokrajinski sabor. Pretsjednik mu je bio Talijan, pokrajinski poglavar dr. Rizzi, koji je od svega najviše na svijetu mrzio Hrvate, sa kojima je bio primoran saradivati. U odboru su bila dva člana Hrvata i tri Talijana. Da li je dr. Rizzi hotimično ometao rad ovog odbora ili je radio po uputama, koje je dobivao iz Beča, teško je reći. Kad se radilo o tome, da se zauzme za Hrvate, on je znao tako vješto izmicati i uopće ne sazivati odbora, da je to postalo upadljivo ne samo članovima odbora, već su protiv nerada tog odbora javno dizali glas svi oni, koji su u tome bili makar i neposredno zainteresirani. Pretstavnici Hrvata morali su na svoju ruku, kao privatne osobe, poduzimati kod vlasti potrebne korake i trčati u Beč, da zagovaraju svoj narod, da se žale na nepravde, koje mu se nanose i traže poboljšanje njihovih životnih prilika. Predaleko bi nas dovelo, kad bismo se upustili u razmatranje ovog škakljivog pitanja, ali ondašnje prilike u Istri su dovoljno poznate pa se iz njih može barem donekle zaključiti, zašto su baš pretstavnicima Hrvata bila zatvorena vrata, kad su se zauzimala za svoj narod. Narodni zastupnici u istarskom saboru dr. Laginja, kasniji hrvatski ban, dr. Zuccon, kasniji zagrebački veliki župan, Vjekoslav Špinčić, poznati nacionalni borac, pop Luka Kirac, Stihović i drugi obilazili su evakuirane, ispitivali pod kakovim prilikama žive, zauzimali se za njih, tražili da im se poboljša položaj, ali sa malo uspjeha. Mnogo je tome bio kriv i pokrajinski poglavar dr. Rizzi, koji nije nikada u ime pokrajinskog odbora istupao u korist Hrvata, a sa druge strane kriva je tome ona posebna i naročita politika, koju je u Istri provodila Austrija protiv Hrvata kao većine, favorizirajući talijansku manjinu. Tek kasnije, kad su za redale pritužbe i protesti sa sviju strana, kad se za Hrvate evakuirce zauzela i hrvatska zemaljska vlada, koja je već od početka potpomagala akciju istarskih zastupnika u granicama svoje mogućnosti, tek onda je u aprilu 1916

smijenjen dr. Rizzi, a njegovo je mjesto zauzeo drugi Talijan dr. Campitteli. U isto je vrijeme raspušten i istarski pokrajinski sabor i postavljen zemaljski odbor na čelu sa dvorskim savjetnikom Alojzijem Lasciasom.

Da li je dr. Rizzi, kao pokrajinski poglavar znao već ranije, da će narod iz puljskog kraja biti evakuiran, nije poznato, ali je sigurno, da o tome nije ni on ni itko drugi obavijestio istarski sabor, barem ne hrvatske zastupnike. Njih je ovaj događaj upravo toliko frapirao, koliko i sam narod.

Hrvatski narodni zastupnici šalju svoje delegate u mjesta, gdje je naseljen narod već prvih dana poslije evakuacije. Po selima u Mađarskoj obišao ih je zastupnik dr. Zuccon, a kad je vidio kako su smješteni, kako žive u oskudici i kako se s njima postupa, on se obratio vladi u Zagreb s molbom, da dopusti naseljavanje Hrvata evakuiraca po Hrvatskoj. Kad je ovdje dobio zadovoljavajući odgovor, uvjetovan pristankom i odobrenjem bečke vlade, podnio je bečkom ministarstvu opširan izvještaj o onome, što je vidio u Mađarskoj, pa je na koncu tražio:

1) da se usjevi i zemaljske plodine, koje je evakuirani narod ostavio na svojim poljima, ne uništavaju od strane vojske već neka se izda naređenje, da se ti usjevi poberu i spreme, kako bi narod, kad se vrati kućama imao barem nešto, čime će započeti novi život.

2) da se evakuircima odmah isplati vrijednost rekviriranog blaga, hrane i ostalih predmeta, koje je prisvojila vojska.

3) da se tačno i redovito isplaćuju potpore onima, koji su te potpore i ranije dobivali na račun toga, što su im hranioći u vojsci.

4) da se već jedanput počne sa isplaćivanjem predviđene i onako minimalne potpore svim evakuiranima od 90 fil. na dan po osobi.

5) da se oko 20.000 Hrvata iz puljskog kotara premjesti u Hrvatsku, jer je tome sklona i hrvatska vlada.

Ove je zahtjeve dr. Zuccon i javno objavio pa su mu arsenalski radnici, kojima su porodice evakuirane, stavili u dužnost, kao svom zastupniku, da izvidi, šta radi istarski pokrajinski odbor za pomoć evakuiranima, kad se apsolutno ništa ne brine za njihove porodice, dok je slovenski odbor i te kako aktivan. Kad već odbor ne radi ništa, neka to učini sam dr. Zuccon na svoju ruku, kako je to i do sada radio.

Tek u augustu 1915, kad je već započelo preseljivanje evakuiraca iz Mađarske u Gmünd, poslao je pokrajinski odbor svoja dva delegata da izvide, kako živi onaj narod. Ova dva delegata, monsignor Weisinger i zastupnik Stihović, trebali su obići i onu djecu, koja su sklonjena po hrvatskim selima, pa je tu dužnost preuzeo Weisinger, koji je poslao upravo idealne izvještaje, pa nije zaboravio spomenuti ni to, da je bio pozvan na ručak kod gospodina biskupa, koji je obećao, da će se zauzeti za ove sirotane. Oprečan izvještaj Weisingerovom poslao je Stihović, koji je bio po naseljima u Mađarskoj, a kako je u to vrijeme bila u toku i seoba u Gmünd, on je pošao i onamo. O svom putu podnio je opširan izvještaj pretsjedniku centralnog odbora za evakuirane pl. Becku. U tom izvještaju Stihović kaže, da je već započelo selenje naroda u Gmünd, gdje već ima oko 14.000 Hrvata i oko 2.000 Slovenaca, a novi transporti ili su već na putu ili će biti skorih dana upućeni. Ujedno se žali, da s Hrvatima nije i njihova inteligencija, koja je razasuta po drugim logorima, pa se u Gmündu nalaze svega dva učitelja Hrvata, Rajčić i Zuccon, i mali broj svećenika (Anton Lazarić, Ljubomir Nikolić, Dominik Stipanić, Vjekoslav Višković i još nekoji). Stihović apelira na sve pismene Hrvate, koji se nalaze u logoru, neka se posvete poučavanju djece, da ne ostanu nepismena, jer su u tom pogledu Ukrajinci bili aktivniji sa svojih 18 učitelja, a sada se već javljaju i Talijani, koji za svoju šaćicu djece traže, da se namjeste njihovi učitelji,

Ma koliko je uložio truda onaj dio narodne inteligencije, koji je ostao na slobodi, ma koliko su oni putovali, zauzimali se, obilazili sva nadleštva, nisu mogli pomoći svom narodu ni onoliko, koliko su se smjeli nadati u onim prilikama, a kamo li onoliko, koliko je to bilo potrebno, da se spasu one hiljade gole, bose, gladne, prezeble i bolesne sirotinje.

Dok su bili naseljeni po mađarskim pustama, svako je naselje evakuiraca izabralo sebi svog starješinu, koga su svi slušali i žalili mu se, a on ih je trebao zastupati prema vani i brinuti se, da u njihovom naselju bude sve u redu. Kolika je bila korist od tog zastupanja prema vani, vidi se najbolje iz toga, što su ove starješine Mađari smatrali poglavicama kakove imaju i cigani. I one narodne pretstavnike, koji su ih dolazili obilaziti primali su Mađari hladno i osorno, a kad bi im se iskazali kao pretstavnici ovog naroda i pokazali isprave i dozvole, koje su posjedovali, tada bi se kotarski poglavari, seoski načelnici i starješine ispričavali i obećavali im sve najbolje. Ali samo obećavali.

IX

Na prostranim i nepreglednim pustama nije se žuto klasje, koje se pod težinom zrelog zrnja sagiba zemlji. Poput morske površine, kad zapuše lagani povjetarac, talasa se ovo zlatno, bogodano žito. Zrak treperi od usijanih sunčanih zraka, a okomito u vis diže se ševa i cvrkućući gubi se u bistroj nebeskoj plaveti. Zujanje i cvrkut kukaca, tako se ugodno širi i stapa sa šumom zrelog klasja, kao da nevidljiva glazba svira najljepšu simfoniju obilja, blagostanja, ljubavi i sreće.

Kraj poljskog bunara podignut je šator, pod koji se zaklanjaju i ljudi i konji pred sunčanom žegom. Tu je uredjena i čistina, na kojoj je smješten vršaći stroj. Pripreme su završene i žetva počinje. Motorna žetelica reže, ruši i odbacuje vitke stabljike žita i pšenice a

marljive ruke bezbrojnih radnica vezuju snopove brzo, spretno, igrajući se. Drugi natovaruju snopove na kola, da ih odvezu do vršilice, u koju se s jedne strane ubacuju po čitavi snopovi, da na drugoj izlazi odvojeno slama i već očišćeno žuto, golicavo i puno zrnje. Uz šum motora, mehanično kretanje ruku i gibanje tijela, uz ovaj naporan i težak posao, ozvanja glasna pjesma, koja izvire iz djevojačkih grla, da se pomiješa sa bolnim krikom odrezanog žita, koje ranjeno pada ispod oštrog noža motorne žetelice. Šum klasja što pada, krikovi i pucketanje stabljika, štektanje motora, pjesme i krikovi žena, sve se to miješa i sliva u nešto zaglušno i prodorno, kao što se miris benzina, znoja i zrelog zrnja stapa sa mirisom užarene puste, da se sve preda krilima vjetra, koji će ovaj lagani teret raznijeti i posipati po nepreglednoj ravnici. Prekrasna idila, koju oživljava južukanje mladeži, izazovni pogledi žarkih očiju djevojaka i prkosno previjanje gipkih, mladih i svježih tjelesa.

Ne mogu proći jedna kraj druge, a da si ne dobace koju veselu i nestašnu primjedb, da ne izazovu glasan smijeh, da ne uštinu jedna drugu ili se nenadano nepovale medju snopove uz glasan hihot nenamještenog veselja. Svakim gestom unose u ovaj naporan posao razonodu, živost, smijeh i veselje. Mladenačka srca puna žara, života i ljubavi, podržavaju i bodre ova nestašna stvorenja, jačaju im volju za rad, raspiruju želju za takmičenjem i posao se odvija brzo i neopaženo se primiće kraju, a žuto klasje, kao da ih mami, zove i privlači. Nihove ga ruke spretno vezuju u snopove, da ga što prije bace u vršilicu i oslobode stabljike i košuljice, da se naslađuju njegovom golotinjom, da se njime poigravaju, grabeći ga rukama i puštajući, da im puže između prstiju, da ih golica i u tankim mlazovima, da pada na gomilu, koja svakog časa postaje sve veća.

U ovoj sredini, gdje svaki glas i zvonki smijeh, pje-

sma i šala, nestašnost i radost znače simfoniju nepatvorene i idealne ljubavi, gdje pjesmu života pjeva i čovjek i biljka i ptica i kukac, u toj razdraganoj okolini, gdje sve bruji i pjeva obilju i blagostanju, ima i tužnih, zamišljenih i žalosnih lica, kojima ne može sve ovo lijepo izbrisati duboke bore, razvedriti bolni izgled i izazvati smijeh. Usnice su im grčevito stisnute jedna uz drugu; pogled im je mutan i neodređen; kretnje teške i prisilne, a ispod navoranog čela vrzu se još bolnije misli, koje lete daleko odavle, daleko od ovih pusta i blagostanja, daleko od šale, smijeha, veselja i nestašnosti. Svaki korak za njih je težak, svaki pokret ruke znači bol, svaki snop klasja pretstavlja kup rana; smijeh i pjesma novi udar u rascviljena srca, dok im se nestašne šale čine pogrdama, koje ih ponizuju. Jedino žuto klasje, njihano laganim vjetrom, dočarava im morsku pučinu, jedino to more klasja zanosi ih samo za čas i prenese njihove misli u daljinu, da se opet naglo trgnu, presječene smijehom djevojaka i psokama starijih.

— Ah, naše drago more — izmače im se preko ispijenih usana, da opet mehanički nastave svoj posao, a mislima su daleko:

— U redu, jedna do druge, sagibaju se žetelice a u rukama im lagani, zavinuti srp. Pažljivo režu stabljike žita i polažu ih na zemlju, dok iza njih djeca pobiru otpalo klasje. Umjesto raspojasanog veselja čuje se melodična i topla narodna pjesma; zvuk motorne žetelice nadomještaju cvrčci iz obližnjeg vinograda, a nepregledno more žutog klasja zamijenjuje azurno plava i bistra morska pučina, kojom krstare male barke i bijele jedrilice; zadah benzina i strojnog ulja nadomješta miris ružmarina i kadulje, a kad pripeče žarko sunce ne moraju tražiti zaklona u hladu šatora, već se sklone pod okrilje smokvinog lišća.

Nije im teško sagibati se i ne boli ih, što se za svaki rukovjet stabljika moraju okretati natrag i pažljivo

slagati, dok ne naslože čitav snop; ne bole ih ruke, koje neumorno rade; ne smeta ih ni sunce, od koga zaklanjaju lica crnim maramama; ne vrijeđa ih pjesma, jer im ona prikrađuje vrijeme. Sve je ovdje lijepo i skladno, sve zadovoljno, jer rade na svome, za sebe.

— A sada, tko sada ženje naše žito? — nenadano će Lucija Bubić, okrenuvši se Justini Francetić. Ova se trgla, kao da je i sama bila zabavljena istim mislima.

— Tko bi znao kako je sada kod nas. Možda je već sve porušeno.

— Šta brbljate, vi cigansko blago! Zašto ne radite svoj posao? — izdere se gazda na njih, i zakoraca snažno prema njima sa uzdignutom pesnicom, spremnom na udarac. — Sa zemljom ću vas sravniti, ako ne budete radile — i svoju prijetnju poprati samo njemu svojstvenom psovkom, dok je šakom šarao Luciji ispred lica.

Lucija ga je gledala jedan čas nepomično, kao da ne razumije ništa od toga, pa se uz primjetni trzaj prihvatila opet posla.

— I tebe ću isto tako — okrene se prema Justini, i udari ju šakom pod rebra.

Justina nije izustila ni riječi. Spustila je glavu na prsa, progutala suze i nastavila sa slaganjem žita u snopove.

Pustom se razliježe smijeh djevojaka, pomiješan uzdasima ovih patnica i posao se odvija dalje, kao da se nije ništa dogodilo.

Dan se primiće kraju, a za vidjela treba svršiti posao. Ruke rade poput strojeva i vezuju snopove, da ih drugi ubace u stroj, koji izbacuje već očišćeno, golicao i puno zrnje.

*

— Kako je ocu, majko? Gdje su djeca? — bilo je prvo Justinino pitanje, kad se sa polja vratila umorna kući kasno uveče.

— Ocu nije ništa bolje, a djeca sjede neprestano kraj njega — odgovori joj majka, stara Marija Mizdarić.

Na slami, preko koje je prebačena već zamazana plahta, leži stari Martin Mizdarić. Starost i naponi posljednjeg vremena shrvali su ga i prikovali uz krevet. Po čitavom se tijelu trese i moraju ga hraniti kao malo dijete. Obrazi su mu upali, oči se uvukle u šupljine, a jake kosti ističu se još jače.

— Ja ću brzo Bogu na račun — rekao je tihim glasom, kad su njegovom ležaju došle žena i kći.

— Nemojte, oče, tako govoriti. Još ćete ozdraviti i vratiti se s nama u Ližnjan — tješi ga Justina.

— Ne ću ja to doživjeti, dijete moje. Star sam i bolestan. Osjećam, da mi se približava kraj.

Nakon što je udahnuo zraka nastavi:

— Pazi, dijete drago, na svoju staru majku i nejaku dječicu. Dat će Bog, da se barem vi vratite kući. Ja bih vam i onako bio na teret, pa je bolje, da što prije prešelim, kad mi je već tako suđeno.

— Ali, oče . . .

— Poslušaj me, i zovni kumu Luciju i Milku neka dodju ovamo.

Kad su i one došle bliže njegovom ležaju, nastavio je tihim glasom:

— Kad se vratite kući, ono malo polja, što vam još nisam razdijelio, razdijelite međusobno kao braća na tri jednaka dijela. Za majku se brinite sve troje dok bude živjela. To je moja oporuka, a sad pošaljite po svećenika, da se ispovjedim i pričestim, makar ne razumije ni on mene ni ja njega, ali ne želim umrijeti kao poganin.

Justina je otišla po svećenika i kad je ovaj došao svi su izašli iz sobe u dvorište. Svećenik se neko vrijeme zadržao u sobi sa bolesnikom, a kad je izašao stara Marija pružila mu je zatvorenu šaku sa nešto sitniša, koga je svećenik spustio u duboki džep svoje crne mantije.

Kod slabog svjetla voštanice bdile su žene kraj bolesničkog ležaja na kojem se Martin Mizdarić borio

sa smrću. Djeca su se zavukla pod slamu i zaspala, dok se kraj njih polako gasio jedan stari i napaćeni život.

— Kad se vratite u naše selo, pozdravite mi sve poznate — šaptao je umirući. Žene su potihom grcale i tješile staricu Mariju, koja će za koji čas izgubiti svog muža.

— I naše plavo more . . . i naš goli krš . . . naša siromašna polja, livade i vinograde . . . sve mi pozdravite . . .

Glas mu je postajao sve tiši, a u grlu ga je nešto gušilo i prekidalo mu glas. Napeo je posljednje sile, podbočio se na staračke ruke i htio je još nešto reći, ali već nije mogao. Napao ga je mrtvački hropac. Nemoćan i slab srušio se na slamu, ispustio posljednji uzdah i preselio u vječnost. Marija mu je zaklopila oči, prekrstila ruke na grudima, kleknula kraj njega i molila za spas duše svog životnog druga, koга je izgubila u najtežim časovima života.

Od glasnog plača žena probudila su se djeca i znatiželjno su dizala glave iz slame.

— Zašto plačeš, mama?

— Djed vam je umro, djeco.

X

Na uglu tržnice i Medulinske ulice, na jednoj od najprometnijih raskrsnica Pule, nalazi se gostiona, čiji je vlasnik popularni Mato, pa je i ova gostiona poznata pod imenom „Matina gostiona“. Ovdje se uvijek nađe kapljica dobrog vina i na razne načine pripremljena riba, a uz to su i niske cijene, pa nije ni čudo, da je ova gostiona postala popularnom, kako to već biva u gradovima, gdje ima uvijek dovoljan broj gurmana i sladokusaca. Lijep položaj, na samoj raskrsnici, bio je siguran mamac za one sa sela, kao i za brojne radnike, koji svake večeri navraćaju ovamo na čašu vina kad izađu iz arsenala, da se okrijepe za daleki put do kuće.

U ovu su gostionu već godinama navraćali seljaci iz okolnih sela, kad bi došli u grad, da što god kupe ili da unovče svoje proizvode, dok su arsenalski radnici bili u njoj dnevni gosti. Mate je poznavao sve njih, iz kojeg god sela oni bili, a oni su se opet kod njega snalazili kao kod vlastite kuće.

— Daj, Mate, onog crnog jednu litru i malo ribe sa gradela — naručuju oni sa sela, sjedajući za dugački stol.

— Niti će vino ishlapiti, niti riba pobjeći, dok mi ispriповijedate što ima novoga kod vas na selu — reče Mate i sjedne za stol sa grupom seljaka iz Premanture, odakle je i sam rodom.

— Da je na bačvi otvorena pipa vino ne bi iscurilo, a da je riba još u moru ne bi otplivala, tako je kratka naša pripovijest — odgovori mu jedan iz grupe — jer kod nas nema ništa novoga.

Momak je već donio na stol vino i ribu, a Mate uslužno toči i nazdravlja:

— Dobro došli, zdravi bili vi i vaši . . .

— Bolje našli, svaku sreću tvojima i tebi . . .

— . . . i hrvatskom rodu našem . . .

— . . . i onima, koji rod nam vode . . .

— . . . do pobjede i slobode — upadali su seljaci jedan drugome i nadopunjavali započetu zdravicu.

Poslije toga su razgovarali o svemu i svačemu i izjadali se Mati kao „gradskom čovjeku“, koji je potekao iz njihove sredine, a dolazi u dodir sa gospodom iz grada, pa su pažljivo slušali njegova razlaganja, koja je on iznosio onako bistro, narodski i bez uvijanja. Bili bi oni ovako prosjedili još koje vrijeme, ali Mate nije smio zanemariti ni ostale goste, jer treba kod svakog stola, ako već ne sjesti, ono izmijeniti pozdrave i koju riječ.

Radnici su onaj faktor, koji svojom brojčanom snagom i time, što su rekrutirani iz svih okolnih sela, igra

vidnu ulogu u svakom pitanju javnog života ovog kraja. Koliko su puta radnici ostajali do kasne noći u ovakvim lokalima, pretresajući svoja staleška pitanja i sve ono, što je dolazilo do izražaja u javnom životu. Kasnije ćemo vidjeti, da su radnici u pogledu vraćanja svojih porodica postigli ono, što do onda nisu mogli postići nikakvi protesti i molbe, ali su radnici, stupivši u ono opasno, ratno vrijeme u štrajk, natjerali ministra unutar njih djela, da je brzojavno izdao naređenje za vraćanje najprije radničkih porodica iz emigracije. Zato je i razumljivo, da su mnogi tražili veze sa radnicima i lično i preko njihovih organizacija, i da su zalazili u one lokale, u koje su najrađe zalazili radnici. Među takove je lokale spadala i Matina gostiona, a Mato, koji je često sudjelovao u razgovorima, trljao je zadovoljno ruke, sve dok se ovo „prokleta i bedasto vrime“ — kako je Mate nazivao ratno vrijeme — nije ušuljalo i u prostorije njegove gostione.

— Vrag im pamet bedastu, sad bi još samo trebalo da mi zatvore i gostionu, a mene da pod stare dane pošalju na frontu — ljutio se Mate, kad je čuo, da će sela biti evakuirana. — Od koga ćemo vruga sada mi živjeti, kad vojnici ne smiju zalaziti u gostione a i nemaju čime plaćati.

— Ne plači, Mate, dosta si nakupio para, pa ako kesa malo i splasne ne će joj škoditi — zadirkivali su ga radnici.

— Nije meni toliko stalo do novaca, ali mi je žao jadnog naroda — branio se Mate, koji i nije imao razloga da se tuži, jer je dobro znao, da će otsada radnici malo češće zalaziti k njemu, i da će se nešto više nego do sada zadržavati kod njega, kad su ostali sami, bez porodica i igdje ikoga. U tome se i nije prevario, jer se broj dnevnih gostiju brzo povećao, a Matina je bila briga, da ih u svemu zadovolji i da im pomogne koliko može.

Kad su transporti odvezli njihove porodice, radnici sa sela nastanili su se u Puli po jeftinim sobama, kojih je sada bilo na pretek i gotovo u bescijene. Mnoga je žena izdala sobu samo radi toga, što joj je radnik obećao donášati iz arsenala komade kruha ili joj nabaviti na svoje ime još jednu krušnu kartu. Radnicima se nije isplatilo svake večeri pješačiti do kuće, a rano u jutro opet ustajati i vraćati se natrag, kad ih kod kuće nije i onako nitko čekao niti su imali koga, koji bi ih redio i pazio im na kuću i pripremao hranu. Osim toga su ih često zadržavali na prekovremenom radu, a kako su i oni bili vojni obveznici, nije bilo mjesta prigovaranju. U arsenalu je uređena radnička kuhinja, i na račun toga odbijan im je jedan dio plaće, sa kojom su i pored ratnog doplatka teško izlazili na kraj. Svoje su domove zatvorili i svraćali bi da ih prozračje jedanput mjesečno ili svakih nekoliko mjeseci jedanput. Nastojali su, da što rijedje idu kući, jer su se bojali praznih zidova i jeke, koja bi im odgovarala, kad bi glasno opsovali život, svijet, sudbinu i Plašili su se one noći, koju bi morali sami prespavati u praznoj kući, dok bi ih sve potsjećalo na ženu, djecu i roditelje, koji se sada nalaze negdje daleko, možda još u gorem položaju nego što je ovaj njihov. Hranu, stoku i sve, što su imali kod kuće, rekvirirala je vojska tako, da su ostali goli zidovi, a u nekoje se kuće već uselila i vojska i ne pitajući vlasnika za dozvolu. Svaki je od njih morao nositi crno-žutu traku sa natpisom „k. u. k. Arsenal“, a osim toga su ih snabdjeli i ličnim iskaznicama. Kad su iz Pule polazili svojim kućama na selo, morali su imati još i posebnu dozvolu upravitelja odjelenja u kojem su bili zaposleni. Radi svega ovoga bili su prisiljeni zadržavati se u gradu, a da se odmored dnevno posla, da se jedan drugome izjadaju i da u čaši vina utope sve one boli i jade, koji ih tište, oni su redovno svraćali svake večeri u Matin lokal, i ovdje pretresali dnevne događaje.

Mate, osim što je dobro razumio njihov položaj, bio je njihov čovjek, koji je ne jedanput žrtvovao koju litru, onog starog, predratnog, a mnogome je izbrisao i dug, kad bi se ovaj našao u nevolji, a povrh toga spustio bi mu „da drugi ne vide“ još i koju krunu u džep.

— Znao sam ja, da ćeš ti opet doći! — uskliknuo je Mate, kad je na vratima ugledao Antu Francetića, koji se već dva tjedna nije pokazivao kod Mate, na veliko začudjenje i njegovo i ostalih radnika.

— Nisam mogao do sada, Mate — odgovori Francetić, kao da se ispričava — Preko dana sam radio, a na večer sam žurio kući, da uredim još neke poslove. Sada sam našao stan u gradu, pa ću živjeti na tri strane: kuća na selu, ja u gradu, a moji Ovdje je Francetić zastao, jer ni sam nije pravo znao, gdje mu se sada nalazi porodica. Posljednje vijesti od žene je dobio, kad mu je javila smrt svog oca. Dopisivanje je bilo neredovito i manjkavo između evakuiraca i onih, koji su bili kod kuće. Pisma su jednostavno nestajala.

Radi ovako neurednog dopisivanja muževi su oskudjevali na vijestima od svojih, a za događaje kod evakuiraca i za promjene nastale u njihovim seobama saznali bi prije preko trećih lica nego od njih samih.

— Šta se čuje novoga? — upita Francetić pošto je sjeo za stol.

— Upravo razgovaramo o tome, kako se to moglo dogoditi, da su se talijanski avijoni mogli pojaviti nad gradom, a da ih nitko nije primjetio i da nije dan znak za uzbunu — odgovori mu Franjo Bubinelić.

— Kako se to moglo dogoditi? Letjeli su visoko, a naši im se nisu valjda nadali pa nisu ni toliko pazili. Na taj način mogli su se lijepo i neopaženo približiti gradu, sasuti bombama luku i grad i nanijeti onoliko štete — reče Francetić.

— Kad su ih naši primjetili i dok su se snašli, oni su već bacili kombe na dvije torpiljarke i potopili ih u

samoj luci — oglasi se Marko Mihovilić — Jedna je bomba pala među grupu djece te ih nekoliko ubila, a arsenalskim glavnim skladištem je bomba tako potresla, da su mu svi zidovi popucali.

— Danas sam čuo od pouzdanog čovjeka, da se povodom ovog slučaja vodi u komandi energična istraga i da se prijete, da će otsada otpasti i onako slabi obziri, koje je austrijska avijacija imala naprama talijanskom pučanstvu. Otsada se više ne će napadati samo utvrđena mjesta i tvornice ratnog materijala, već da će se rušiti i napadati sve bez razlike — povjerljivim će i tihim glasom Josip Milošević.

— U glavnom, naši su dobili gadnu lekciju — zlobno će Mihovilić — Ovaj put im nije uspjelo zavarati protivničke avione kao neke noći, kad su sipali bombe na gola polja izvan grada, gdje su smješteni najjači reflektori.

— Kad dozvoljavaju da ih protivnici ovako iznenade, i kad ih ne mogu namirisati prije nego im se jave fijukom bombi, čemu su onda potrebne tolike mjere opreza za obranu od zračnih napadaja — ljutito će Francetić.

Najnapadnije i naimešnije štampane vijesti u novinama i na uličnim plakatima upozoravale su građane na opasnost iz zraka i upućivale, kako se u sličnim prilikama treba vladati;

— Vrata i prozore zatvaraj tako, da na ulicu ne dopre ni tračak svjetla! Zabranjeno je stanovanje na tavanima i promatrati zračne napade sa tavana! Kad naidju protivnički avioni, zabranjeno je gledati kroz prozore i zadržavati se na ulici! Kad čuješ tri topovska pucnja uzastopce, ostavljaj svaki posao i sklanjaj se u skloništa ili ostani u prizemnim prostorijama kuće! Čim pane prvi mrak ne smije se nikoga zateći na ulici!

— Sad se možemo opet nadati skorom posjetu Talijana, koje je osokolio ovaj uspjeh.

— Nisu oni tako brzi, da bi se usudili ponoviti sličan pothvat.

— Ne bi oni sami doletjeli ni blizu Pule, ali Francuzi i Englezi ih sile na to.

— Znae šta ću vam reći — snizio je Mihovilić glas. — Neka dodju, i neka poruše ovo proketo gni-jezdo, a mi ćemo se već nekako skloniti.

— Ne bi meni bilo žao, da poruše sav grad i sve tvrđave, samo da poštede naša sela — zabrinuto će Francetić. — Možda bi onda i rat brže prestao, a naši bi se tada vratili kućama.

— Da, vratili bi se . . . pomisle radnici i spuste glave zamišljeno na prsa. Neko je vrijeme vladala tišina, koju je prekinuo Bubinelić.

— Šta kažete na ovu novu naredbu komesara Schönfelta?

— Kad on izdaje naredbu, da se polja moraju obrađivati pod prijetnjom globe od hiljadu krana, to znači, da je prigustilo.

— Vidi on, da ni onaj mali broj, koji je ostao kod kuće ne obrađuje polja kako treba, pa se boji, da ne zavlada glad u ovom kraju.

— Kako će narod imati volje da obrađuje polja, kad mu i ono malo, što obradi i zasije, pogazi vojska, a od onoga što rodi već se sada govori, da će polovicu uzeti.

— Ima li kakvih vijesti od naših? — upita Mate, koji je do sada sjedio po strani.

— A šta će biti kod njih novoga? Ni vrag se za njih ne brine, kao da i nisu krštene duše. Onaj prokleti Rizzi brine se samo za svoje Talijane, a naši . . .

— Naši se trse, mole, preklinju, traže i prijete se, ali bez uspjeha. Još se čudim, da nisu i njih pozatvarali.

— Moramo se rastati — nenadano će Mate.

Radnici su izašli. Na ulici im je u lice udarila tama noći. Zgrada tržnice izgleda kao mrtvačnica, a prostrani trg kao groblje. Ni žive duše nema na ulicama. Grad spava mrtvim snom, barem izvana. Po svuda mir i ti-

šina, kao u kasarni poslije večerja. Sve mjere opreza su preduzete, da se zaštiti ova jedinstvena tvrđava i velika kasarna, kako su prozvali Pulu. Nju treba braniti ne samo od vanjskog nego i unutarnjeg, domaćeg, protivnika. Nad stanovništvom, koje se još nalazi u gradu, proglašeno je ratno stanje, i svi su oni vojnici, muškarci kao i ženske, jer takovo je vrijeme i takove su prilike. Tko zna, nije li baš nedužna ženska opasan protivnik, koji bi mogao potpaliti fitilj pod ovom barutanom i izazvati eksploziju? Čak su i mala djeca sumnjiva. Niti u pratnji roditelja ne smiju ona djeca sa sela u grad, ako nemaju za to naročite dozvole. Da se dođe u grad sa sela moralo se proći kroz nekoliko redi žice, na kojoj je straža legitimirala i pretresala svakoga, koji je tuda prolazio. Dogodilo se ipak, da bi u pratnji roditelja umaklo u grad i koje dijete, pa je tvrđavni komesar morao izdati ponovno strogu naredbu, da se ovakovi slučajevi ne smiju više opetovati.

— Vaše iskaznice?

Pred radnicima, koji su izašli iz Matine gostione, stvorila se vojnička patrola, kao da je iskrsnula iz noćne tame.

— Radnici — odgovore oni.

— Vrijeme je, da se razidjete!

Ton, kojim je ovo rečeno nije trpio protivljenja, i radnici su se razišli, svaki prema svom stanu.

XI

Načičkane preraznim kričecim bojama, okićenih kosa, obučene u brojne suknje, preko kojih je prebačena jedna od teške svile, u svilenim čarapama i visokim cipelama, držeći u ruci molitvenike, kreću žene prema crkvi. Rijetko je koja sama, već idu veselo čavrljajući u grupama. Za njima koracaju muškarci u širokim, bijelim hlačama i košuljama, u čizmama i nerazdruživim lulama medju zubima. Dok su ženske već unišle u

crkvu, muškarci su ostali pred vratima, u hladu dudovog stabla, dok ih nije zvono upozorilo, da će misa započeti.

Crkva je u Kurdu puna naroda. Veći dio prostora zeuzele su ženske, jer kad kleknu zauzmu toliko prostora, koliko bi dostajalo za barem četiri muškarca, koji su zauzeli mjesta kod vratiju i sa strane, dok je mladarija na koru okružila učitelja, koji je sjeo za orgulje. U crkvi je zagušljivo i sparno.

Kad je i posljednji čovjek ušao u crkvu i zauzeo svoje mjesto, uputila se prema crkvi grupa od nekoliko žena iz susjedne škole. Stale su do vratiju, da ne budu primjećene kao da se boje, da bi ih i iz crkve mogli istjerati. Boje se, da hram božji nije jednako za njih kao i domaće, i kao da Bog nije ovdje isti kao i kod njihovih kuća, makar mu se ovdje mole drugačijim jezikom. U svojoj plahosti i poniznosti izgledaju kao preplašene ovce. Osamljene, jer su daleko od svojih kuća, osjećaju se još slabije, jer su bez ikakove zaštite, među stranim i njima nesklonim narodom. Dok se sa oltara čuje glas sluga božjega, dok sa kora ozvanja pjev mladih grla, dok ostali okreću stranice molitvenika dotle one, na kraju crkve, kod vratiju, kleče i sklopljenih ruku mole pogledom uprtim u neodređeno. Traže utjehe u molitvi i utječu se Raspetom Sinu, čije krvave rane ovija dim mirisnog tamjana. Zanesene u skrušenoj molitvi, one ne vide i ne čuju ništa od onoga, što se oko njih događa. Ne čuju ni glas svećenika, ni glasno pjevanje vjernika. Iz suznih očiju upereni su mutni pogledi u oblake tamjana, kojima se poigravaju zrake sunca, što se kroz visoke prozore uvlače u polutamnu crkvu. Duhom su one tamo daleko, gdje more oplakuje njihov krš, gdje sa oltara prinosi žrtvu njihov svećenik, gdje sa kora ozvanja pjesma njihove djece i gdje se one, pred ovim istim Bogom, mole svojim jezikom.

— Oprosti nam dugove naše, kako ih i mi opraštamo dužnicima našim

U ovom zanosu i duhom prenijete u svoje rodno mjesto, jedna je glasno molila, da se odmah i sama preplašili vlastitog glasa i zaplače. Njene susjede su je pogledale, u očima su im zaigrale suze i rukama su prekrile lice.

Nisu ni primjetile, da su na sebe svratile pažnju onih, koji su im najbliže stajali, i da se prema njima okretala jedna glava za drugom. Bacili bi prezirni pogled na ove bijednice, koje ometaju službu božju svojim tim him jecajem. Dok one mole na oči im naviru suze, a da toga možda i nisu svijesne. Možda i ne mole kako se obično moli, ali njihove uplakane oči govore rječitije od svake riječi. Iz njih izvire bol, tuga im para grudi i one mole molitvu bola, a ne molitvu riječi. Došle su ovamo, da traže pomoći i utjehe u Raspotoga, a pred Njegovim licem proklinju svoj udes, u Njegovom hramu griješe, ali ne mogu se boriti protiv toga, protiv samih sebe, i one u isti čas mole i proklinju.

*

Dok je jedan dio žena bio u crkvi i dok su se molile Bogu na svoj način, u „njihovoj“ je kući zavladała živost i užurbanost. Svako je spremao svoju prtljagu, pakovao svoju sirotinju i spremao se na put. Oživjela je ova slamom napunjena prostorija, i kao nikada u ovo nekoliko mjeseci, koliko su u njoj stanovali, sada se iz nje čuju veseli poklici i glasovi radosti.

— Vraćamo se kućama!

Djeca trče iz zgrade u dvorište, majke žure, da pospreme i spakuju ono malo sirotinje, a oni, koji su već gotovi sa pakovanjem pomažu drugima. Istina, nemaju mnogo da pakuju, ali svatko hoće da sobom ponese ono malo što ima.

Rečeno im je, da će još večeras otputovati.

U uvjerenju, da se vraćaju kućama, njihovoj radosti nije bilo granica. Ta kud bi ih inače mogli poslati? Zar nije bilo do sada preveć patnji i stradanja? Zar već

nije vrijeme, da ih vrata kućama, tamo dolje na jug, gdje je sunce tako toplo, zrak tako blag, gdje se nalaze njihovi domovi, očevi i muževi? Uvjereni, da je sada kraj njihovim patnjama, da je došao kraj ovom prisilnom izagnanstvu, oni spremaju svoju siromašnu prtljagu, smiju se i plaču u isti mah, dok se dvorištem razliježe veseli poklik djece:

— Vraćamo se kući!

Poslije završene mise mjesni načelnik je obavijestio mještane, da će došljaci još danas napustiti selo. Ovu vijest primili su domaći onako, kako se primažu vijesti, koje nam najavljuju neko olakšanje. Makar im evakuirci nisu bili na teret, već su ih dapače i iskorištavali više nego što su ih pomagali, seljaci su ih gledali prijekim okom, kao nešto nepoželjna, nešto, čemu nema mjesta u njihovoj sredini. Zato ih je i razveselila vijest o odlasku ove „ciganske“ družine. Jedna grupa muške i ženske mladarije popela se na zid, koji školsko dvorište dijeli od prostora pred crkvom.

— Dosta ste se najeli našeg kruha, vi cigansko blago! — derala se objesna mladež, dok su se stariji smijali ovom dobacivanju.

— Trebalo bi ih naseliti po našim selima i naučiti kako se radi, a ne da živu na račun drugih i da jedu tuđu muku.

— Imamo mi da jedemo i više i bolje nego vi — uzvratili im jedan dječji glasić iz dvorišta.

— Vidi ti prokletu mrcinu, još nam se i ruga — razbjesni se jedan sa zida i baci komad cigle prema mališanu.

— Sine, ostavi ih na miru — ukori mališana majka — Šta te se tiče šta oni brbljaju.

— Mi nismo ni cigani, a nismo ni gladni kad smo kod kuće, pa zašto im to ne bih rekao?

— Ostavi ih, neka govore šta hoće. Oni i onako ne razumiju naš položaj.

Majka je povukla sina u sobu, a on se plačući okretao prema onima na zidu.

— Pogledajte, ljudi, oni plaču, jer im je žao što odlaze — poviče opet netko sa zida. — Gladovat će kod kuće, jer ne će imati našeg kruha.

— Samo neka odlaze, sa glazbom ćemo ih otpratiti! — poviče nekoliko glasova, i rulja provali u školsko dvorište, bacajući komade cigle, drva i grude zemlje. Napadnuti su se sklonili u zgradu i zatvorili vrata, na koja su napadači neko vrijeme navaljivali, dok nije došao načelnik i otjerao ih. Kad se rulja razišla, oni u školi su nastavili sa spremanjem, a kad su bili gotovi uputili su se na groblje, da se po posljednji put oproste od onih, koje su ovdje sahranili.

Potresna je slika bila kad je Lucija Bubić, shrvana od bola i glasno naričući, pala na grob svog sinčića Mirka. Tepala mu je najmilije riječi, zvala ga najsladim imenima, naricala je i plakala, što će svoje dijete ostaviti ovdje, u tuđini, i nikada mu više ne će vidjeti groba. Nitko mu ne će zasadi cvijetak na grob, nitko zapaliti svijeću.

Malo dalje kukala je stara Marija Mizdarić nad grobom svog muža, a Justina Francetić svog oca Martina, koji je shrvan starošću i bolešću ostavio svoje kosti daleko od mora, koga je toliko volio, daleko od krša, koga je ljubio i na kome je odrasao, daleko od kraja u kome je ostario. Nije mu bilo suđeno, da ga na vječni počinak otprate njegovi stari, dobri drugovi, da na njega bace grudu domaće zemlje, da mu na grob zasade božur i da mu — mrtvome — svira posmrtnu pjesmu šum bijesnih valova. Pokopan je daleko od rodne grude, gdje će mu se zamesti svaki trag grobu, koga će pokriti trava i brzi zaborav.

Napustili su groblje i oprostili se od grobova, na kojima su ostavili goruće svijeće. Kad se ugasi njihov plamen, ne će se više naći nježna ruka, koja će njego-

vati grobove i oni će brzo pasti u zaborav, obrašteni travom i korovom.

Na večer se na stanici slegao čitav Kurd i Czibrak. Sve što je moglo izaći, došlo je da vidi odlazak cigana. Evakuirci su uprtili torbe na leđa i uputili se prašnjavom cestom, koja iza mosta skreće prema željezničkoj stanici Kurd-Czibrak.

Na stanici, kad su se svi sakupili, prozvao ih je činovnik, poslije čega su ih ukrcali u vagone, koje će prikopčati garnituri vlaka, što će stići iz Dombovara, da na svim stanicama usput pobire vagone sa evakuircima.

Ovi, koji su čekali u vagonima dok ne dođe vlak, koji će ih odvesti kući, bili su nestrpljivi i uzbuđeni, ali su se i ugodno iznenadili, kad su iz vagona vlaka, koji je ulazio u stanicu, do njih dopirali glasovi njihovih zemljaka, za koje su znali, da se nalaze u okolnim selima, ali sa kojima se nisu vidjeli od onog dana, kad su ih rastavili u Budimpešti. Sastanak je bio više nego srdačan te se činilo, da su zaboravili na sve ono, što su proživjeli prošlih mjeseci. Svoj je našao svoga, susjed susjeda, rođak rođaka i njihovo bi veselje potrajalo još neko vrijeme, da činovnik nije tjerao u vagone one, koji su iz njih izašli, da se rukuju i razgovore.

— Vraćamo se kućama!

— Prerano se veselite, dragi moji — žalosno će oni iz vagona. — Ne vraćamo se kućama, već samo mijenjamo mjesto zatočenja.

— Kako? Ne vraćamo se kućama? — preneraženo će oni, koji su tek ukrcani u vagone.

— Nažalost, još ne. Sada selimo u Gmünd.

— Gmünd? A gdje je to?

— To je logor, u kome nas čekaju drvene barake.

— Tko vam je to rekao? To nije moguće!

— Rekao nam je zastupnik Stihović, koji je već otputovao onamo, da vidi kakav je to logor. O tome pišu i novine.

Garnitura teretnog vlaka polako je krenula. Čuje se monotoni štopot kotača i vide se glave, kako se nagnju kroz otvorena vagona vrata. Noć se polako spušta. Iz dimnjaka lokomotive suklja gusti mlaz iskara, koje polako umiru u hladnoj noći. Putnici su polijegali na podove vagona, izvalivši se kako je koji znao i mogao. Zaspali su uljuljani jednoličnom glazbom vagona kotača, da se naglo trgnu iz sna, prestrašeni vizijama, koje ih proganjaju.

— Kući? U logor? Zar nastavak onoga, što nam se činilo, da će prestati? Gmünd? — Reski zvižduk lokomotive, monotono udaranje vagona kotača i mrka noć — to je sada tako strašno i tako bolno, kad se ne vraćaju svojim kućama.

XII

Gmünd. Slučaj je htio, da je jedan od onih brojnih k. u. k. Barackenlagera, u koje će biti smješteni internirani i evakuirani, podignut na brzu ruku nedaleko grada Gmünda u Donjoj Austriji, pa je na taj način i ovaj novi, drveni grad, dobio isto ime, koje nosi i onaj stari austrijski grad. Slučaj igra u životu i pojedinaca i čitavih naroda velike uloge, a može da skrene čak i puteve historije, pa je taj slučaj htio, da se slava i ovog grada proneše na daleko izvan njegovih zidina. Tko je ranije čuo za ovaj mali gradić i po čemu bi on postao tako poznat, da ga ratne prilike nisu svrstale u red onih gradova, kojih će imena krvavim slovima biti zabilježena na stranicama historije, kad se bude pisalo o svjetskom ratu 1914/18? Zar bi ovaj gradić, sa tipičnom malograđanskom fizionomijom, uskim ulicama i zbijenim trgovima, bio ikada došao na onakav glas na kakav je došao, da mu nisu pronijele slavu svijetom one drvene barake, u kojima su gladovali, zebli, болоvali i umirali onoliki nedužni životi? Zar bi bila puna usta imena ovog grada, da u njegovoj neposrednoj blizini ne krije zemlja onolike živote nedužne djece, slabih žena i oro-

nulih staraca? Nikada ne bi ovaj gradić došao na onako zao glas, da već samo njegovo ime pretstavlja nešto, što nije potrebno posebno opisivati, a da se ipak u samom izgovoru riječi Gmünd ne osjeti sva tragedija onih hiljada nezaštićenih patnika, koje je sudbina bacila na podnožje ovog grada, da ovdje osjete sve one strahote, koje mogu izazvati samo abnormalne ratne prilike. Ime Gmünd pretstavlja tragediju nezaštićene slavenske raje, koja je proganjana i otjerana iz vlastitih kuća, prepuštena vremenu da ju prorijedi, a ostavljena na milost i nemilost onim bezdušnim upravljačima, koji nisu ni okom trepnuli, kad su hiljade ruku bile uperene prema njima, tražeći malo milosti u ime one slabe i nezaštićene djece. Slavu ovog grada pronijele su one hiljade bezimenih grobova, more prolivenih suza, psovke, avet gladi i ona strašila u ljudskoj spodobi, koja su ovdje provela najstrašnije dane svog života. Zato i zaslužuje ova perioda svjetskog rata, da uz imena Verduna, Marne i Dobrudže i ime grada Gmünda bude krvavim slovima zapisano u stranicama historije radi onoga, što se odigravalo iza guste bodljikave žice, pod najgorim terorem, u pozadini svjetskog bojišta.

Kad je već trebalo udovoljiti taštini onih, željnih slave i tuđih dobara, koji su tražili i izazvali svjetsko klanje, može se donekle i opravdati ubijanje u masama na bojnim poljima. Može se razumijeti i to, da je ubiti čovjeka u streljačkim rovovima značilo spasiti samog sebe, jer je bio takav red, takovo raspoloženje, na to se sililo, tjeralo i prijetnjama i obećanjima, ali ako su tamo upotrebljavani svi mogući otrovni plinovi i razorne granate, da se istrijebe životi u protivničkim rovovima, onda se moralo štediti barem one, koji su bili daleko od streljačkih rovova, u dubokoj pozadini, daleko od domašaja topovskih i pušcanih cijevi. Ako je već i dijeljen blagoslov oružju za pobjedu nad protivnikom, ako je rat i bio proglašen svetim, ako je izmoljen oprost gri-

jeha za hotimično ubistvo u masama, onda ostaje još uvijek neoprostiv grijeh na dušama onih, koji su krivi za smrt i stradanja onih nedužnih života, daleko od streljačkih rovova, u logorima, i na brzu ruku podignutim drvenim gradovima. Ovakovo klanje u masama, daleko od ratne zone, vršeno je u barakama kod Gmünda, na podnožju grada, koji gotovo i nije osjećao težinu ratnog stanja.

O drvenom Gmündu bilo je dosta govora po svim pokrajinama i po svim djelovima Austro-ugarske monarhije. Njime su se pozabavili feldmaršali, generali, ministri, narodni predstavnici i razni dostojanstvenici; o njemu je slušala javnost kritike i prigovore, ali to sve nije bilo dovoljno — u ono ratno vrijeme i pod onim okolnostima — da se iznesu sve one strahote, koje su se odigravale u žicom ograđenom prostoru k. u. k. Barackenlageru Gmünd.

Ima stvari, događaja i pojava, koje ne može ovjekovječiti ni kist umjetnika, ni opjevati pjesma, ni opisati krhko pero. Siromašan je ljudski riječnik, da bi mogao iznijeti mnoge događaje u pravoj slici — lijepoj ili groznoj — a to je slučaj i sa Gmündom. Njega treba proživjeti, osjetiti ga na vlastitoj koži, vidjeti svojim očima, i u duši osjetiti sve ono grozno, i crpsti utiske lično i naposredno, da se dobije prava i neiskrivljena slika onoga, što se zove Gmünd. Onim stotinama hiljada, koje su ga preživjele, dovoljno je samo spomenuti ovo ime, i u njima se budi grozan osjećaj bijede i stradanja; protru i zgražaju se nad onim barbarstvom, u duši ih zapče i zamagli im se pred očima kod same pomisli, da su oni nekada boravili u toj klaonici.

Krvava uspomena na Gmünd ne će izumrijeti. Ona će živjeti među narodom, koji ga je okusio, jer će se predajom prenositi njegovo ime iz pokoljenja na pokoljenje kao bolna i tragična uspomena na krvave godine svjetskog klanja.

Za logor kod Gmünda, pročulo se početkom 1914 da mu slava dostigne vrhunac 1915, i traje sve do proljeća 1918, kada je raseljen, da bude kasnije opet upotrebljen za smještaj ratnih zarobljenika, koje će preuzimati njihove države.

Kad se Austro-ugarska zaratila sa Srbijom i Rusijom, evakuirala je desetke hiljada naroda iz pograničnih krajeva, u kojima će se voditi ratne operacije. Kad ne bi bilo drugih dokaza, ovaj bi bio dovoljan za potvrdu, da su vodeći krugovi Austro-ugarske vjerovali, da će oni rat odlučiti za razmjerno kratko vrijeme u svoju korist, i to najviše za nekoliko mjeseci. Naime, kad je Austro-ugarska stupila u rat i kad je evakuirano pogranično pučanstvo, još uopće nije bilo određenih mjesta i nisu bili podignuti logori za evakuirce. Vjerovalo se, da je ova evakuacija samo privremena. Jedino se tako može razumjeti činjenica, da su oni prvi deseci hiljada evakuiraca upućeni u Gmünd i Wolfsberg, i tamo smješteni u žicom ograđene prostore, gdje nije bilo ni kakove zgrade niti išta po čemu bi se moglo zaključiti, da će u ova ograđena zemljišta biti smješteni — ljudi.

Pod vedrim nebom, na otvorenom polju, u zaklonu grmova i stabala, po poljskim jarugama, više goli nego obučeni, živjeli su evakuirci onim životom, kojim su nekada, u dalekoj prošlosti, živjeli njihovi pretci. Ovi nesretnici, koji su primorani provoditi ovako primitivan i bijedan život, smjeli su ložiti vatru na otvorenom polju, grijati se i na njoj peći ono malo mršave hrane, koju bi kupili od seljaka, dok je seljak još htio i smio prodavati. Već na početku svog izagnanstva bili su prisiljeni trpjeti i čekati, da ih pokosi neumoljiva i nesavladiva ruka smrti. U ovakove primitivne logore, u kakove se zatvarala stoka, rekvirirana u vojne svrhe, smještene su široke narodne mase, dok je njihova inteligencija od njih odvojena i naseljena po zabitnim selima Austrije, Mađarske i Češke.

Tek kasnije, kad se počela javljati i zima sa svojim hladnim danima i još hladnijim noćima i kad su i mjerodavni uvidjeli, da ratno klanje ne će trajati samo nekoliko mjeseci i da ovo nije nikakova kaznena ekspedicija, već pravi i ozbiljan rat, u kojem svaki brani svoje, tek onda, kad se to uvidjelo i kad je prema tome postalo jasno, da će i evakuirci morati duže vremena ostati daleko od svojih kuća, onda se počelo sa izgradnjom logora, specijalno za smještaj evakuiraca. Novi su logori građeni na brzu ruku, bez plana i sistema. Drvene barake, koje su građene u Gmündu kao i u ostalim logorima, bile su 40 m dugačke i 10 do 12 m široke, primitivne i najjednostavnije, tek toliko, da evakuirci dobiju krov nad glavom. Podovi barake ležali su neposredno na zemlji i na njih je nabacano nešto slame, na kojoj se ležalo. Ovaj logor kod Gmünda dograđivao se i proširivao sve tamo do jeseni 1915.

Proširivanje logora vršeno je već planski. Barake su bile nešto bolje od onih ranijih, jer su imale uzdignute podiume, koji su služili za ležaje. U ove su barake postavljene i male željezne peći, koje nisu mogle ugrijati veliki prostor i više su služile za maskiranje nego za stvarnu potrebu. Građene su i t. zv. „obiteljske“ i „lüksuzne“ barake za smještaj inteligencije. Na ovaj su način u logoru nastale dvije vrste baraka: „stare“ i „nove“.

Na prostoru, na kome je podignut ovaj logor, na ravnicu kraj samog gradića Gmünda, na austrijsko-češkoj granici, moglo bi se podići grad za barem 100.000 stanovnika, po najmodernijim građevnim propisima. Što je ratno vrijeme više odmicalo to je sve više rasao i broj evakuiranih, interniranih i ratnih invalida, i za njih je trebalo naći mjesta. Logor kod Gmünda se toliko proširivao i toliko je napredovao, da je u samom logoru izgrađena električna centrala, vodovod, asfaltirane su tri glavne ulice, otvorena je pošta, telegraf i telefon, podignute su barake za upravu i činovništvo, vatrogasce,

žandarmeriju i odred vojske; barake za dezinfekciju, 20 baraka za bolnice, apoteku, bolnička skladišta; velika škola za 1600 djece, baraka za kino, za koncerte, crkva istočnog obreda za 2500 ljudi i sve ostalo, što je potrebno jednom, makar i drvenom gradu, kroz koji će za tri i pol godine prodefilirati preko 300.000 duša, od kojih će preko 20.000 ostaviti svoje živote u logorskom groblju. Strašna brojka, koja sama za sebe govori riječitije od svake riječi.

Barake su građene tako, da je u njih moglo stati 200 do 250 ljudi, a kad je logor bio prenatrpan, stanovalo je u svakoj baraki i po 300 ljudi. Uzme li se u obzir, da je ishrana logoraša bila ispod svakog minimuma, da su higijenske prilike bile škandalozno slabe, da je kanalizacija logora provedena tek 1916 godine, da je u logoru boravilo najedamput po 40 do 50.000 duša iz svih krajeva monarhije, onda se zaista ne treba čuditi, što su se u logoru širile sve moguće zarazne bolesti, što su logoraši bili prepuni ušiju, što je bilo dana, kad je po stotinu umrlih pokopano u jednu raku, i što su bolnice bile tako pune, da nisu mogle primiti nove bolesnike. Sve, pa i najstrože sanitetske mjere, nisu mogle spriječiti širenje zaraznih bolesti, jer su logoraši bili premalo otporni pa su gladni, prezebli i nečisti, bili upravo idealan teren za razvijanje bolesti. Ovome moramo dodati i nepovjerenje naroda prema ljekarskoj pomoći. U logoru se na glas govorilo, a to je znala i uprava, da onaj, koji jedanput zaviri u bolnicu, taj više ne izlazi iz nje zdrav, jer da put iz bolnice vodi ravno na — groblje.

Ovo je nažalost, bila gorka istina.

Majke su sakrivala djecu pred liječnicima kad bi dolazili pregledavati logoraše po barakama. Bježale bi s djecom u druge barake, sakrivala se po nužnicima i drugim skloništima, samo da im djecu ne otpreme u bolnicu. Ako bi ih iznenadili i oteli im djecu iz naručja,

majke bi fizički napadale liječnike i bolničare, otimala im djecu i natezale se s njima, dok ne bi bile savladane, a djeca im odvedena u bolnicu, odakle više nije bilo povratka.

Od osnutka logora pa sve do sredine 1915, nije u logoru bila uređena administracija, već se logorom upravljalo onako od oka, po domaći. Kad je za sekretara logora postavljen delegat galicijskog pokrajinskog sabora dr. Josip Bilinski, on je uređio administraciju logora i podijelio ga u 20 sekcija, od kojih je svaka brojila po osam baraka, ne računajući ovamo one barake, koje su služile za bolnice, bolničke pomoćne prostorije, logorska skladišta i upravu logora.

Kad je bilo već sigurno, da će Italija prekinuti sa svojom neutralnošću, i da će se opredjeliti za Antantu protiv Centralnih vlasti, počelo se s proširivanjem logora. Gotovo mjesec dana prije službene objave rata Italije Centralnim vlastima, evakuirano je oko 1.000 duša iz St. Michela i oni su dopremljeni u Gmünd, kamo je mjesec dana poslije njihovog dolaska dopremljeno oko 6.000 Hrvata i Slovenaca iz Istre, Gorice i nešto iz Dalmacije. Među ovim je evakuircima bilo i nešto Talijana. Daljnji priliv evakuiranih i interniranih ovisio je o uspjehu ili neuspjehu ratnih operacija na pojedinim frontama. Koncem proljeća 1915 bilo je u Gmündu oko 26.000 Ukrajinaca, a broj Hrvata i Slovenaca je narasao na 10.000 duša, da se za kratko vrijeme znatno poveća.

U ovaj logor trebali su sada doći i oni Hrvati, koji su do sada bili nastanjeni po mađarskim selima i oni Slovenci, koji nisu mogli stati u logore kod Brucka i Sternthala. Svojim dolaskom unijet će Hrvati i Slovenci u logor nešto novo, nešto, što je do njihovog dolaska bilo nepoznato i nemoguće. Oni će unijeti u ovaj užasni grad revolucionarni duh, koga će još jače raspiriti one nepravde, koje im je nanosila uprava logora, kao i slabi postupak prema njima. Spavati će na golim daskama

po cičoj zimi, gladovat će i stradavati od bolesti. Kad im budu uzaludne sve žalbe i molbe, kad uvide, da im pomoć ne dolazi od nikuda, kad spoznaju, da moraju trpjeti, oni će sa svojim stanjem upoznati ne samo Beč i svoje u pozadini, već će svojim ogorčenim ispadima izazvati promjene u upravi logora i, konačno, njihovo preseljenje iz baraka. Kod njih će se ispoljiti onaj revolucionarni i ratoborni duh, koji je svojstven narodu kome pripadaju i jasno će i glasno reći, da im je dosta robovanja, jer da nisu za to rođeni, i da ne će šutke podnašati ona zla i one nedaće, kojima ih obasipaju. Radi njihovog buntovnog držanja, radi samosvjesnog isticanja prava na bolji i pravedniji život, proglasit će ih „moskvofilima“, „revolucionarima“, „buntovnicima“ i „izdajicama“, te će protiv njih slati žandarmeriju, a kad se ova pokaže preslaba da ih savlada, navalit će na njih vojska sa isukanim sabljama i bodežima i svladati će gladne, prepaćene i bolesne, ali i odvažne — žene.

Ukrajinci su u poređenju s Hrvatima bili sušta poslušnost. Iz očiju im je virio strah. Šuljali su se po logoru poput preplašenih ovaca i nikad se nisu rastajali od svojih kožuha kao ni od „šolja“, koje su nosili pod pazuhom i prosili. Prosili su bojažljivo, pokorno, molećivo i pokunjeno od onih, koji su isto tako gladovali kao i oni. Ali, glad ne pozna zapreka ni obzira, i oni su prosili barem žlicu „menjaže“, barem jedan „barabolj“, kakav otpadak ili ma što, samo da se može pojesti. Vukli su se oko kuhinja poput sablasti, čeprkali su po smeću i kanalima. Po svuda su tražili ono, čega u logoru nije bilo — hrane.

Svi su u logoru čeznuli za jelom i — slobodom. Što prije ostaviti ovo proketo mjesto, ove zaražene barake, riješiti se ovog smrdljivog zraka i ne gledati oko sebe bijedu, bijedu i samo bijedu — bila je želja onih hiljada, koje su okusile kruh gmündskog logora. Njihove želje ispunjavat će se djelomično i postepeno. Prvi će

napustiti logor Slovenci, odmah iza njih Hrvati, poslije toga Bukovinci, a tek u proljeću 1918 Ukrajinci.

Kad jedanput prestane ratno klanje, kad prestane mučenički život evakuiraca, kad se isprazne logori, jer će postati nepotrebni, porušit će se ove drvene kuće i zapaliti, da se spriječi širenje zaraze. Sa lica zemlje izbristat će se svaki trag ovoj ljudskoj klaonici, ali će za mnoga vremena ostati bolna i krvava uspomena na — Gmünd.

U zemlji kraj porušenog i nestalog grada ostat će kosti žrtava svjetskog rata u pozadini. Kad njihove kosti sagniju i kad se slegnu humci jama, kad veo zaboravi prekrije ovu dolinu užasa, preorat će je plug i prekopati motika, a sjeme zasijano ovdje, davati će dovoljno ploda, jer će crpsti hranu iz zemlje zasićene mesom i natopljene krvlju nedužnih žrtava svjetskog rata u pozadini.

XIII

Na stanici u Gmündu i pred njom sakupio se veliki broj znatiželjnika. I ako je ratno vrijeme samo po sebi i te kako velika senzacija, koja uzbuđuje i drži duhove u napetosti, ipak je jedna vidljiva epizoda tog rata toliko zanimljiva, da je se iplati pogledati iz bliza, kad je to moguće. Radi toga se ne smijemo čuditi ni stanovnicima inače mirnog i tihog Gmünda, što su u ovako lijepom broju izašli na stanicu, da vide nove pridošlice, koji će od sada biti njihovi najbliži susjedi. Kada bi kroz čitavu godinu, svakog dana, dolazilo po desetak novih transporta, ovi bi malograđani svakog dana dočekivali svaki novi transport, i uvijek bi nalazili dovoljno zabave, gledajući kako ovi egzotični putnici, sa torbama na leđima, izlaze iz teretnih vagona. Ovo je uostalom pojava, na koju bi se naišlo i u svakom drugom gradu.

Kad su nove došljake iskricali iz vagona i poredali ih u redove po četiri, krenuli su u pratnji žandara prema

logoru. Put je vodio sa strmine jednim dobrim dijelom nizbrdo sve do podnožja brežuljka, zatim ravnom cestom do ulaza u logor. Povorka od nekoliko stotina duša pomiče se polako naprijed. Glave su spustili na prsa, poglede oborili zemlji, noge jedva dižu, a na leđima nose prtljagu, koja ih tišti i pod kojom se još jače sagiblju. Djeca plaču i vrište, trčeći za odraslima da zadrže korak. Ako bi koje zaostalo i poremetilo red, priskočio bi mu u pomoć žandar, izderao se na njega, gurnuo ga naprijed, a nisu bili rijetki ni udarci popraćeni psovkama. Nikakvih obzira nema prema ovoj gomili slabih. Kao roblje, bespravno i nisko, kao raja, koja je osuđena na smrt zbog najsravnijih djela, tako se čini, da je i ova povorka predana na milost i nemilost žandarskih perjanica, koje lepršaju, kao da ih vjetar njiše. Oni su bukvalno shvatili dobivena naređenja, a tako ih i provode u djelo, da pod svaku cijenu održe red. Nad ovim bijednicima proglašeno je ratno stanje, prema njima se primjenjuju strogi ratni propisi, a to je dovoljno za revne žandarske perjanice. Ako netko ne može da se sam pokreće, ima gruba riječ, prijetnja i kundak, koji će stupiti u akciju.

— Šta se ne držiš reda, ti stara bitango! — dere se žandar na jednog starca, koji je malo zaostao.

— Gucnut ću malo vode, gospodine.

— Nije sada vrijeme za to. Marš naprijed.

— Samo jedan gutljaj, gospodine, da ohladim grlo koje mi gori kao živi plamen.

— Ne odgovaraj već žuri naprijed! — bijesno će žandar i nemilosrdno gurnu starca, da je zateturao i posrnuo, a iz ruke mu je ispala boca s vodom.

Starac se sagnuo za bocom, da spasi još ono malo vode, što se nije izlilo, ali je žandarska cokula bila brža i gurnula je bocu snažnim udarcem u jarak kraj ceste.

— Baš ne ćeš slušati, stara svinjo — razbijesni se žandar i kundakom puške udari nemilosrdno starca pod

rebra tako, da se uz jauk srušio na cestu, ravno pred noge onima, koji su nadolazili.

— Joj, meni, barba Frane, čekajte da vam pomognem — pritrči mu neka žena, valjda znanica ili mještanica. Kad je pružila ruku da pomogne ustati starom Frani, stvorio joj se iza leđa žandar, pograbio ju je rukama za ramena i tako snažno povukao natrag, da se jadnica svom težinom tijela nauznak srušila na cestu.

— Prokleta ti bilo, zar ni starcu ne smijem u nevolji pomoći — vikala je prema žandaru, koji je nije ni slušao, jer je već otrčao prema jednom mališanu, koji se okrenuo i kad je vidio ženu kako se valja po prašini rekao:

— Mama, pogledaj tetu Fošku kako leži nasred ceste.

I povorka je kretala naprijed.

Ono oduševljenje, koje ih je pratilo, samo kratko vrijeme, prije nego će napustiti mađarska sela, pretvorilo se u novo očajanje. Na njihovim napaćenim licima zamro je svaki trag veselja; iz njihovih očiju nestalo je plamena, koji je gorio, dok su još živjeli u nadi, da se vraćaju kućama. Tupi izražaj lica, koji nije na sebi nosio nikakvog obilježja unutarnjeg života, bezizražajnost pogleda, makinalnost kretnja i tromo dizanje nogu, tek toliko, da se miču, sve to očito govori o bolu i patnjama. Prepuštaju se nemoćni i shrvani, ne toliko sudbini, koliko volji žandara, da ih vode, da ih psuju, da ih prate daleko, dok svi ne popadaju od umora po cesti, da je poploče svojim životima, da tu izdahnu, da im se ovdje ugasi pogled uprt u prašinu, i da preko njih koracaju drugi, jači i sposobniji, sa više prava na život nego što ga imaju oni.

Pročelje povorke prispjelo je do glavnog ulaza u drveni grad, gdje se isticao napadno velikim slovima ispisan naslov: k. u. k. Barakenlager — Gmünd. Mala, uska vrata, koja služe za osobni promet su zatvorena.

Velika dvokrilna vrata zjaju otvorena poput nezasićenog ždrijela, koje traži sve više i više žrtava. Činovnici, koji su se okupili na ulazu izgleda u prvi mah, da su očinski zabrinuti za ove nove došljake. Pošto su pregledali oveći snop spisa i sporazumjeli se o nekim formalnostima, izdali su naređenje, da povorka lagano krene naprijed. Ali tako lagano, da su mogli prebrojavati osobe, koje prekoračuju prag logora. Kad bi prebrojili pedeset lica povorka bi opet stala. Oni prebrojeni kretali bi naprijed u grupi, praćeni stražom. Nešto bržim korakom idu blatnim ulicama logora, Na svakom uglu nailaze na nove straže. U nos im udara neki odvratani vonj, mješavina tko bi znao čega.

Na vratima baraka stajale su grupe onih, koji su već ranije doselili ovamo i sažalnim pogledom promatrali su svoje nove „sugrađane“.

— Otkuda dolazite?

— Iz Mađarske.

Mnogi su ovdje našli svoje poznate, rođake i sumještane, od kojih su se pred nekoliko mjeseci rastali. Pozdrav i kakovo pitanje, nabačeno na brzu ruku, bilo je sve. Novi došljaci nisu se smjeli mješati s ostalima, dok ne prođu kroz odjelenje za dezinfekciju, zajedno sa čitavom prtljagom, što je baš u ovom logoru bila najveća ironija.

Prebrojavajući osobe, koliko ih je činovniku trebalo za pojedina odjelenja baraka, on nije pazio, da li je broj 50 pao na majku sa dvoje djece, a 51 na njeno treće dijete. Dali je prebrojavanjem razdvojio staricu od njenog još starijeg muža ili možda braću jedne od drugih, koji su već davno ostali bez majke, a otac im gnjije negdje na bojnim poljima. Glavno je, da se namiri potrebna količina, dovoljna da ispuni jedan određen prostor, a za ostalo nitko i ne pita. Plač, suze, molbe, psovke, ništa tu ne pomaže. Čuvari zakona ostali su bezosjećajni, hladni i nepopustljivi. Šta se njih tiče, ako

će radi jednog loše štampanog zareza propasti i čitav svijet, a kamoli da ih se dojmi plač jedne majke, djeteta ili starice.

Pošto je na ovakav način otpremljeno nekoliko grupa, došla je do vratiju i grupa, u kojoj se nalazila Justina Francetić sa svojom djecom. Činovnik je brojio uprvši prstom u Justinu 48, na starijeg sina 49, na srednjeg 50 i kod toga je pružio ruku tako, da je njen treći sin ostao odijeljen od majke i braće.

— Mama!

Justina se okrenula. Između majke i sina stajao je činovnik sa ispruženim rukama, poput strašila u vinogradu, okrenut licem prema Justini.

— To je moj sin — reče molećim glasom, ali činovnik kao da je i ne čuje.

— Gospodine, moj sin je zaostao. Pustite ga naprijed.

— Naprijed! — zagrmi činovnik, pokazujući prstom prema Justini.

— Pustite dijete k meni! — povisila je Justina glas.

— Straža, šta ne odvodite ovu ženu? — zaori bijesni glas činovnika, i dva stražara polete prema njoj.

Grupa, kojoj pripada Justina već je odmakla. Oko Justine stišću se njena dva sinčića, kao da su prirasla uz njene suknje. Kad su žandari došli, da je odstrane i upute za grupom, odvažno je zamahnula rukama i odgurnula ih od sebe.

— Dijete mi dajte! To je moj sin! — i zaleti se prema činovniku, da mu skoči u lice, ali su žandari bili brži. Ona se otimala, mahala je rukama oko sebe, iz očiju je sipala strijele, trgala se čitavim tijelom, ali bez uspjeha. Čvrste žandarske ruke su je svladale, dok su je sa dviju strana vukla djeca zovući:

— Mama! Mamice!

— Idi, Justina, idi, ja ću ti pripaziti na dijete — javi joj se Tonka Grbin, koja je još ostala iza vratiju logora.

— Kuš! — izdere se činovnik na nju.

Justina je nije čula, jer se i dalje ogledavala za svojim djetetom i vikala:

— Vi životinje! Krvnici! Razbojnici! Dijete ste mi ukrali! Mog sina mi dajte

Snažan trzaj uniformiranih ruku svlada Justinu i više su je vukli nego što je hodala za svojom, već daleko odmaklom grupom.

Na ulazu u drveni grad prebrojavan je narod i dalje i svrstavan u grupe, kao da se ništa nije dogodilo. Ovdje, gdje se već dogodilo i gdje će se još dogoditi toliko zla, jedna ovakova epizoda — rastaviti dijete od majke — nije ni toliko zanimiva ni tragična u očima onih, kojima je stavljeno u dužnost, da se brinu za povjereni im narod. Kad se grupe porazmjestе po barakama, kad im se odrede ležišta i kad dobiju šolje, kojima će polaziti na kazan po mršavu hranu, nastat će u logoru trka: djeca će tražiti majke, majke djecu, braća će se tražiti međusobno, a starica će lutati blatnim ulicama, tražeći svog starog druga. Nekoliko će dana trebati dok nađe svoj svoga, a kad se nađu započet će pregovori, tko će iz jedne barake preseliti u drugu, da dade mjesta izgubljenom članu porodice.

Nije se događalo samo u Gmündu, da bi pojedini članovi porodice bili rastavljeni jedni od drugih. To se događalo i ranije, po svim selima, gdje su boravili evakuiranci, a događat će se i poslije, kad veći dio evakuiraca napusti Gmünd i kad ih nasele po selima Donje i Gornje Austrije. Protiv ovih i sličnih nepravdi žalili su se evakuiranci i najbližim vlastima kao i svojim narodnim predstavnicima, kad bi ih ovi došli obići. i delegatima pokrajinskog odbora za pomoć evakuirancima. Ovakove su žalbe bile brojne i česte. Svakog se časa čuo po koji novi protest, nova žalba i molba onih, koji su bili rastavljeni, a željeli su, da budu ili zajedno ili barem u blizini jedni drugima. Ovih se žalba sa svih strana nakupilo

toliko, da je ministar unutarnjih djela bio prisiljen izdati naročita uputstva u pogledu riješavanja ovih žalbi, odnosno molbi. U tom se uputstvu kaže, da je za preseljenje pojedinih članova porodice ili rođaka iz jednog mjesta boravišta u drugo, potrebno podnijeti molbu na prvu pretpostavljenu vlast, koja će tu molbu kratkim putem proslijediti dalje. Svaka molba mora biti potkrepljena valjanim razlozima, a treba priložiti i pristanak onih, kojima se molitelj misli preseliti. Oni pak, koji kane primiti jednog novog člana — brata ili rođaka — moraju isposlovati dozvolu kotarskog pretstojnika, kojom on dozvoljava to preseljenje.

Kako se vidi, bila je dosta komplicirana procedura, ako se htjelo iz jednog sela u drugo ili iz jedne barake u drugu preseliti svojim. Ali, upute su dane i time su mjerodavni bili pokriveni, a dali je time pomoženo i onima, koji su se trebali koristiti tim uputstvima, to je pitanje, koje uputstva ne obuhvaćaju.

Poznato je, da je prijašnjom carskom uredbom predviđena pripomoć od 90 filira onim evakuirancima, koji su nastanjeni po selima, kamo ih je dodijelila vlast.

Oni, koji su boravili po logorima te potpore nisu dobivali, jer su u logorima dobivali „sve ono, što im je potrebno za život“. Bilo je među evakuirancima i takovih, kojima je dozlogrdilo stanje i prilike u kojima su živjeli, a bili su u mogućnosti, da se izdržavaju sami. Ovi su molili, da im se dozvoli živjeti mimo propisa, koji su se odnosili na evakuirance po selima, a drugi su opet molili, da im se dozvoli iseliti iz baraka, gdje im je život postajao iz dana u dan sve nesnosniji. Na ove molbe ministarstvo je donijelo generalno rješenje, prema kome se ovim molbama može udovoljiti, ali samo u onom slučaju, ako molitelj dokaže, da ima dovoljno sretstava za izdržavanje porodice i to 2 krune na dan za svakog člana, ali za najmanje pola godine unaprijed. I ovo ministarsko rješenje je išlo za tim, da se molitelje odbije, jer je u

uvjetima postavljen takav razmjer u pogledu novca, kojim evakuiranci nisu mogli udovoljiti,

Dok je država davala evakuircima 90 fil., vlasti su tražile barem 2 krune dnevno za svakog člana i to najmanje za pol godine unaprijed za one, koji žele da se ise iz logora. Mnogi i mnogi od molitelja morali su se zadovoljiti onim, što im je pružala logorska kantina, a ono malo novaca, koje su mislili potrošiti izvan logora, trošili su u samom logoru i kupovali su ono, što su ondje mogli dobiti, da poboljšaju ishranu svoje porodice. Ogromna većina evakuiraca, koja nije imala nikakvih prihoda niti pomoći od svojih, bila je upućena na ono, što im je davala uprava logora, a to je bilo toliko, da se ne sruše od gladi i da iz dana u dan produžuju život, koji je u logorima postao bezvrijedan. U kantini se nije moglo kupiti tko zna što. Logoraši su krađom — preko logorske žice — kupovali od seljaka krumpir, repu i ostalo, što se moglo dobiti. Kad je za ovo saznala uprava logora, zabranila je svaku trgovinu, a na proteste logoraša dozvolila je samo trgovinu krumpirom.

Uprava logora je uopće tako postupala sa logorašima da ju je vrijedno spomenuti sa nekoliko riječi.

*

Centralna uprava, koja je vodila nadzor nad svim logorima, nalazila se u Beču. Na čelu te uprave stajao je bivši ministar pretsjednik pl. Beck. U ovoj upravi bili su zastupani svi krajevi monarhije, iz kojih je evakuiran narod. Svaki je logor osim toga potpadao pod upravu onog pokrajinskog namjesništva, u kojoj se pokrajini nalazio. Nadzor nad gmündskim logorom vodilo je namjesništvo Donje Austrije u Beču, a glavni referent za ovaj logor bio je grof Kastelj. Načelnik gmündskog logora bio je barun Augustin Czapka, njegov zamjenik dr. Oskar Buchner, tehnički upravitelj ing. Mihajlo Hofer, šef-liječnik bio je gradski liječnik grada Gmünda dr. Reder. Sve sami Njemci, dok nije sre-

ćinom 1915 postavljen za sekretara Ukrajinac dr. Josip Bilinski.

Barun Czapka, kao načelnik logora nije se isticao ničim dobrim, ali nije ni bio sposoban za jedno ovako odgovorno mjesto. Volio je da drugi misle mjesto njega. Bio je čovjek bez vlastite volje i inicijative. Kad su početkom zime 1915 došli u logor izaslanici iz Hrvatske i Istre, i kad su vidjeli u kakovim prilikama žive Hrvati i Slovenci: da spavaju na golim daskama, bez slame i pokrivača, predložili su to načelniku i upozorili ga, da se ovakova što ne smije događati. On je na ovo zbušnjeno odgovorio, da nema ni malo slame i da je ne može dobiti ni za koji novac, dok je samo nekoliko dana poslije toga u samom logoru, izgorjela velika baraka napunjena slamom. Ovu svoju laž platio je kratko iza toga — položajem. Hrvati i Slovenci mrzili su ga iz dna duše. Priređivali su mu demonstracije baš onda, kad ih je najmanje trebao. Ako nisu mogli demonstrirati, organizirali su mu pasivan otpor. Slovence su već bili raselili iz logora, a Hrvate su upravo raseljavali poslije jedne uspjele demonstracije u decembru 1915, a već 1 januara 1916 smijenjen je barun Czapka sa svog položaja i na njegovo je mjesto postavljen dosadašnji zamjenik dr. Oskar Buchner, čovjek jače ruke, koji je već i ranije upravljao logorom i podmetao nogu svom šefu, gdje je samo mogao. Međutim se i njemu dogodio maler te je 1917 smijenjen a za načelnika je postavljen dr. Josip Bilinski, koji je doživio tu sreću i tu čast, da je pod njegovom upravom ispražnjen logor u ljetu 1918 godine.

Bit će, da je podizanje ovakovih logora i upravljanje logorima onako, kako se upravljalo, bila časna i poštena stvar; da je briga za one hiljade i hiljade evakuirane djece, žena, muževa i staranje za ratne invalide i zarobljenike, pojava, koja je samo za pohvaliti; da onih 20.000 grobova, samo kraj Gmünda, predstavljaju nekakav velebni uspjeh; da su one hiljade oboljelih, zara-

ženi i prepaćenih predstavljale dobro djelo time, što su u svojim tijelima ponijeli zarazne klice svakovrsnih bolesti, da ih i dalje njeguju, šire i prenose na potomstvo.

Bit će, da je ovaj najnekulturniji podvig Austro-ugarske, onaj besramni i najgrublji postupak u logoru predstavljao nešto lijepo i uzvišeno, jer kad je logor raseljen, kad ga je napustio i posljednji logoraš, kad već nije bilo preživjelih, trebalo je nad grobovima umrlih, nad grobovima onih 20.000 pokojnika, odati priznanje i hvalu onima, koji su upravljali ovim logorom. Trebalo je one kosti, one slabašne i nedužne dječje kosti, još jedanput preokrenuti u rakama i reći im:

— Pogledajte, vi kosturi, što snivate vječni san, daleko od svoje rodne grude! Uprite dobro svoje ispijene oči u ove dobre ljude, kojima je na srcu ležala očinska briga za vas i vaše. Ovi su vam ljudi omogućili, da prije vremena preselite u carstvo božje, da se riješite zemaljskih patnji, da ne gledate jade u ovoj dolini suza. Ovi su ljudi ovili u crninu vaše roditelje i braću vašu samo radi toga, da vama pomognu. Neka vas ne progone suze vaših roditelja, braće i rođaka, jer oni to plaću radi svojih jada i nevolja, a ne radi vašeg blaženstva. Radi svih dobrih djela, koja su učinili vama i vašima, radi onih djela, koja će ih proslaviti i njihova imena zapisati u historiji, odlikujemo ih Mi, sv. otac Benedik našim najvišim priznanjem i predajemo im ovaj naš vidljivi znak „Pro Pontifice et Ecclesia“.

Kad se stišala bura odobravanja, kad je prestalo klopotonje kostiju, ustao je apoštolski car i kralj Karlo i nadodao je na ranije riječi:

— . . . a Mi, car i kralj Karlo, odlikujemo ih „Zlatnim krstom za zasluge“.

Dru. Bilinskom ordeni i priznanja za njegov nadasve uspješan rad.

Narod je međutim već ranije izrekao svoj sud, a sud naroda je i sud Boga . . .

XIV

Rat bjesni sve jače i na svim je frontama sve krvaviji. Životi nestaju, krv se lije potocima, bolnice su pune, broj invalida raste, a nikakvog izgleda nema u skori završetak ovog klanja. Čini se dapače, da bi ovo stanje moglo potrajati još čitavu vječnost. Suhoparni izvještaji sa ratišta ne kazuju gotovo ništa, a njihov uvijek isti, stereotipni sadržaj i službena stilizacija ne mogu zadovoljiti one milijune, koji sa strepnjom očekuju nove, makar kakove pojedinosti. Situaciju na pojedinim bojištima ocjenjuje se prema ljestvici mrtvih i ranjenih, a narod se već naučio čitati i te suhoparne ratne izvještaje onako, kako bi ih napisao svaki ratni dopisnik, kad bi to smio. Ovakovo odgonetanje situacije, koliko je god u početku bilo zanimivo i gotovo zabavno, postajalo je po malo dosadno, dok nije konačno išlo i na živce.

Što je ratno vrijeme više odmicalo, što je položaj na bojištima ostajao redovno samo kod pokušaja, da se rovovi pomaknu samo za pedalj naprijed, to je stanje u pozadini postajalo sve gore. Prijetila je opasnost, da i oni, koji su daleko od bojišta, daleko od streljačkih linija i izvan domašaja puščanih zrna, podlegnu jednoj opasnosti, koja je počela zauzimati sve većih razmjera. Prijetila je opasnost gladi. Ova strahovita neman, ovaj najveći neprijatelj svega što živi, ova sablazan, širila je svoje koštunjave ruke, ali ne preko svih pokrajina monarhije podjednako. Ima krajeva, koji nisu osjetili ratnog vremena sa te strane, sa strane oskudice i gladi, već su za rat znali jedino po tome, što su im muževi i sinovi obukli vojničko odijelo, uzeli pušku i otišli od kuće. Dok su jedni krajevi imali ne samo dovoljno nego i previše hrane, dotle su drugi krajevi oskudjevali do gladovanja. U ovim krajevima narod je strepio, ne toliko pred smrću, koliko pred smrću od gladi, a ona je sve jače i jače širila svoje sablasne pandže i cerila se paklenskim smijehom svojim žrtvama.

Među one krajeve, kojima je uz ostalo prijetila i glad, spadao je i puljski trokut. Onaj mali broj ljudi, koji je ostao u selima oko Pule, još je nekako izlazio na kraj s onim, što mu je pružalo more i siromašna polja, makar je osjećao nestašicu svega ostalog, što mu je inače potrebno za život.

— Nemam ni zrna soli u kući, a u aprovizaciji mi ne daju, jer da sam već dobila svoj dio — jada se Jelka Klunić svojoj susjedi Marti Mohorić.

— Nema za nas ni onda kad trebamo, ali zato ima Krivić za sebe i svoje.

— Od onoga, što od nas ukrade, rasipa on i dijeli oficirima, a mi da se nasred ceste srušimo od gladi, ne bi nam dao ni kap vode.

— Sam vrag je uz njega, draga moja.

— A što je još i najgore, nemaš se kome potužiti, a ako želiš poći u grad moraš od njega tražiti dozvolu. Sve se urotilo protiv nas.

— Zamisli, juče je globio starog Juru Fedela zato, što je uz obalu nakupio malo soli, jer mu je on nije htio prodati iz aprovizacije.

— Doći će i ovome kraj, pa ćemo vidjeti, kako će se Krivić opravdavati.

— Ne će mu biti ugodno, kad se naši opet vrate kućama i kad saznaju, kako je on ovdje gospodar.

U Puli je bilo još gore, jer su građani bili upućeni jedino na ono, što su dobivali u aprovizacijama. U trgovinama se nije moglo kupiti ni kutiju šibica. Čitava zalih hrane, koliko se našlo po selima, rekvirirana je i spremljena u skladišta, koja je vojska dobro čuvala. Za ishranu pučanstva organizirane su aprovizacije, a svaka je obitelj dobila onoliko krušnih karata, koliko je brojila članova. Na tim je kartama točno ispisana količina brašna, kruha, soli, šećera, masti, ulja, šibica, duhana i svega, što je trebalo za život. Nije potrebno isticati, da je ova količina svedena na najmanje i da je iznosila to-

liko, da se narodu nešto dade, a kako je tko s aprovizacijom izlazio na kraj o tome nije nitko vodio računa, osim glasnog naroda. Aprovizacija nije dostajala ni za život ni za smrt — stvarala je žive kosture. Oni sretnici, koje je zapala prodaja aprovizacije, varali su i kralj koliko su samo mogli. Spekulirali su i švercali, bogatili se i uživali, a sve na račun onog glasnog naroda, koji nije imao niti se smio kome potužiti, a da kod toga sam sebi ne naškodi. Zakupci, potkupci i prekupci zasluživali su i bogatili se, a morali su davati stanovite procente i onim nevidljivim, ali odlučujućim licima, o čijoj je volji, odnosno visini ponudjene im sume ovisilo, da li će netko dobiti ili ne prodaju aprovizacije. Da se uzmožnu pokriti troškovi oko podmićivanja, upisivanja ratnih zajmova i sličnih patriotskih manifestacija, a da se uz to još i raskošno živi i nešto prištedi, trebalo je otkidati od ustiju naroda, koji je već i zaboravio kako izgleda kruh od nepokvarenog brašna, kako miriši prava kava, kako izgleda pasulj bez crvi i čista mast. Na ovaj način nastajala je jedna nova klasa ljudi — ratnih bogataša, ljudi bez osjećaja i skrupula, trgovaca, koji su sisali krv iz tijela svojih bližnjih, da je mogu servirati drugima, višima, i pomoću toga graditi svoju karijeru.

— Molim lijepo, ovo je brašno pokvareno, a nije ni dobro izvagano.

— Ako je pokvareno nemojte ga uzeti, a budite uvjereni, da se neću dati od vas podučavati kako se važe.

Na drugom kraju aprovizijskog stola moli jedna djevojka:

— Mast je puna crvi, molim vas, dajte mi bolju.

— Ne prigovaraj, već budi zadovoljan, onim što imaš.

— Ne prigovaram, samo vas molim.

— Ako ti nije pravo a ti je ostavi. Ima ih, koji će je rado uzeti i platiti.

Aprovizijske radnje otvarale su se u osam sati u jutro, a već u tri sata poslije pola noći došle bi žene

pred vrata i postavile se u red da čekaju, jer su im jučer pred nosom zatvorili vrata s izjavom, da je sve rasprodano.

— Ima nas petero u kući, a ništa za jelo — jadovala je jedna starija i oronula žena, pošto je sjela na stolac, koji je sobom donijela i sa olakšanjem je uzdahnula, kad je pred sobom prebrojila svega desetak osoba.

— Kome je danas dobro i tko ima dosta za jelo? — odgovori joj prva susjeda.

— Već se i ne sjećam kako izgleda pravi kruh — tvrdi treća — jer ono malo pokvarenog brašna, što ga dobijem moram upotrebiti za bilo što samo ne za kruh, da mi dotraje do nove aprovizacije.

— Ah teško je, teško. A tko zna koliko ćemo još toga pretrpjeti i kad će svršiti ovaj rat.

— Ako brzo ne prestane ovaj pakao ili će nas poubijati ili ćemo umrijeti od gladi. Ne može se više izdržati.

Zalihe hrane postajale su sve manje, i manje, tako da je tvrđavni komesar i politički upravnik puljskog trokuta bio prisiljen izdavati jednu naredbu za drugom u pogledu rješenja pitanja prehrane. Kad je u gradu po nestalo ulja, što je za onaj kraj i te kako važno, odredio je poslije dužeg vremena, da se u Šišanskoj ulici otvori aprovizacija za prodaju ulja, i da osim ove aprovizacije ne smije u gradu nitko prodavati ulje. Naročito je stroge mjere poduzeo da spriječi kriomčarenje iz sela u grad i onemogućiti nabijanje cijena. Tako je propisao i cijene po kojima se moraju prodavati — janjci. Uopće je zabranio svaku trgovinu, pa seljak nije smio prodavati ni sijeno, ako zato nije imao naročite dozvole.

Uz pitanje obrane grada i luke iz zraka i sa mora najviše brige je zadavalo pitanje prehrane. Da je ova briga bila i opravdana vidi se po tome, što je u Puli, kraj onako velikog broja vojske, kad je izbio prevrat navedena zaliha hrane, koja bi dostajala za jedva desetak

dana. Ne samo Puli i okolici već čitavoj je Istri prijetila opasnost gladi, jer se sa ovim krajem u pitanju prehrane postupalo više nego maćehinski.

Uz ovu opasnost prijetila je gradu i građanima i izravna opasnost od protivničkih napadaja iz zraka. Česti zračni napadaji, koji su vršeni i danju i noću, prisilili su upravu grada, da u svrhu zaštite stanovništva uredi podzemna skloništa. U svakom gradskom kvartu iskopan je dugački i prostrani podzemni hodnik, koji je odozgo osiguran debelim naslagama balvana, željeznim pločama i komadima pluta. Kad bi onaj isti top, koji je u normalno vrijeme objavljivao građanima podne, ispalio sada tri uzastopna hitca, narod je napuštao svoje kuće, prekidao svaki posao i bezglavo jurio u podzemna skloništa. Ne skloniti se, značilo je izvrnuti se opasnosti, da se ostane pod ruševinama kuća ili biti pogođen na ulici od rasprsnutog komada bombe, komadića topovskih zrna, koji su se rasprsnuti vraćali ili biti uhapšen od patrole.

— Kud tako žurite, susjeda?

— Kći mi leži u bolnici. Kod sinoćnjeg noćnog napadaja izgubila mi se u mraku i ostala izvan skloništa. Ranjena je u nogu i danas će joj je amputirati.

— Siroto dijete!

Slučaj je strašan, a razgovor skoro svakodnevni, poslije burnih noći. Narod se već privikao na zračne bitke i sklanjanje pred bombama. O ovome se razgovaralo tako hladnokrvno i bez većeg uzrujavanja kao i o ostalim dnevnim tegobama i brigama.

— Šta pišu tvoji, Ante? — upita Franjo Bubinelić Antu Francetića kad su se sastali u gostioni kod Mate.

— Danas sam dobio dva pisma. Jedno iz Mađarske a drugo iz Gmünda. Samo kratko, da su došli u Gmünd, gdje ima u barakama mnogo ljudi i naših i stranih.

— Ja nemam već dugo vremena nikakvog glasa od moje — tuži se Bubinelić.

— Sigurno joj nije bolje nego i drugima, a da je nešto naročita, javila bi moja žena ili koji od susjeda — tješio ga je Francetić.

Ušutili su i predali se svaki svojim mislima. Još nisu znali u kakovom se paklu nalaze njihove porodice, a nisu ni slutili, da će njihova djeca već za kratko vrijeme naći u tom logoru svoja posljednja počivališta.

— Jeste li donijeli? — upita ih Marko Mihovilić, pošto se pozdravio s njima i sjeo za stol.

— Jesmo — odgovore mu.

— Kad dodje stari Bepo, reci mu neka odmah uđe ovamo — Mihovilić će Mati.

— Hoću, ali ne zaboravite i na mene.

— Da, pa da ga kasnije opet od tebe kupujemo — odsječe mu Bubinelić.

— Ne će vam biti krivo, ako se u Mate nađe koji paketić, kad vam prigusti.

Na vratima se pojavio stari Bepo. Neobrijan, sa starim, masnim šeširom na glavi, ogrnut otrcanim ogrtačem. Svojim žmirkavim očima ogledava se nepovjerljivo po sobi.

— Sami smo, sami, šjor Bepo. Sjednite k nama.

— Nemam mnogo vremena. Vi meni kruh, ja vama duhan. Mjera je kao obično.

— Kakav duhan imaš? — upita ga Bubinelić — Da nisi po ulici pobirao ćikove i pomješao ih lišćem.

— Nisam, duše mi — uvjerljivo će Bepo.

— Tvoja će duša i onako u pakao, pa grijeh više ili manje — ujedljivo će Francetić.

— Kakav je vaš kruh?

— Kakav može biti, ako ne arsenalski, koji mi popušimo u obliku tvog pokvarenog duhana.

Stari Bepo, koga ništa ne zanima osim ove sitne, ali i unosne trgovine, izvadio je duhan, a kad su mu radnici dali komadiće kruha uštedenog i otrgnutog od ustiju, Bepo je svaki komadić ogledavao sa sviju strana,

da nije koji šupalj. Pošto je trgovina svršena, Bepo se odšuljao dalje, a radnici su ostali sjediti, dok ih Mate nije upozorio da je vrijeme razlazu.

— Noć je vedra i bez mjesečine. Mogle bi doletjeti mušice.

— Vrijeme je kao naručeno i sigurno je, da će nam doći u posjete.

Radnici nisu dospjeli ni da se razidu, kad se kroz gluhu noćnu tišinu razliježe jedan, za njim drugi i treći pucanj topa. Ni najvještije uho nije moglo čuti sumnjivog zujanja, ali sada i nije vrijeme za osluškivanje, jer treba što prije doći u zaklon. Čitav grad je u tami. Po tvrdom asfaltu čuje se tapkanje građana i radnika.

Čim je dan signal za uzbunu, izbacili su brojni reflektori snopove svjetla i brzim pomicanjem šarali su unakrsno po tamnom nebeskom svodu, tražeći visoko gore protivničke aeroplanе.

Reflektori su porazmješteni izvan grada i dalje od utvrđenih položaja, na livadama i takovim mjestima, gdje bombe nisu mogle počinuti većih šteta. Reflektori nisu postavljeni samo u neposrednoj blizini grada, nego i po čitavoj okolini tamo do rta Marlere i Kamenjaka.

Veličanstven je to prizor, kad u tamnoj noći šara bezbroj snopova žutog reflektorskog svijetla po vedrom i zvjezdanom nebu; kad se guste zrake dižu u visinu, spuštaju gotovo do horizonta, proširuju i suzuju; kad se snopovi unakrste, love i kada se više njih združi u jedan trak; kad se čini, da se igraju poput male i ne dužne djece, a grozan je osjećaj kad se znade, da oni traže još nevidljivog protivnika, koji iz vasionе sipa smrt na zemlju. Kad ga pronađu, kad osvijetle maleni nekakav predmet, koji izgleda, da se jedva pomiče u nedoglednoj visini, nekoliko ga reflektora prati u njegovom kretanju i ne puštaju ga iz vida, dok ostali pretražuju i dalje nebeski svod. Kao po zapovjedi otvori se tada topovska paljba sa svih tvrđava i ratnih lađa. Poput rakete klize

topovska zrna u visinu, da se gore, uz jedva čujnu detonaciju, rasprsku u hiljade komadića. Odozgo padaju dugoljaste i teške bombe režući gusti noćni zrak, a kod toga cvile resko, oštro i glasno poput parnih sirena, da dolje, kad se sukobe sa tvrdom površinom zemlje, izdube duboku jamu, iz koje, uz glasan prasak, izbacuju kamenje i zemlju pomiješanu s komadima čelika i da oko sebe šire stravu i smrt.

Od zaglušne buke topovske paljbe i eksplozije bombi drhti zrak, po kome se u svjetlu reflektora vide gusti oblaci dima. Jedno se topovsko zrno oklizlo o trup noćne čelične ptice, izazvalo je eksploziju, poslije koje je suknuo gusti oblak dima, a odmah poslije toga i plamen. Goruća masa bezglavo pada iz ptičje visine, vukući za sobom svjetli trag plamena. Uz čudan i neobičan prasak strovalila se zapaljena masa u more, i na tom su mjestu nađene kako plivaju na površini, nagorjele tanke daščice, jedini ostaci zrakoplova.

Posadi se zameo svaki trag. Ona je našla smrt još u zraku, a grob u hladnim valovima mora.

XIV

Kad su žandari Justinu Francetić silom odveli i rastavili je od njenog djeteta, ona je nemoćna, shrvana i pretrgana od bola koracala naprijed gurana od žandara. Justina je bila kao u nekom transu. Niti je šta vidjela niti čula. Tištila ju je bol i briga za izgubljenim djetetom. Samo je šaptala, kao za sebe:

— Sine, drago moje dijete!

U ovakvom stanju su je dopremili do barake i ugarali unutra te upozorili stražu na vratima, da je ne puštavan. Čim je došla u sobu, sjela je, zagledala se tupo pred sebe, neprestano opetujući:

— Sine moj! Dijete moje!

Dva sina, dva mališana, privila su se uz nju preplašeni i zaplakani.

Kad ih je straža dopratila do barake, koja im je bila dodijeljena i kad su unišli u svoj novi stan, gledali su njegove drvene stijene i gredama podbočeni strop, malu peć, koja se gotovo i nije primjećivala u sredini prostorije i slamu, nabacnu na povišene daske, koje će im služiti mjesto kreveta. Nisu znali čemu služi ova prostorija: da li je ovo sklonište, dok im ne nađu bolji stan, ili će im ovo zbilja služiti za stalno boravište. Bili su već navikli na svašta, pa se nisu ni čudili ovom siromaštvu. Ali ipak, stali su i gurali se u sredini barake, ne znajući šta bi počeli. Čekali su, da ih tko ne povede dalje, gdje će moći sjesti, odložiti svoj prtljag, poleći djecu da se odmore, ali nitko nije dolazio. Izaći nisu mogli, jer bi ih kod samog pokušaja vratila straža, koja je stajala na vratima. I ono malo živahnosti, što im se ranije odražavalo na licu, nestalo je, čim su prekoračili prag logora. Neka tupost je ovladala njima i bili bi najrađe, da netko drugi radi, jede, hoda, spava i misli mjesto njih.

Ali, vrijeme je odmicalo, a nitko nije dolazio. Končno se čuo jedan glas iz njihove sredine:

— Držim, da je ovo naš novi stan, pa se možemo smjestiti sami, kako najbolje znamo.

Kad su ostali to prihvatili, odlučili odmah da raspored izvrši sam predlagač, Lovro Perković. On je poredao jednu porodicu do druge, već prema tome, kako je tko želio koga za susjeda: rođaka, prijatelja ili znanca, da nikome ne bude krivo, jer će i onako biti svi u istoj sobi.

Kad je bilo završeno raspoređivanje, smjestili su svoju prtljagu na police više glave ili je ostavili na slami, da im služi mjesto jastuka. Upravo kad su se spremali, da izvuku plahte ili kakovu krpu, koju su imali u prtljazi, da ih rasprostru po slami, uđu tri muškarcu i jedna žena noseći gunjeve. Lagane, hrapave i gotovo prozirne gunjeve. Bacili su ih na pod, a stari ih je Lovro brzo pograbio, da ih razdijeli, jali mu ona žena otresito reče:

— Ovdje nemate vi ništa dijeliti. Svaki će dobiti što ga pripada.

Osim jednog gunja dobio je svaki po jednu plehnatu zdjelu — šolju — i žlicu. To je bilo sve, što su dobili od uprave logora, uz obavezu, da će dobiveno povratiti, kad im više ne bude trebalo, a u slučaju da predmet oštete, ili izgube, da će nadoknaditi štetu.

Justina Francetić je sjedila nepomična i nije znala, što se to oko nje događa. Samo na čas bi se trгла, kao da se budi iz teškog sna i počela histerično vikati:

— Dijete moje! Gdje je moje dijete?

Svaka riječ utjehe bila je ovdje ne samo suvišna, već je i vrijeđala. To su svi osjećali, za to je nitko nije ni pokušao tješiti. Susjedi su se brinuli za nju i djecu joj. Došla je večer, a ona nije smjela potražiti svoje dijete. Spustila se i noć, legla je da spava, ali joj san nije dolazio na oči. Na tvrdom ležaju, pokrivenim slamom, pod laganim gunjem, njena su djeca zaspala, dok je nad njima bdilo ranjeno srce nesretne majke. Preko čitave noći ih je pokrivala, bacala je na njih sve čime ih je mogla pokriti, pa je konačno počela i sa sebe skidati odjeću, da ih obrani od studeni. Izgledalo je, da se malo primirila ili je to možda skupljala snagu za idući dan? Tko može znati, što se sve odigrava u duši jedne majke, kad joj gruba ruka silom otrgne iz naručja njenu krv, njeno meso, njeno miljenče, dijete njeno? Tko može i zamisliti one boli, one misli, jade i majčinske kletve? Tko može i nagađati njenu unutarnju borbu? To može samo majka, samo ona, koja daje život i koja ga zna cijeliti, čuvati i za njega se boriti.

I ona bi sada najradije da može izaći, da zarije svoje nježne prste u oči onih, koji su je rastavili od djeteta, da im iščupa srce, ono besćutno srce, iz grudi, da tamo potraži svoje dijete. Ali, ona je znala, da je slaba žena, da njena bol ne nailazi na razumijevanje i da su zapreke, koje je ovaj čas dijelele od djeteta —

prevelike, a za nju nesavladive i grube i da je ona sama preslaba i nemoćna da ih savlada.

— Da li ono zebe? Da li spava njen ljubimac? Da li ga grije i miluje nečija ruka? Ima li jastuk pod glavom? Leži li možda na podu? — srce joj je pucalo pod težinom ovih misli.

Svladana od umora i potresena od događaja prošlih dana, nije mogla da se bori protiv sna, koji joj je pred zoru zaklopio umorne vjeđe, ali na vrlo kratko vrijeme.

Naglim trzajem probudi se, baci pogled na djecu, ustane i pokrije ih.

Sa susjedom je nešto šaptala, pogledala djecu, koja su još spavala i izašla je.

U logoru se počeo buditi život.

* *

— Mama! — bilo je posljednje što je Justina čula od svog djeteta, kad ga je činovnik na ulazu u logor odvojio od nje i zadržao u grupi, koja je čekala da je prebroje i da joj odrede boravište.

Bespomoćna raja bila je slaba, pred mrkim pogledima stražara i, u koliko je htjela da barem prosvjeduje, nije se usudila. Tonka Grbin, susjeda i rođaka Justinina, tek što joj je obećala, da će paziti na malog Ivicu, morala je ušutjeti.

Prihvatila je maloga za ruku i čvrsto ga držala, jer se dijete otimalo i neprestano zvalo:

— Mama! Mama! Hoću mojoj mami!

Dok je nova grupa prebrojena i upućena naprijed i grupa pred njima i Justina s pratnjom već je bila odmakla. Mali je Ivica morao s ovom grupom u drugo odjeljenje baraka. Slučaj je htio, da ove dvije grupe, koje su išle jedna iza druge, nisu smještene u isti sklop baraka, već jedna u jedan a druga u drugi tako, da se nisu mogli odmah naći.

Poput ostalih morao je i mali Ivica ostati u baraki, gdje je neprestano plakao za majkom i braćom.

Tonka se za njega brinula kao za svoje dijete, ali on, iako ju je dobro poznavao, opet, ona mu nije bila majka, a on je htio svojoj majci.

Kad su na večer svi legli, legao je i mali Ivica. Tonka ga je spremila spavati i pokrila ga. Kad ga je svladao san, zaspao je tvrdo kao sretno dijete pod okriljem rođene majke.

Dok su još spavali, rano u jutro, davno prije svanuća, Ivica se probudi. Probudila ga studen, koja mu je prodirala do kostiju, Neko je vrijeme ostao budan, doživao si je u sjećanje nedavne događaje, ali se nije mogao odmah snaći.

Kad se ipak sjetio svega onoga, što se juče dogodilo, skovao je u svojoj maloj glavici osnovu, kako da nađe majku i braću. Nije mnogo razmišljao: izaći iz ove barake i tražiti ih. Gdje i kako o tome nije mislio. Glavno da izađe i da ih traži.

Kako je spavao obučen i obuven, ustao je i, dok se straža malo udaljila od vratiju, brzo je pobjegao i sakrio se za prvi ugao. Od ugla do ugla trčao je i sakrivao se ogledavajući se na sve strane. Osim straže nije bilo nikoga vidjeti među barakama, a on traži svoju majku i sve razmišlja, gdje bi je mogao naći u ovom stranom gradu, koji čuvaju straže, dok sve spava mrtvim snom. Išao je naprijed, vraćao se na isto mjesto, sakrivao se pred stražama i drhtao.

Već je zadanilo. Ivica je još uvijek tražio, ali se sada kretao nešto slobodnije, jer su i logoraši počeli izlaziti iz baraka. Bio je umoran. Snaga ga je ostavljala i kašljao je no uskprkos toga nije malaksao.

— Mama! — poviče iz sveg grla, raširi ruke kao da nekoga zove u zagrljaj.

— Mama! — ponovi svoj zov još jače.

Prolaznici su se okretali ne znajući, koga on to zove.

— Mama, draga mamice, evo mene! — ponovi i po treći put istom snagom i tek sada potrča naprijed.

U mnoštvu prolaznika ugledao je svoju majku.

Poput ostalih prolaznika okrenula se i Justina prema onoj strani, od kuda je dolazio glas djeteta. Majčino srce jače je zakucalo, kad ga je vidjela kako stoji malen, sitan, raskriljenih ruku i kako je zove slatkim imenom. Jedan čas je zastala, kao ukopana, a zatim je i ona potrčala prema njemu.

Raširili su ruke, ona ga je digla u naručaj, a on joj je ovio svoje sitne, hladne ručice oko vrata, ljubeći joj lice.

— Mamice! Moja slatka mamice! — šaptao je i miješao riječi sa suzama i poljupcima.

— Sinko moj! Slatko dijete moje! — grlila ga je privijajući ga jače k sebi.

Radoznali pogledi promatrali su ovaj dirljivi prizor bez ijedne riječi. Približio im se i stražar.

— Ovo je moj sin. Našla sam ga.

— Ovo je moja mamica, koju sam bio izgubio.

Stražar — Čeh — ih je razumio.

XVI

Logor u Gmündu je bez sumnje jedan od najnekulturnijih podviga Austro-ugarske monarhije, sa kojeg god gledišta posmatramo njegovo uređenje. Uz prehranbeno pitanje u samom logoru, najveća je sramota onog vremena pitanje uređenja zdravstvene službe.

Iz brojnih baraka baca se dnevno ogromna količina smeća, koga ne mogu progutati ni oni kotlovi, u kojima se dan i noć pali smeće i otpatke. U otvorenim, zamuljenim kanalima, koji se vuku uzduž i poprijeko logora, između baraka, zadržava se blato, voda i svakojaki smrad. Nečistoću nije moguće odstraniti ni sa ulica ni iz baraka ni sa ljudi. Svi uvjeti za uspješno širenje zaraznih bolesti zastupani su ovdje u velikoj mjeri.

Za pružanje pomoći logorašima podignute su bolnice, koje se od ostalih barake razlikuju po tome, što

maju znak crvenog krsta. U tim je bolnicama jedna manja soba određena za liječnika i apoteku, a druga velika prostorija pregrađena na dvoje služi za smještaj bolesnika. Sve bolesti i sve moguće dobe starosti zastupane su ovdje. Na lijekovima kao i na svim bolničkim potrebama oskudjeva se do siromaštva. Kraj ovakvog stanja mnogi je bolesnik zaista obolio upravo ondje, kamo je došao ili kamo je doveden, da ga se otme razornom djelovanju bolesti. Događalo se, da je netko bolovao od kakove nedužne bolesti, a u bolnici je obolio na opasnoj zarazi i umro. Kraj ovakvih nehigijenskih prilika u logoru, kraj nikakvih mjera za održavanje reda i čistoće, kraj manjkave i površne sanitarne službe, mogle su se sve vrste bolesti nesmetano širiti i nesmiljeno harati potpomagane od još jedne nevolje — slabe ishrane i gladi.

Niti onaj broj liječnika i bolničkog osoblja, koji je bio namješten u logoru, nije bio dovoljan obzirom na broj logoraša i prilike, kakove su vladale u logoru. Naravno se ovaj broj pokazao manjkavim kad je u logoru počeo harati tifus, koji je kosio ljudske živote — u najvećoj mjeri dječje — jer je liječnički kader morao biti povećan kao i bolničko osoblje. Liječnička je služba u to vrijeme bila doista naporna i teška, a pomalo i opasna po život njih samih. Radili su dan i noć bez prekida tako, da su poslije 14 dnevne ovakove službe iscrpljeni morali odlaziti na isto toliko dana odmora. Najgore je svakako bilo u mjesecima oktobru i novembru 1915, u koje je vrijeme bila najjače razvijena i kad je najžešće harala pošast tifusa. Logoraši su naprosto nestajali. Broj mrtvih je rasao iz dana u dan, pa je jednog dana postignut rekord i za logorske prilike, kad je samo tog dana umrlo ravno stotinu djece, od kojih je bilo 90 hrvatskih i slovenskih siročića. Broj od 40 do 60 smrtnih slučajeva nije bila nikakova rijetkost. Liječnici među kojima je najviše Njemaca, a tek po koji Ukrajinac i

Hrvat, trsili su se koliko su uopće mogli na sprečavanje širenja zaraze. Obilazili su barake, pa i uz pratnju žandara. Podvrgavali su strogom pregledu logoraše, pošto bi prethodno zatvorili barake i na vrata postavili stražu. Međutim sve pa i najradikalnije mjere za sprečavanje bolesti bile su u ovom logoru uzaludne. Bolesti je trebalo liječiti iz korjena, tražiti uzroke oboljenjima i ukloniti ih. Međutim ovo je bilo nemoguće, jer bi se u tom slučaju moralo logor raseliti i zapaliti ga ili u blažem slučaju higijenske i prehranbene prilike u logoru dovesti u takav red, da bi se spriječila i sama pojava bolesti. Kad bi jedno od ovih pitanja ovisilo o savjesnim liječnicima, kad o tome ne bi odlučivali oni, koji gledaju na svako pitanje i pojavu kroz očale državno — političkih interesa i, kad logorski liječnici ne bi osim toga imali nad sobom šefa-liječnika, ne samo ovaj, nego i svi ostali logori bili bi za veoma kratko vrijeme raseljeni. Oni liječnici, koji su bili namješteni po logorima smjeli su samo paziti na bolesnike i to u granicama propisa i prema uputama dobivenim od svog šefa. Na vlastitu odgovornost i na svoju ruku nisu smjeli ništa poduzimati, a pogotovo se nisu smjeli mješati u pitanja, koja nisu bila izravno u vezi s bolesnicima. Jedan liječnik, koji je pregledavao hranu u logorskim kuhinjama, prije nego što ju bace u kotlove, podnio je upravi logora izvještaj, da je pasulj, koji je određen za kuhanje tog dana, pokvaren, crvljiv i gnjil. Šef-liječnik dr. Reder pozvao je ovog liječnika i pred njim je poderao podnešeni izvještaj s izjavom:

— Vaša je dužnost, da se brinete za bolesnike, a ne da se bavite i ovako nevažnim, administrativnim poslovima.

Prijekor pun sadržaja i s bogatom pozadinom i obzirom na dobivene instrukcije, a eventualno i na dogovor s onima, koji su logoru dobavljali hranu. Možemo li se onda čuditi, što je ishrana u logoru bila ne samo

najgora nego i najoskudnija? Ne treba se čuditi ni tome da je prilikom pretraživanja na ulazu u logor i na izlazu iz njega, nađena u kočiji, kojom se vozio šef-liječnik, veća količina ukradenog mesa. Nije krao samo on od onoga, što je bilo nemjenjeno logorašima, već su krali svi oni, koji su samo mogli. Zar se onda smijemo čuditi tome, što je u logoru vladala glad i što podređeni liječnici, ispravniji, bolji i savjesniji, nego što je bio dr. Reder, nisu mogli ni smjeli raditi onako, kako im je nalagao njihov liječnički poziv i osjećaj, da moraju pomoći narodu, koji im je povjeren?

Koliko je života moglo biti spašeno, da se samo malo više pažnje posvećivalo i zdravima i bolesnima? Koliko bi humaka bilo manje kod Gmünda, kad bi se bilo malo čovječanskije postupalo sa bolesnicima? Koliko bi života bilo pošteđeno, kad bi se malo više pažnje posvećivalo higijeni stanova i hrane, kad bi se savjesno radilo na sprečavanju šarlaha, tifusa i ostalih zaraza?

Koliko bi manje bilo ono groblje kod Gmünda, u kojem počiva vječni san pravednika preko 20.000 nedužnih, većinom dječjih života? Istina, rat je ono stanje, koje opravdava mnogo toga, ali ne i sve. Ne može opravdati ni onaj postupak po logorima, ni one bezbrojne žrtve, koje se moglo spasiti, uz malo dobre volje.

Mala nahlada, rumeno lice djece, koja su se gurala oko male peći da ugriju prezeble ručice ili mali kašalj bilo je dovoljno, da ih otpreme u bolnicu, odakle se u velikoj većini nisu više ni vraćali. Radi toga su i majke sakrivala svoju djecu pred liječnicima, bježale u susjedne barake i izmišljale načine, kako da sakriju svoju djecu, dok ne prodje liječnički pregled.

Mali Ivica Francetić prehladio se onog jutra, kad je rano prije svanuća pobjegao iz barake i trčao po logoru tražeći majku. Majka ga je njegovala, kako je najbolje znala i mogla i sakrivala ga je svakog jutra, kad je trebao doći liječnik u njihovu baraku.

— Sakri se, sinko, iza prtljage dok ne prođe pregled, da te ne odvedu u bolnicu.

— Hoću, mamice, samo da me opet ne ukradu.

Sustanari su je u tome pomagali, jer je kod svih bez razlike bio razvijen osjećaj straha i gađenja pred bolnicom.

Da je to bio nekulturan i zaostao narod moglo bi se reći, da uopće ne shvaća važnost medicine i liječničke pomoći, ali to u ovom slučaju nije bilo. Ova averzija prema liječničkoj pomoći u Gmündu bila je njima ne prirodna već naprosto nametnuta. Vidjeli su, da ni bolnice ne raspolažu potrebnim sretstvima i lijekovima i da je stanje bolnica, ako ne gore, a ono jednako stanju baraka i da od bolničke pomoći ne mogu apsolutno ništa očekivati, pa zašto da se onda izvrgavaju još većoj opasnosti oboljenja u bolnicama i zašto da u njih šalju svoju djecu? Ovo nepovjerenje prema bolnicama obilježeno je u porugljivom nazivu, kojim su ih logoraši okrstili zovući ih jednostavno — klaonicama.

Koliko god je Justina Francetić sakrivala malog Ivicu, već nakon nekoliko dana prevario ju je oprez i malog su Ivicu odveli u bolnicu. Sjedio je s ostalom djecom kraj male željezne peći, koja je gorjela u sredini barake. Kad se nitko nije nadao, upao je u baraku liječnik sa pratnjom. Djeca su ostala sjediti, a Ivica je pokušao da se brzo sakrije, ali nije dospio. Liječnik je prešao pogledom po prisutnima i zaustavio se na djeci.

Ivica je bio crven u licu, nešto od prehlade, nešto i od straha pred liječnikom. Justine nije bilo ovdje.

— Pokaži jezik, mali — reče mu liječnik.

— Pruži mi ruku — i on ju pruži.

— Dobro. Ti ćeš odmah u bolnicu.

— Ne ću ja u bolnicu — ja sam zdrav.

— Šuti! Ja valjda znam bolje nego ti što ti je — otrese se liječnik na njega.

I odveli su ga. Ništa nije koristilo, što su njegova

braća plakala i što se on otimao svom dječaćkom snagom i što je plaćući dozivao majku.

U bolnici su ga smjestili u sobu sa ostalim bolesnicima. Na slamaricama leže teži i lakši bolesnici. Nekojime je duša već na jeziku. Sve moguće bolesti zastupane su ovdje, kao i sve dobe starosti.

Ivicu su svukli, obukli mu bolničku košulju, u kojoj se sav izgubio. Posadili su ga na slamaricu, ali on nije prestajao plakati, vikati, otimati se i zvati majku.

— Ja sam zdrav! Pustite me majci! Neću da budem oveje! Mene je strah!

Ali nitko se nije obazirao na njega. Po koji bolesnik bi uzdahnuo, pogledao na njega i šapnuo:

— Jadno dijete!

Pokušaj bjegstva iz bolnice nije mu uspio, već je na račun toga dobio batina. Lijekove nije htio uzimati.

Noć je bila grozna. Derao se i vikao, kao da ga nožem režu. Zatim bi usnuo, a kad se probudi — opet isto. Za čudo, nijedan se bolesnik nije bunio protiv toga, jer su ovakove slike po bolnicama bile svakodnevna pojava.

Ujutro je došao liječnik da obiđe bolesnike. Na jedna je vrata unišao, prošetao sobom i izašao na druga vrata van. To je bio čitav pregled. Jer je bilo toliko bolesnika, da nije bilo moguće zadržaviti se duže u sobama.

Ivica je iskoristio ovu priliku. Ustao je, odšuljao se za liječnikom i na stolu ambulantne sobe našao je nož i njime napao liječnika,

Dječji udarac bio je slab i liječnik je mogao vrlo lako da se obrani od drugog udarca. Pograbio je Ivicu za ruke, posadio ga preko koljena i udarao

*

Kad se Justina vratila iz susjedne barake, gdje je bila u posjeti kod svoje rođake Tonke, našla je djecu gdje plaču.

— Gdje je Ivica? — bilo joj je prvo pitanje.

— Odveli su ga u bolnicu, jer da je bolestan — odgovorio joj je stari Lovro mjesto djece.

Kao izbezumljena izleti napolje i potrča prema bolnici.

— Moj sin je ovdje. Hoću da ga vidim — reče bolničarki.

— Ne možete. To je zabranjeno.

— Ali ja ga moram vidjeti! Njega su mi zdravog odveli dok mene nije bilo blizu.

— Žalim, ali ja vam ne mogu pomoći.

Justina se iznenadila ovolikom ljubaznošću, na kakovu već davno nije naišla.

Bolničarka je bila iz Pule. Obećala je Justini, da će se brinuti za dijete i da će joj svakog dana javljati kako mu je.

Barem donekle utješena, vratila se Justina sva zaplakana i shrvana u baraku,

— Doći će Ivica natrag — tješila je sada ona svoju djecu i samu sebe.

Svakog je dana po nekoliko puta trčala do bolnice, da se raspita za svoje dijete.

Četvrtog dana kako je Ivica odveden u bolnicu, došla je bolničarka do Justine.

— Kako mu je? — pita je Justina.

— Budite jaki, draga. Njemu je dobro.

— Hvala Bogu!

— Možete ići samnom, da ga vidite.

Justina nije vjerovala. Ta bilo joj je zabranjeno, da posjećuje svoje dijete.

— Vi ste već odrasla žena pa budite jaki i snažajte hrabro svako zlo — nastavila je bolničarka.

— Da nije

— Jest, mrtav je.

Ostala je kao okamenjena. Niti suze nije spustila.

Bol je bila prevelika, udarac prejak, a da bi mogla plakati. Micala je usnicama, ali se riječi nisu čule.

— Je li već i pokopan? — upita nakon duže stanke.

— Nije, Zbog toga sam i došla po vas, da ga još vidite. Ali djecu ne smijete povesti sobom.

Putem do bolnice pričala je bolničarka :

— Nakon što je mali napao nožem liječnika, smjestili su ga u željezni natkriti krevet. U noći mu je uspelo da se oslobodi i pokušao je pobjeći. Dali su mu injekciju i jutros je umro.

Justina je to slušala sa takovim mirom, kao da se i ne radi o njenom djetetu.

Bolničarka ju je uvela u sobu, gdje su ležali mrtvac, poredani kao snopovi, spremni da ih natovare na kola.

Nekoliko lješina zamotano je u plahte i poredano po podu. Nad glavama im vise ceduljice sa podacima.

Justina je stala pred jednom malom lješinom nad kojom je pisalo : „Ivan Francetić, 7 godina iz Ližnjana — Pula“. Klekla je i poljubila one mile oči, koje su se zauvijek zaklopile. Milovala je ono drago lice, koje je izgubilo svoj dječjački izgled. Svoje je usne spustila na njegove, koje su bile grčevito zatvorene. Ruke je imao ispružene uz tijelo. Pokušala je, da mu ih prekrsti na grudi.

— Kad će ga pokopati ?

— Skoro. Molila sam liječnika da vam dopusti da ga otpratite na groblje — reče bolničarka i pruži joj propusnicu.

— Hvala vam ! — oprostila se Justina od bolničarke, koja se vratila svom poslu.

— Molim vas, polako nosite ovo dijete. To je moj sin — molila je Justina grobare, kad su došli da natovare mrtvace na kola.

Pomogla im je da ga odnesu, a onda im pokaže propusnicu za groblje. Sjela je kraj kočijaša.

Izašli su iz logora na sporedan izlaz, koji je vodio ravno prema drugom, žicom ograđenom prostoru. Nika-kvog znaka, koji bi odavao, da je to groblje. Jedino

one jame, koje su iskopane i čekaju da prime nove žrtve, govore, da je ovaj prostor određen za posljednje počivalište ljudi. Nigdje niti jednog križa iz prostog drveta, nigdje cvijeća niti goruće svijeće.

Izdignuta zemlja u dugačkim redovima govori jasno, koliko je ovdje lješina već pokopano.

Dvadeset metara dugačka, metar duboka i široka jama i to je bila zajednička grobnica za one, koji su umrli istog dana. Sa raznih krajeva apoštolskog carstva, nikada se nisu znali niti čuli jedan za drugoga, a sada leže zajedno, jedan uz drugog, starac do djevojke — do žene dijete, ali tude, ne njezino, i snivaju vječni san, onaj tvrdi i posljednji san, iz kojega bi ih imala probuditi trublja sudnjeg dana.

Jedna grupa ratnih zarobljenika i logoraša zaposlena je na groblju oko kopanja i zatrpavanja jama. Kad dođu kola s mrtvacima, treba ih samo istovariti i baciti u već priređenu jamu, politu ih živim vapnom i zatrpati ih zemljom. Nije se smjelo dugo zadržavati kod jedne jame, jer kosa smrti je bila neumorna i nezasitna, ne samo u streljačkim rovovima, nego i ovdje u pozadini.

Kad je Justina sišla s kola i ogledala se za lješinicom svog Ivica, grobari su bili toliko obazrivi prema ranjenoj majci, da su lješinicu pažljivo skinuli s kola i uz pomoć Justine spustili je na rukama do dna jame. Skinuli su kape, prekrizili se i bacili grudu vlažne zemlje u raku u kojoj leži u plahu ovijeno malo i slabašno tijelo. Odmah poslije toga nastavili su bacanjem ostalih lješina onako brzo i bez ikakove sentimentalnosti, kako je to od njih tražio posao. Kad bi ovakav pokop bio gotov, kad bi zemlja za uvijek prekrila mrtva tijela, dobivala bi porodica obavjest, da joj je jedan član umro i da je pokopan. Kratka, suhoparna i službena obavjest na komadiću papira s nečitljivim potpisom i ništa više.

— Koliko ih je danas ?

— Već se zna, da se pitanje odnosi na broj umrlih.

— Trideset i dva u jami.

Kao da se i ne radi o ljudima ovakav odgovor ne uznemiruje više i ne izaziva sažaljenja. Ljudi su otupjeli, zaboravili su, da su nekad imali osjećaja i smisla za žaljenje onih, koji bi prije vreme preselili na drugi svijet.

— Je li koji od poznatih?

— Danas nije.

Kad su kraj malog Ivica spustili u raku i ostale nepoznate mrtvace, bacila je Justina poslednju šaku zemlje na lješinicu svog djeteta i šapnula:

— Neka ti je laka tuđa zemlja, sine mili.

Između humaka, po brazdama i kraj već iskopanih jama, uputila se natrag u logor.

Koracala je po vlažnoj zemlji, po žicom ograđenom prostoru, koji će za nepune tri i pol godine primiti preko 20.000 života. Gotovo se čini, da je to neznatan broj naprama onom broju od preko 300.000 evakuiraca, interniraca i ratnih invalida, koji će proći kroz gmündski logor.

Kad se Justina vratila u baraku, kad je zagrlila svoja dva sina, tek onda su joj navrle suze na oči, koje je do tada zadržavala prevelika bol ranjenog srca.

— Našeg Ivica više nema — on je mrtav! — šapnula je, zagrlivši djecu i briznula je u gorki i histerični plač.

XVII

U početku kad je gmündski logor osnovan, niti se tko usudio žaliti na hranu, niti se tko raspitivao da li su logoraši zadovoljni s ishranom. Jedni su davali što su htjeli, a drugi su morali primiti ono, što su dobivali. Tako je bilo sve do 1915. Trebali su u logor doći Hrvati i Slovenci da dignu larmu, da se žale, da protestiraju i rasipaju nemoguću hranu pred očima načelnika logora i da opet ostane sve po starom.

— Ovo što nama dajete za jelo, ne bi jeli ni naši psi! — vikala je masa.

— Zašto ste nas otjerali od kuće kad nas niste u stanju hraniti?

— Kruha hoćemo!

— Naša djeca gladuju, a vi kradete i ono malo što pripada nama!

Slične i još gore optužbe dobacivala je masa od kojih 10.000 demonstranata u lice načelniku barunu Czapku, a on je stajao nijem, bez riječi opravdanja. Poslije prve ovakove demonstracije i poslije otvorenih optužbi, da se iz kuhinja krađe, načelnik logora je uveo t. zv. kontrolore po kuhinjama. Međutim su i ovi kontrolori dosadili načelniku i on ih je jednog dana pozvao te im saopćio, da se njihova služba pokazala veoma nepraktičnom i radi toga ih razriješuje dužnosti. Poslije toga opet su po kuhinjama učestale krađe i logoraši su dobivali sve slabije i mršavije obroke.

Snabdjevanje hranom gmündskog logora povjereno je grupi veletrgovaca, koji su osnovali „Konzorcij za prehranu logora“. Šef ovog konzorcija bio je šef trgovačke kuće iz Mödlinga bogataš Grohe, koji je kod nabavke i isporuke hrane za logor vodio glavnu i odlučnu riječ. Koliki su i kakovi bili poslovi ovog konzorcija vidi se najbolje po tome, što su neko vrijeme morali imati u skladištima u logoru 15.000 kg slanine, 30.000 kg konzerviranog mesa, 400.000 mtc. kupusa, 300.000 mtc. pasulja, 250.000 mtc. leće, 150.000 kg riže i t. d. Kako se iz ovoga vidi, želudac logora bio je ogroman, ali su zato želuci logoraša postajali iz dana u dan sve tješniji. Mora se priznati, da je u ono ratno vrijeme, kad se na svakom koraku osjećala oskudica, a ponegdje i glad, kad je vojska gutala sve zalihe hrane, bilo teško naći dovoljnu količinu živežnih namirnica. Ali ne smijemo zaboraviti, da je konzorciju bio olakšan posao time, što je nabavljao hranu za logoraše, za koje se moralo naći

isto tako kao i za vojsku. Na prigovore, da su živežne namirnice najgore vrsti, gnjile i nemoguće, pretstavnici konzorcija su odgovarali, da je nabavka skopčana s golemim poteškoćama i troškovima i da oni moraju uzeti ono, što dobiju. Logoraši su bili prisiljeni jesti ono, što im se davalo ili umrijeti od gladi.

Na svakih osam baraka — koje su sačinjavale sklop za sebe — dolazila je jedna kuhinja. U tim su kuhinjama smješteni kotlovi od 150 do 200 litara u kojima se kuhalo za logoraše. U te kotlove bacilo bi se — na pr. — 70 kg kupusa i 3 kg mesa. Više ništa. Ovaj kupus i meso mješalo bi se sve dotle, dok se ova masa ne bi raspala, čime bi se dobila neka rijetka smjesa kao juha. Ova je juha bila nekad gušća nekad rijeda i prema tome se hrana zvala „gusta“ ili „rijetka“. Logoraši su imali svoje „šolje“, plehnate zdjelice kao i vojnici i u te „šolje“ nalijali bi im u jutro pola litre kave, o podne $\frac{3}{4}$ litre „guste“ ili „rijetke“ hrane i naveče $\frac{1}{2}$ litre iste hrane. Meso je bilo propisano tri puta tjedno na svaku osobu po 10 dkg, ali se te mjere i tog rasporeda nije redovno držalo. Logorska pekarna izbacivala je dnevno oko 10.000 hljebova teških oko 800 grama i taj je hljeb dijeljen na četiri osobe. Za djecu je bila predviđena lakša hrana, već prema njihovim godinama. Mlijeko, bijela kava, kakao, juha i slično, što se nije u kvaliteti razlikovalo od hrane za odrasle. Kraj ovako mršave i nikakove hrane logoraši su, kad god su samo mogli i kad su imali čime, kupovali u logorskoj kantini, ali je u čitavom logoru najviše traženi artikl bio — krumpir.

U pomanjkanju novaca, a pod pritiskom gladi, razvila se u logoru krađa. Kraj onakovog šarenila, gdje je bilo na desetke hiljada naroda iz raznih krajeva monarhije i ljudi različitih karaktera i nazora, kraj onolike bijede nije ni čudo, da je krađa postala svakidašnja pojava, jer je svaki htio doći do onog mršavog, makar i gladnom susjedu ukradenog zalogaja.

U jutro o podne i na večer donijelo bi pomoćno kukinjsko osoblje, pod pratnjom straže, pred svaku baraku kotao. Stanari svakog odjeljenja postavili bi se u red jedan iza drugoga i sa šoljom u ruci čekali, da im pomoćni kuhar ulije nekoliko žlica „menjaže“ u šolje.

— Sad ti je jasno zašto nam nisu dali noža i vilice — rekao je Lovro Perković svojoj ženi Kati kod ručka.

— Bojali su se, da se ne posvadimo oko diobe hrane i ne potučemo noževima — oglasi se Lucija Bubić, koja je sjedila kraj njih i u sebe izlijala mršavi ručak.

— Mama, našao sam komadić mesa! — usklikne veselo Lucijin sin Petar.

— Pokaži mi to meso da ga vidim — reče mu majka, dok su djeca i odrasli prestali srkati svoj ručak i upravili poglede prema malom Petru, čije se lice sjalo od radosti, što ga je zapao komadić pravoga mesa.

Mali Petar je pažljivo držao komadić mesa na žlici i pružio ga majci, dok su djeci rasle zazubice i bilo im je krivo, što i u njihovu šolju nije zalutao makar i ovako mali komadić mesa, koji bi im zasladio mršavi ručak.

— Petrice, dijete moje, ti ne smiješ jesti mesa, jer bi mogao oboljeti. Daj ti to svojoj majci, da ona spremi — nagovarala ga je Lucija.

Perici je bilo žao rastati se od mesa, makar ga je bilo i malo, ali je ipak poslušao i dao ga majci. Povratio se snužden na svoje mjesto, sjeo je i nastavio srkati juhu.

— Šta si to uradila? Dijete tek što ne plače! — ukorio ju je Lovro Perković.

Lucija mu pruži dlan na kome je držala mišji rep sa malo mesa. Prekinuti ručak je nastavljen, jer — niti je sada običaj a niti dopuštaju prilike, da se baca ručak zbog repa i stražnjice jednog — miša.

Kraj ovolikog mnoštva logoraša, u zamazenim barakama, uz slabu i nemoguću hranu, kraj nedovoljnih

higijenskih mjera, brzo su se počele širiti zarazne bolesti, a riješiti se ušiju bilo je naprosto nemoguće. Narod je umirao kao za okladu. U barakama, na putu, padali su kao snopovi. Što od iznemoglosti i gladi, što izjedeni od uši, shrvani od bolesti, za nekoliko mjeseci prode-setkovan je u ovom logoru onaj narod, koji je ovamo dopremljen, da ga se sačuva od puščanih zrna i granata.

Poput sablasti šuljali su se ljudi oko smetišta i kuhinja tražeći otpatke, kojima će pozabaviti zube i prevariti želudac. Mršava i nemoguća hrana, koju dobivaju tri puta dnevno sa tankim i prozirnim komadima kruha, nestajala je za tren oka u praznim želucima. Što brže popiti svoj dio pa od koga bilo izmoliti još barem malo, to je bila jedina misao ovog gladnog naroda. Među njima nije bilo razlike: Oni iz Istre, Slovenije, kao i oni iz Galicije ili ma od kuda bilo, bili su ovdje jednaki: gladni, bolesni, prepaćeni, ostavljeni sudbini i nesavjesnim upravljačima logora, koji kao da su si preduzeli, da dokrajče ono, što se prije toga zvalo život. Kad bi koja porodica dobila od kuće novaca, ostavljala bi svoj dio hrane susjedima, a za sebe bi kupovala kruh, kobasice i krumpir odnosno ono, što se u logorskoj kantini moglo dobiti, a to je bilo veoma mršavo i oskudno.

Jedan veliki nedostatak, koji je isto toliko važan kao i ostali, je pomanjkanje čistoće u logoru. Ulice su blatne, na nekim mjestima gotovo neprohodne. Otpaci i smeće gaze se na svakom koraku. Iz otvorenih kanala širi se smrad. U samim barakama je nemoguće održavati red i čistoću. U njih se neprestano ulazi i izlazi.

Iz slame, koja se rastvara u prašinu, izbija toliko smeća, da barake pomalo naliče na štale. Onih šest-sedam logorskih praona nije moglo udovoljavati potrebama logoraša, koji su bili radi toga zamazani i rublje mijenjali samo na velike svetke. One male i neistrebive uši nemilosrdno su ispijale i ono malo krvi logorašima i namnožile su se toliko, da ih se nije bilo moguće riješiti.

XVIII

Na zvoniku crkve sv. Martina u Ližnjanu uređena je vojnička izvidnica, jer se sa zvonika može lijepo nadzirati svako kretanje ne samo na kopnu nego i daleko po morskoj pučini. Ništa ne smeta pogledu izviđača, koji šeta po vanjskoj kamenoj ogradi, koja je sagrađena oko čitavog zvonika iznad zvonova. Njegovo oko nesmetano šeta po čitavom Kvarneru, kopnom do Tršćanskog zaljeva i ravnoj morskoj pučini prema jugu, gdje se tek naslućuje linija horizonta na mjestu, gdje se sljubljuju more i nebo. Ova izvidnica je spojena telefonskim žicama sa svjetionicima na obali i na otocima kao i sa okolnim tvrđavama i štabom čete šacionirane u ližnjanskoj školi. Osim telefonske veze upotrebljava se i veza signalizacije pomoću zastava, ali samo po danu, dok se signalizacija po noći ne upotrebljava. Signalizacija se naročito upotrebljava u saobraćaju s brodovima, koji krstare po moru, vješto se ugibajući minama, koje su po planu spuštene u more vrebale s kapslom okrenutim prema gore na svoje žrtve. Uslijed jake bure, odvezala bi se po koja mina s lanca i nošena strujom lutala bi morem, dok je ne bi jaki val tresnuo o hrid, da tamo eksplodira uz silan prasak. Kad izviđač negdje daleko na pučini primjeti kako nešto sumnjivo pliva, alarmira potjerno odjeljenje, koje se daje u potjeru s oboružanim brzim motornim čamcem.

— Polulijevo vidi se plivajuća mina — pokazuje mornar s pramca mrtornog čamca.

Pramac se okrene prema sumnjivom predmetu, vješto ga obilazeći da izbjegne sudar.

— Ovaj dripac s izvidnice nas je gadno nasamario! — reče srdito mornar, kad je mjesto plivajuće mine ugledao, kako se valovi poigravaju praznim buretom.

— Nadrljali smo! — bilo je sve, što je rekao onaj sa tornja svom drugu, kad je vidio kroz dalekozor rezultat potjere.

— Zanima me, hoće li biti zatvor ili samo smjena — odgovori onaj drugi i opet se prihvati zobi, koju je ukrao konjima u štali, prije nego je pošao na stražu.

Kad se čamac vratio potražio je podoficir svog starješinu, da ga izvijesti o uspjehu potjere. Komandir je sjedio s Josipom Krivićem na betonskoj ogradi, koju je ovaj nedavno podigao oko svoje kuće.

— Na obavijest izviđača krenuo je motorni čamac u potragu za sumnjivim predmetom. Poslije dugog traženja našli smo na površini prazno bure — izvijestio je podoficir.

— Dobro. Izviđač neka po kazni izdrži redom još dvije smjene, a o ponoći neka ti se javi pod ratnom spremom i buretom punim morske vode — naredi komandir i nastavi prekinuti razgovor s Krivićem.

— Dakle, kako je narod primio najnoviju vijest?

— Oduševljeno, gospodine majore! — reče Krivić.

— Zar im nije žao, što će se rastari sa zvonovima, što više ne će slušati njihov glas, što ih ne će u jutro buditi, o podne i naveče zvati na molitvu, blagdanima u crkvu? — pitao je major Hoffmann.

— Naš će narod žrtvovati sve, kad se radi o carskoj vojsci — uvjeravao je Krivić — pa mu zbog toga i nije žao, što će se rastati sa zvonovima.

— Sutra u jutro skinut će vojnici zvona sa zvonika crkve sv. Marije a poslije mise sa sv. Martina.

— Župnik se nešto buni protiv toga . . .

— Ah, šta se ima župnik buniti! — prekinu major Krivića i baci na zemlju nedopušenu cigaretu. — Neka bude zadovoljan, što mu je još i crkva čitava.

— Kakovo je inače raspoloženje kod naroda? — upita major poslije kraće stanke.

— Nitko se ne žali pa su prema tome svi zadovoljni — odgovori Krivić.

Kad je major ustao i pružio Kriviću ruku, da se oprosti od njega, reče Krivić nešto zbunjeno:

— Ovaj . . . gospodine majore . . . jeste li već . . .

— Jesam, jesam. Ja sam poslao predlog za vaše odlikovanje i svakog dana može stići rješenje.

— Velika vam hvala, gospodine majore — reče Krivić, naklonivši se duboko.

Osvanula je žalosna nedelja kad će sa zvonika poskidati zvona i otpremiti ih u talionice, gdje će ih pretopiti u topove i topovska zrna. Nebom se naganjaju teški oblaci, nošeni jakom jugovinom. Četiri zvona zvone pobožno i tužno, dok se njihov žalosni glas oprašta od sela, polja, šuma i mora, kuda ga raznosi vjetar. Oteguto, bolno i glasno ozvanja njihov zvuk, koji nadglasava i bijesno udaranje pobiješnjelih valova o tvrde hridine rta Marlere.

Na glas zvonova uputilo se oko 30 osoba — koliko ih je ostalo u Ližnjanu — prema crkvi, da prisustvuju posljednjoj misi, na koju ih zovu njihova zvona. Žalosni, pokunjeni, koracaju u manjim grupama prema božjem hramu.

— Još će nam i s oltara uzeti svijećnjake ako ovako nastave — reče Jela Klunić.

— Ne samo to, već će nam i s naših kola skinuti željezne obruče — reče stari Jure Fedel.

— Bog ih ubio njihov, da nam ne će uzeti žlice i vilice i prisiliti nas, da jedemo s rukama — reče Marta Mohorić.

— Ovo bi bilo još najmanje zlo — na to će Ivan Jukopila — jer skoro ne ćemo i onako imati što da jedemo.

— Zato ima naš Krivić i njegovo društvo — odgovori Jela Klunić. — Oni nam krađu i ono malo što nas pripada i od naše sirotinje grade si betonske ograde oko kuće, dok mi tek što ne crkavamo od gladi.

Velika crkva, građena sva iz bijelog primorskog kamena, izgleda sada prazna, makar su svi sadašnji stanovnici Ližnjana zauzeli mjesto u klupama, u srednjoj

velikoj crkvenoj lađi. Dvije pobočne lađe ostale su puste.

Zbog nagiba mjesta na kome je sagrađena crkva, glavni je oltar viši od crkvenih lađa, od kojih ga dijele trideset i tri stepenice. Na sredini oltara je kip sv. Martina, kome je posvećena crkva. Oblaci mirisnog tamjana zaogrnuili su lik svećenika, kada je s oltara drhtavim glasom zapjevao:

— „Vjerujem . . .”

Narod je pobožno prihvatio i glasno pratio svećenika:

— „Vjerujem u Boga Oca Svemogućega . . .”

Iz dubine duše, iskreno i pobožno, izgovarao je svete riječi ovaj prosti puk, koji je već prestao vjerovati svakome i u sve osim u Boga. Njihovi opori i tvrdi glasovi napunjali su praznu crkvu nečim sadržajnim i gorkim. Njihova molitva, koliko je sveta i pobožna, toliko je i zagorčena. Čini se, da ovo i ne moli narod, da na oltaru nema svećenika, već da se ovdje sastao skup urotnika, čiji glasovi grme i potresaju hladnim kamenim kolonama i šarenim staklima na visokim crkvenim prozorima.

Kad je molitva završena, kad se čuo još samo glas jeke, koja se odbijala od zidova, vjernicima je malo odanulo. U molitvi su rekli sve ili su barem mislili, da su rekli sve, što ih je tištilo, jer za vrijeme dok su svećenikove riječi sa propovjedaonice odjekivale gotovo praznom crkvom, on je savladao plač i gutao suze, dok je narod pustio maha svojoj boli, ronio suze i glasno plakao, da si olakša tugu.

— Zemaljska vlast ne poštuje Bogu ugodne svetinje, a mi joj se moramo pokoriti. Oni, koji su mogli nisu htjeli zastupati naše interese i naša prava i barem pokušati, da nam se ostavi makar jedno posvećeno zvono — govorio je svećenik sa propovjedaonice.

Krivić je sagnuo glavu i oborio oči, da izbjegne svećenikov pogled, koji se na njemu zaustavio.

— Naša posvećena zvona će rastopiti i iz njih saliti ubojito oružje, kojim će ubijati našu braću po Bogu — produžio je svećenik, dok je major Hofmann, koji je sjedio kraj Krivića, izvadio bilježnicu i nešto zabilježio.

— Ali zemaljska sila je prolazna, a vječna je samo vlast nebeska i tamo gore pravedno će se kažnjavati svaki grijeh i svetogrđe počinjeno na hramu božjem.

Po posljednji put zazvonila su sva zvona, a narod je gutao njihov glas, upijao njihov zvuk, koža više nikad ne će čuti.

Kad je završena misa, koja je više sličila mrtvačkoj nego svečanoj, narod je izašao iz crkve i u grupama se sakupio na čistini, podalje od zvonika, odakle će moći gledati, kako im skidaju i odvoze zvona.

Gore na zvoniku se nalaze vojnici, koji pripremaju daske, poluge i konope. Kao neko mumljanje čuju se njihovi glasovi, a udaranje po daskama kao neki daleki prasak. Kad udare po zvonu ono zaječi bolno i tugaljivo. Ono manje zvono već su skinuli iz njegovog ležaja i položili ga na daske, po kojima će kliziti niz strminu. Još samo časak i već pada uz mukli šum, dok ne tresne o kameno tlo i zaječi glasno i bolno.

— Zaplakalo je poput malog djeteta — šapnu svećenik, koji se nalazio u grupi među narodom.

S većim zvonom „sv. Martinom” imali su vojnici muke, dok su ga pomakli iz ležaja i spustili na dvije grede. Kad su ga dobro namjestili i debelim konopom privezali o kameni stup na ogradi zvonika, pod grede su zabili šiljate komade drva, da im dadu kosi položaj.

— Sjeci! — odjeknu glasna zapovjed, i vojnik je s ostrim nožem prerezao konop i oslobio zvono, koje je strmoglavo jurnulo dolje, vukući za sobom grede i daske uz prasak i lomljavu.

Svećenik šapće molitvu suznih očiju. Narod zaklanja rukama oči, da ne vidi ovaj barbarski prizor. „Sv. Martin” je tresnuo o tvrdo tlo svom svojom težinom,

izdubio je jamu u kamenju, koje je prštalo na sve strane, i razbio se.

— Ovo je takav grijeh, kojega vam ni dragi Bog ne će oprostiti! — viknu svećenik prema majoru, i raširenim rukama poleti prema razbijenom zvonu. Kao da oplakuje kojeg milog pokojnika bacio se na komade zvona, ljubio ih i polijevao suzama. Među narodom nastala plač i naricanje. Svi su se povelili za svećenikom i svaki je htio da dodirne razbijeno sveto zvono, da se oprosti od ovog posvećenog predmeta, koga više nikad ne će vidjeti ni čuti.

— Otстранite narod, a zvona natovarite na kola! — zapovijedi major vojnicima.

Da ih ne gleda na njihovom posljednjem putu, narod se počeo razilaziti čim su vojnici natovarili zvona na kola.

— Z Bogom, naša draga i mila zvona!

— Kugle salivene iz vas neka pogode one, koji su krivi ovom zlu, a ne braću i djecu našu!

Čim su kola krenula prema Puli, major i Krivić su sjeli na betonsku ogradu pred Krivićevom kućom.

— Narodu je ipak žao, što su mu oduzeta zvona — rekao je major.

— Za nekoliko dana narod će zaboraviti na ovo, i sve će biti u redu — odgovori Krivić.

Kad je svećenik prošao kraj njih, zaustavio ga je major:

— Velečasni, vi ste odviše slobodno govorili.

— Gospodine majore, ja sam govorio kao što bi svaki svećenik govorio svom narodu — odgovori mu on.

— Sudeći prema vašoj propovijedi vi ne odobravate ovaj čin vlasti, iako vam je dobro poznato u koju svrhu će se zvona upotrebiti.

— Ja bih se ogriješio o svoju savjest i zakon božji, kad bih to odobravao.

— Ali to traže interesi domovine!

— Moja je dužnost, da štitim interese crkve i povjerenog mi naroda.

— Iz obzira prema vašem položaju nisam vam do sada htio činiti neprilika, ali sam prisiljen, da vas od danas stavim pod nadzor i da o svemu izvjestim nadležne vlasti — reče odlučno major.

— Gospodine majore, ovo me ni malo ne iznenađuje — odgovori svećenik i okrene mu leđa.

XIX

Dok su bili ljepši i topliji dani, izlazili su logoraši iz baraka, da malo prohodaju blatnim ulicama drvenoga grada, da zagušljivi zrak zamijene pokvarenim. Preskakivali su kanale pune blatne i smrdljive vode, odlazili su iz jedne „gradske četvrti“ u drugu ili su se zadržavali oko južne žičane ograde, iza koje je odmah počela gusta šuma.

Unutar ograde: bolest, bijeda, nečistoća, glad i smrt, a samo nekoliko koraka dalje: gusta šuma, debela stabla, mekana trava i jesenji ugodni miris, cvrkut ptica i — sloboda. Dva potpuno oprečna svijeta, koja dijeli prozirni, tanki, gotovo nevidljivi, ali i neprolazni zid žičane ograde. Sa sjeverne strane je logor odijeljen od vanjskog svijeta velikim sabirnim kanalom, u koji se izlijevaju unutrašnji logorski kanali. Na vanjskoj obali kanala diže se zemljani nasip, po kome se vuče oграда od žice. Preko ovog nasipa, između redova žičane ograde, pruža se krasan pogled na pravi grad Gmünd, koji je nekoliko stotina metara udaljen od logora. Preko ograde, ondje gore, na onom brijegu, priljubile su se zidane kuće jedna uz drugu i u njima stanuju zdravi, siti, zadovoljni i slobodni građani, koji liježu u čiste, tople i mekane krevete, koji šecu po popločenim širokim ulicama, koji si prikraćuju vrijeme uz svirku glazbe i posjećuju dobrotvorne zabave, davane u korist ratne siročadi, da se na račun toga vesele, da se zabavljaju

i opijaju vinom i likerima, dok na podnožju njihovog grada leži drugi grad, samo po imenu dvojnik njihovom, u kome umire ratna siročad, bijena od bolesti i gladi.

Dok tamo gore u raskošno rasvijetljenim dvoranama rasipaju novac na vino, likere i šampanjac, koji se pjeneći razlijeva po stolu; dok lakastim cipelama gaze po odbačenim najfinijim kolačima, ovdje, u njihovoj neposrednoj blizini, na podnožju njihovog grada, caruje bijeda, neimaština, bolest i smrt.

Dok tamo gore prebire najljepše komade pečenke i dok svojim psima bacaju masne zalogaje, dotle ovdje, u njihovoj neposrednoj blizini, plaču stotine djece:

— Gladan sam!

Dok se tamo gore učtivo uklanjaju jedan drugome na širokom šetalištu, ovdje se guraju koštunjave nakaze oko kotla, da dobiju svoj dio tople vode, kojom će isprati crijeva.

— Gladan sam!

Bude se djeca svakog jutra i pružaju svoje slabe ručice prema majkama, ne da ih zagrle, već da izmole kakav mršavi zalogaj.

— Gladan sam!

Djeca plaču liježući na tvrdi ležaj, dok ih gladne majke umiruju lažnim obećanjima:

— Sada je vrijeme spavanja, a dobra djeca ne jedu po noći. Kad ustaneš, dobit ćeš jesti.

Nastupila je i zima. Snijeg je svojim bijelim plaštem prekrrio čitav kraj, pa je sakrio i mnogu nečistoću u drvenom gradu. Gotovo bosi, obučeni u krpe i dronjce, logoraši su cvokotali zubima i drhtali. Male željezne peći nisu bile u stanju ugrijati velike prostorije, u koje je studen ulazila kroz stotine pukotina.

U logoru je bilo nekoliko manjih požara, koji su srećom prošli bez ljudskih žrtava. Kad bi se koja baraka zapalila vatra se širila takovom brzinom, da je bila uzaludna intervencija logorskih vatrogasaca. Jedne noći

zapalila se jedna baraka, u kojoj su bili nastanjeni Hrvati. To je bila jedna od onih „luksuznih“ baraka, u kojoj su stanovala i jedina dva Hrvata — učitelja. Plamen je liznuo visoko i za čas je bila u plamenu i susjedna baraka. Logoraši su istrčali iz svojih baraka i skupili se oko vatre. Kad su došli vatrogasci, masa ih nije puštala blizu.

— Ne treba gasiti! Čitav logor neka izgori, možda će nas onda pustiti kućama!

Žandarmerija je prokrčila vatrogascima put, ali su obe barake već do temelja izgorjele.

Najratoborniji i najogorčeniji elamenat u logoru sada su Hrvati. Slovenaca više nema, jer su ih raselili. Zanimljiv je razlog novom raseljenju Slovenaca. U logor nije smio nitko dolaziti, koji nije imao naročite dozvole ministarstva. Povodom brojnih žalbi Slovenaca došla su u logor dva njihova poslanika, Rejec i Faidutti. Pošto su saslušali žalbe naroda, koji se u velikom broju okupio oko njih, pošli su do upravnika Czapka, gdje su podigli takovu vik, da ih je Czapka konačno upitao, imaju li dozvole za ulaz u logor. Faidutti ju je imao dok je Rejec ušao u logor bez dozvole i Czapka ga je pozvao neka se smjesti otstrani iz logora. Kad se on tome protivio dao ga je Czapka izbaciti po žandarmeriji, što je Slovence toliko revoltiralo, da su počeli demonstrirati i podigli su takovu vik, da su uzbunili čitav logor. Ovome su Rejec i Faidutti istog dana referirali u Beč i već za nekoliko dana raseljeni su Slovenci, te je jedna grupa upućena u Geinburg, druga u Bruck, a treća po raznim manjim logorima i selima.

U novembru došla je u logor delegacija hrvatskih zastupnika, koje su evakuirci dočekali s velikim manifestacijama, što je trebao biti odgovor upravi logora na postupak prema Hrvatima. Kad su zastupnici vidjeli u kakovim prilikama žive Hrvati u logoru, da spavaju na golim daskama, da im je poderana odjeća, da nemaju

gunjeva i da gladuju, bijeni od bolesti i nečistoće, upozorili su načelnika Czapka na ovo i tražili, da se popravi njihovo stanje. Načelnik je obećao, da će nastojati učiniti sve, što je u njegovoj moći i to je bilo sve. U ovakovim prilikama dočekali su logoraši i decembar — hladan, zamrznut i sniježan.

Pred Božić došao je u Gmünd sudski savjetnik iz Pule S. Peršić. I njemu je obećano, da će se za Hrvate logoraše učiniti sve, što se bude moglo da se popravi njihovo stanje, jer jedno obećanje više ili manje . . .

Ovo stanje i ove prilike u kojima su živjeli logoraši bilo je poznato naročito onima, koji su imali koga od svojih u logoru. U krajevima odakle su bili evakuirani sabirali su oni, koji su ostali kod kuća ili su radili u arsenalu priloge za evakuirane. U Puli i okolici sabrano je na ovaj način 10.000 kruna, koje je savjetnik Peršić donio u Gmünd.

Badnja je noć.

Noć bola i patnji. Noć, koja treba da pretstavlja vrhunac zadovoljnog iščekivanja. Noć sreće i blagoslova, a u logoru je to noć bijede, gladi, studeni i smrti. Badnja noć — zalivena morem gorkih suza i bolnih uzdaha, noć strave i paklenih muka za one, koji se u ovoj sve-toj noći bore sa hladnoćom, gladu i bolesti. U velikoj kuhinjskoj dvorani barake br. 6 sakupljeno je mnoštvo evakuiraca iz Pule i okolice. Nisu se sastali da svetkuju, da u veselju i zadovoljstvu dočekaju rođenje Spasitelja i Otkupitelja grijeha. Svetkovanje i veselje je daleko od njihovih misli. Sastali su se, da prime ono malo potpore, što su im je poslali rođaci i prijatelji za božićni dar. Nije ih zapalo mnogo, ali u ovakovim prilikama i najmanji dar znači neopisivo mnogo i pretstavlja melem na otvorenu i krvavu ranu. Ovaj vidan znak pažnje, ovaj mali dar, koji su im poslali oni od kuće, značio je za njih tim više, što su se uvjerali, da i oni misle na njih i da bi im pomogli, kad bi samo mogli.

Ranije, kad im se činilo, da su svi zaboravili na njih i da se nitko ne brine za njihovu djecu, koja gladuju i podnašaju sve najgore muke, što se uopće mogu zamisliti; kad su im djeca učila krasti i prositi u najljepšem cvijetu djetinjeg doba, kad bi trebali da znadu samo za igračke i da ovaj svijet gledaju u najružičastijem svijetlu — njihove su majke, osjetivši se osamljene i napuštene, uputile jedno otvoreno pismo zastupnicima svog kraja, koje je započinjalo:

— „Gospodo naši narodni zastupnici, gdje ste? Zar nema nikoga, koji se brine za nas, i nikoga, da nas dode obići, da vidi kako živimo u ovoj klaonici?“

Otjerani sa svojih ognjišta, bacani od nemila do nedraga, prepušteni samovolji onih, koji su ih čuvali — ne da im se ne dogodi kakovo zlo ili nepravda — već ih čuvali kao okužene ovce, da ne pobjegnu iz određenog im prostora i ne okuže druge, koji su imali sva prava građana i sve slobode ljudi — ovi su bespravni beskućnici vapili za spasom i tražili su pomoć, koja nije dolazila. Izmučeni, kad su ih ostavljali živci, ovi brodolomci su se hvatali za svaku slamku, koja im je dopala ruku i tražili su od svojih zastupnika, da se za njih zauzmu, da im pomognu, da ih dođu obići.

Susjedni Gmünd pliva u moru svjetla. Glas crkvenog zvona razliježe se po pustoj i bijeloj krajini. Kroz osvijetljene prozore kuća naziru se ljudske sjene, kako prolaze iz sobe u sobu. Na nekim se prozorima naslućuju okićena božićna drvca.

I u drvenom gradu je življe nego inače. Kraj sve bijede i nevolje koja ih tišti, osjećaju beskućnici i progranici svetost i veličinu ove noći, kad čitav svijet slavi rođenje Spasitelja. Ovo je noć u kojoj se opraštaju sva neprijateljstva, zatamljuje svaka mržnja, zaboravlja na patnje, stradanja i nanesene uvrede. Ovo je noć mira, noć iščekivanja, da se porodi Onaj, koji će donijeti palmu mira i dobrih odnosa na svijet.

Ova sveta noć razlikuje se od ostalih noći u logoru samo po tome, što ovaj napaćeni narod potsjeća na slične noći, kada su rođenje Spasitelja dočekivali kod svojih kuća, u krugu porodice, da zajedno pođu na polnoćku, da u molitvi i pjesmi dočekaju rođenje Velikog dana.

Noćas su im oči uprte tamo gore, u onaj rasvjetljeni grad, koji naliči na čarobnu priču i izgleda im, kao nešto što je daleko i nedostiživo i o čemu mogu jedino sanjati.

Velika noć značila je za njih Veliku bol.

I onaj stražar — djeci već dobro poznat — što čuva jedno skladište repe i krumpira, upro je oči u osvjetljeni grad. Djeca su se s njime upoznala već prvih dana svog boravka u Gmündu i zavoljela ga, jer ih nije tukao ni plašio kao ostali stražari. Osim toga s ovim su se mogli nekako sporazumjeti, mješajući hrvatske i češke riječi u govoru.

— Dobar večer, pane! — nazvao mu je mali Jože.

— O, Jožica, dobar večer.

— Zašto vi ne idete u crkvu? — pitao je mali.

— Ne mogu, jer sam u službi.

— Nije li vam žao, što niste noćas kod kuće?

— Rado bih, dijete drago, bio kod kuće, kod moje djece, ali ne smijem.

— Zar i vi imate djece? — čudi se mali Jože.

— Imam jednog sinčića, kao što si ti i jednu manju djevojčicu.

— Jesu li vaša djeca dobra?

— Nisu ovako zločesta ko ti.

— A kako znate, da sam ja zločest?

— Zar misliš da ne znam, da ti sa mnom razgovaraš samo zato, da tvoji drugovi neopaženo krađu krumpir kroz prozor magazina? — i stražar ga uhvati nježno, očinski, za uho.

— Nemojte me tući, pane, Gladni smo pa moramo krasti — reče mali Jože uplašeno.

— Ne ću ja tebe tući, ne boj se. Idi i reci tvojim drugovima neka „napecaju“ koliko mogu.

Kad je mali Joža otrčao do svojih drugova, stražar se okrenuo za njim, obrisao je suzu i šapnuo:

— Možda su i moja djeca gladna.

Prisiljena gladu, djeca su naučila krasti do čega bi samo došla. Naročito su se izvježbali u „pecanju“ krumpira i repe kroz prozore punih magazina. Na komad drveta pribili bi nekoliko čavala tako, da im je vanjska strana ostala šiljata. Ovu vrst „udice“ privezali bi na dugačku špagu, bacali kroz prozor na gomilu krumpira ili repe, i kad bi krumpir „zagrizao“, vukli bi kao upecanu ribu. Da prozorska stakla ne budu čitava, pobrinuli su se oni na vrijeme. U svojim malim, djetinjanskim dušama bili su uvjereni, da nije grijeh ovo što oni rade, i da im se ovo zlo ne može uzeti za zlo.

Majke su u početku bile preneražene, što im se malena, sitna i nepokvarena djeca uče krasti, ali zar su im mogle i smjele braniti, da makar i pomoću krađe dođu do ono malo sirovog krumpira, kojim će utažiti glad? Grijeh je, kad se krađe iz objesti, kad se krađe, da se umnoži imetak, da se na štetu bližnjega stvori lagodan i bezbrižan život, ali nije i ne može biti grijeh, kad se krađe iz bijede i potrebe, da se zatomi glad, da se spasi i produži život.

Gledajući oko sebe bijedu i smrad, iz čega su proizlazile razne zarazne bolesti; osjećajući na sebi posljedice gladi; videći ispijena, oronula i bezbojna lica, kako se šuljaju po logoru; znajući, kako smrt nemilosrdno kosi oko njih, njihove najbliže — djeca su instiktivno osjetila groznu opasnost, koja im prijeti od strašne gladi, i nisu se ustručavala krasti, makar su se izvrgavala opasnosti, da budu kažnjena i batinana.

Razmjerno kratko vrijeme od nekoliko mjeseci, što su ih proveli u Gmündu, bilo je dovoljno, da osjete najveću i najstrašniju bijedu, da ih bolesti, nečistoća i glad prodesetkuju, da im ovo kratko vrijeme utisne u duše i srca svoj krvavi pečat, koji će nositi kroz čitav život. Ovaj krvavi pečat pratit će ih i proganjati na svakom koraku, izmjenit će im duše, osjećaje i misli, i kao što ratar presađuje mladu biljku, tako će i oni prenositi klice bolesti na svoje potomstvo, da ga ono presađuje dalje, da ne izblijedi trag ovih patnja, stradanja, glada i bolesti.

Ovaj krvavi pečat iz pozadine svjetskog rata, udaren u živo meso mladih, još nedoraslih života, bit će očit, riječit i bolan svjedok onog vremena, koje je kroz pune četiri krvave godine proždimalo ljudske živote, koji su svojom krvlju natapali zemlju, a mesom hranili ptice grabilice.

Pečat, utisnut u Gmündu u tijela ovih mališana, krvaviji je od onog utisnutog u tijela boraca u rovovima, jer on će živjeti duže, proklinjati jače i prosvjedovati uvjerljivije protiv svakog pokušaja ponovnog prolijevanja krvi.

XX

Nije dovoljno podići logore, evakuirati narod iz pojedinih krajeva države i internirati politički sumnjive ljude, pa ih strpati u ograđene prostore ili ih porazmjestiti po zabitnim selima duboko u unutrašnjosti. Kad se već netko odluči na jedno ovakovo krajnje sretstvo, kad to traže, recimo, i državno — politički interesi, trebalo bi, da se ti logori i urede barem približno onom stanju, koje odgovara — čovjeku. Naročito bi trebalo voditi brigu o onim logorima, u kojima se nalaze djeca, žene i za vojsku nesposobni muškarci kao i ratni invalidi. Razumljivo je, da ni jedan od onih, koji su ili evakuirani ili internirani ne može biti zadovoljan stanjem,

u kojem je prisiljen živjeti već i radi toga, što mu je oduzeto ono najprimarnije, što čovjeka čini čovjekom a to je — sloboda. Kad nastupi ratno stanje, čovjek se pomiri mnogo čim pa i time, da mu se ograničuje sloboda, jer znade, da to ograničenje ne može trajati jednu vječnost i da će tome jedanput biti kraj. Ali, ako se već privremeno pomiri s time, da mu je lična sloboda ili oduzeta ili skućena treba čovjeku — naročito ako je silom prilika otjeran od svoje kuće — pružiti nekakav regres, da se nekako stiša i ublaži njegovo nezadovoljstvo i da malo smirenije podnosi teret, koji mu je nametnut. Ako toga nema, ako mu se ne pruži barem neki regres za počinjenu mu nepravdu, on postaje sve ogorčeniji i borbeniji i to svoje nezadovoljstvo ispoljuje svakom prilikom, pa i unutar samih logorskih zidina. Na ovaj način izlaze na vidjelo sva ona sramotna djela i postupak unutar logorskih zidina, što izaziva neugodne posljedice za one, koji su odgovorni za red i poradak u logorima. Nema te tajne koja bi vječno ostala tajnom, jer sve se doznaje prije ili kasnije.

Da se o gmündskom logoru doznaju na vrijeme sve one strahote, koje je proživljavao evakuirani narod, pobrinuli su se sami logoraši. Makar je Austro-ugarska vlada činila sve moguće, da se o koncentracionim logorima ne sazna pravo stanje kao ni broj onih, koji su smješteni u logore, ipak se za sve ovo saznalo ne samo unutar monarhije već i preko njenih granica u inozemstvu. Oni nevidljivi i nepoznati podzemni kanali, preko kojih se u ovakovim prilikama razlažu vijesti i onaj šapat, koji se pojavljuje redovito onda, kad je zabranjena javna riječ, funkcionirali su izvanredno dobro. Najbučniji su bili u svojim protestima Hrvati i Slovenci. Ukrajinci su se držali ne samo pasivno nego su bili i pokorni.

Njihova je inteligencija osnovala u logoru i ukrajinska kulturna društva: čitaonicu, pjevački zbor, radno

prosvjetni klub i dr. Imali su sekretara, kasnije podnačelnika i konačno načelnik logora.

Ukrajnska je inteligencija bila veoma aktivna u — svom krugu. Njihovi širi slojevi, onaj priprosti i gladni mužik, nije od tog kulturnog rada imao nikakove koristi, ali se i pored toga dao uplivisati od inteligencije. Slušao ih je ne zato, jer je uvidio da je to korisno i potrebno već zato, što je od ranije, još dok je bio kod kuće, bio naučen da sluša i samo sluša. Kakove je koristi mogao imati onaj mužik od toga, što se grupa njegove inteligencije sastaje u klubu, gdje raspravljaju o svim mogućim i nemogućim pitanjima, gdje si u dokolici prikraćuju vrijeme društvenim igrama, pjesmom i sastavljanjem nepotrebnih predavanja u vrijeme, kad je njihov narod isto tako gladovao kao i svi logoraši?

Međutim, kad bi hrvatska i slovenačka inteligencija i bila na okupu s narodom, ne bi mu mogla ama baš ništa pomoći. Sudbina im je bila ne samo slična nego i ista, a položaj im je bio takav, da jedan drugome nisu mogli biti od koristi u onom smislu, kako su to željeli jedni i drugi. Jer, da je netko od inteligencije došao Hrvatima i Slovencima, dok su se nalazili u logoru pod najtežim prilikama, i da ih je stao nagovarati, da stupe u bilo koje „kulturno“ društvo u logoru, oni bi ga naglavce bacili iz barake. Ovdje, gdje je sve zaraženo bolešću, gdje svi gladuju, zebu i čeznu za svojim kućama, gdje svakog dana nekoga od njihovih odnesu na groblje, zar da ovdje osnivaju nekakova kulturna društva i da si vrijeme prikraćuju pjesmom, dok njihovi rođaci, prijatelji i njihova djeca leže na samrti? Može li se uopće zamisliti veće ironije. Međutim su Hrvati i Slovenci imali svoje društvo i oni su bili organizirani, ali ne u društvu, koje je odobrila uprava logora, nego u društvu, koje je upravu smetalo i zadavalo joj jada; u društvu bez pisanih i odobrenih pravila; u društvu, u koje ih je sakupila zajednička bijeda, patnje i nečov-

ječni postupak prema njima. Kad je trebalo protestirati, demonstrirati i dizati glas prosvjeda, oni su bili udruženi i mimo volje uprave logore, dok se za Ukraince to ne može reći.

Logor u Gmündu posjećivale su razne ugledne ličnosti i ljudi od položaja kao ministri, poslanici, političari, namjesnici. Prilikom njihovog dolaska Hrvati i Slovenci držali su se ili pasivno ili su bili preveć aktivni u — demonstracijama. Kad je logor posjetio pokrajinski namjesnik Binert sa gospodom, bio je počašćen — od logoraša! — kruhom i soli. Njemu je uprava logora priredila svečani doček, kod čega je pjevalo ukrajnsko pjevačko društvo. Ovom prilikom priređen je i pravi defile logoraša pred gospodinom namjesnikom u kome je učestvovalo 12.000 živih lješina. Parada i samo parada, u kojoj su učestvovali samo izabrani logoraši, dok su na čelu povorke stupala djeca, ona ista djeca, koja će za kratko vrijeme padati po logoru kao zrelo klasje.

Da bi se umirilo javno mišljenje, koje je o logorima slušalo samo najgore, organiziran je pohod bečkih novinara. U upravi logora dobili su potrebne i „tačne podatke potkrijepljene brojkama“, a poslije toga su prošetali logorskim ulicama i slijedećih dana pisala je bečka štampa veoma laskavo o — organizaciji logora i njegovoj upravi.

Poslije posjete nekolicine ministara, koji su pripremili teren, obišla je logor velika knjeginja Marija Josipa, majka kasnijeg cara Karla u pratnji margrofa Palavičinića i grofa Becka, vrhovnog šefa svih logora. Doček je bio više nego svečan, ali su oduševljenje i program borovka pokvarile žene, koje su visoku gošću dočekivale ispred baraka s glasnom molbom:

— Presvjetlo gospodo, pustite nas našim kućama! — što je bio najbolji odgovor na ono lijepo i čarobno kako je uprava htjela da prikaže logor i stanje u njemu. Izgledalo je, da ovi posjeti i parade ne će nikako pre-

stati, a to je logorašima već išlo na živce. Ako im se hoće parada, mogli su ih ostaviti kod kuće, a ne dovući ih ovamo i još ih tjerati na parade i svečanosti, koje su bile potrebne članovima uprave. Razumije se, da je narod bjesnio.

U ovako napetoj atmosferi došli su u logor delegati svih logora Austrije na konferenciju.

— Samo neka dođu. Mi ćemo ih dočekati onako, kako mi znamo, a ne kako to uprava želi — govorili su logoraši, kad su saznali za njihov dolazak.

— Ni praga naših baraka ne će prekoračiti!

I nisu prekoračili.

Vješte strategiji demonstracija, postavile su se pred vrata baraka same — žene. Kad su delegati došli u kvart, koji je bio nastanjen Hrvatima, žene su digle takovu galamu, kakovoj se delegati nisu nadali.

— Kruha nam dajte!

— Naša djeca umiru od gladi i bolesti, a vi nas još izazivate svojim posjetima!

— Dolje ubojice i krvnici!

— Dolje rat! — vikala je masa od nekoliko hiljada gladnih logoraša.

— Vratite nam djecu, koju ste ubili ili odlazite što dalje od nas.

Već razglašeni kao „moskvofili“, omraženi kod uprave logora radi čestih ispada, demonstracija i žalbi, upravitelj logora, ne znajući kako da skrši njihov otpor, poslao je žandarmeriju, da ih rastjera i upokori.

Pojava žandara još je jače uzbunila i onako prekipjelu krv.

— Udarite! Ubijte nas, ali vam se ne mičemo! — vikale su žene iz sveg glasa, kad je na njih nasrnula žandarmerija.

— Ubili ste nam djecu, ubijte i nas! — izazivale su ih, pružajući prsa pred na pušku nataknete noževe.

Žandarmerija je bila nemoćna protiv golorukih žena pa je pozvana vojska, koja ih je rastjerala. Tek sad su mogli delegati da nastave s pregledavanjem logora. O ovoj demonstraciji saznalo se još istog dana u Beču. Načelnik Czapka pozvan je radi opravdanja u Beč, a iz Beča poslan je član odbora za evakuirce dr. Gavrilović u Gmünd da primiri Hrvate. On je teškom mukom umirio razjarenu masu, ali je i sam priznao, da je njihovo ogorčenje opravdano.

U to vrijeme došli su u logor, da ga pregledaju kao neutralna lica, delegati država, koje su do onda stajale po strani ratnog klanja: Španjolske, Švedske, Holandije, Švicarske i Grčke. Hrvati su se već dogovorili, da će i njima prirediti doček sličan onome, kakovog su priredili delegatima logora, da i oni, pretstavnici neutralnih država vide, u kakovim prilikama živu. Logoraši su uočili važnost ove posjete i njenu političku pozadinu, pa zašto da je ne iskoriste i da ne pokušaju popraviti svoj položaj? Da efekat bude što jači, Hrvati su agitali i među Ukraincima, da im se pridruže. Za ovo je saznala i ukrajinska inteligencija, koja je povelu akciju među svojim narodom, da se ne priključuju demonstracijama i Ukrajinci su odustali. Kad je dr. Gavrilović saznao za namjere Hrvata uložio je sav svoj upliv da ih odvрати od toga. Predočio im je, kakove bi posljedice mogle nastati od toga i da bi si mogli položaj samo pogoršati. Obećao je, da će sa svoje strane učiniti sve, da se položaj Hrvata poboljša i da ih rasele iz logora. Ovo je obećanje djelovalo i demonstracije su otpale. Delegati neutralnih država mogli su mirno razgledati logor. U nekim barakama Hrvati su ih dočekali mirno i bez pozdrava, kao da ih se ta posjeta i ne tiče, dok su u drugim barakama pojedinci iskoristili priliku i iznijeli im stanje i prilike kakove vladaju u logoru.

Demonstracije, pasivan otpor, suprotstavljanje žandarmeriji i vojsci, žalbe, koje su se čule svakog dana,

neuspjelo opravdanje načelnika Czapka, sve je to bilo razlogom, da je seoba Hrvata iz gmündskog logora započela nekoliko dana poslije posjete pretstavnik neutralnih država. Poslije Božića 1915 započelo je selenje a trajalo je sve do polovice januara 1916. Još nisu svi Hrvati bili ni raseljeni kad je izmjenjen načelnik logora barun Czapka 1 januara 1916 a na njegovo je mjesto postavljen raniji zemjenik dr. Oskar Buchner.

Da se Hrvati nisu bunili, da nisu od sebe davali znaka života, da su mirno i spokojno snosili sve nedaće, bili bi ostali u logoru sve do ljeta 1918, kako je to bio slučaj s Ukraincima.

U grupama, kako su napuštali barake, pratili su ih do vratiju logora oni, na koje još nije došao red. Smijeh i plač miješali su se i stapali u jedno. Jedni su plakali, što još ostaju u ovoj klaonici, drugi od radosti, što se rastaju s ovom bijedom, dok su se treći smijali ludo i histerično, da time priguše suze, koje su ih gušile. Mnogi su plakali kod pomisli na svoje pokojnike, koje ostavljaju ovdje i kojih grobove ne će nikada više vidjeti.

Kad su ih ukrkali krenula je polako naprijed dugačka garnitura teretnih vagona. Vagonska vrata kao i prozori načičkani su glavama, jer svatko želi, da još posljednji pogled baci na logor, na barake i groblje. Još jedanput hoće da iz daleka vide mjesto, gdje su toliko toga pretrpjeli. Žele, da još jedan pogled bace na mjesto iz kojega izlaze spašeni samo nekim čudom i da mahnu posljednji pozdrav onima, koji još ostaju. Još samo jedan pogled, koji klizi po krovovima baraka ovog drvenog grada, po uzdignutim humcima groblja, jer će na prvom zaokretu nestati one grozne slike, koja će vječno živjeti u sjećanju ovih patnika. Mnogo je oko zaplakalo, mnogo je srce zakrvarilo i mnogi je glasno zaridao, kad im se drveni grad izgubio pogledu.

Vlak je vozio dalje. Soptajući je prolazio stanice i naselja, vozeći svoj teret u susret novoj, još nepoznatoj im sudbini.

XXI

Poslije odlaska Hrvata iz Gmünda uslijedila je kapitulacija Crne Gore i ovu su priliku upotrebili generali, da najave i daljnje slične uspjehe, jer da je ovo samo prva pobjeda u nizu onih, koje će još uslijediti. Iz osvojene Crne Gore trebalo je odstraniti nepoćudne elemente, koji mogu biti opasni i onda, kad su službeno kapitulirali. Od evakuiranih i interniranih Crnogoraca dopremljeno ih je u Gmünd oko 2.000. Brojčano slabi, a k tome i pobijedeni od „nesavladive“ armade, Crnogorci su stoičkim mirom podnosili ovo ropstvo, koje je naročito njima, naučenim na slobodu i samostalnost, zadavalo velikih boli. I u ropstvu oni su zadržali svoj prirodni ponos i dostojanstvo, a poslušnost su otkazivali, gdje su samo mogli. Iz Bukovine je dopremljeno novih 2.500 duša. Oni su upravi logora zadavali teških briga, ispovijedajući javno svoj separatizam, dok ih nisu raselili iz Gmünda i preselili u Encensdorf sa popratnicom, da im je tamo osnovana — „republika“. U logor je dopremljena grupa od kojih 10.000 Ukrainaca, koji su pojačali broj svojih zemljaka. Logor je primao sve. Svi su krajevi monarhije bili ovdje zastupani, sve vjere i svi politički nazori. Jedni su dolazili, drugi odlazili, treći se stalno zadržavali ovdje, a četvrti su se smirili u prostranom logorskom groblju.

Pobjeći iz logora, nestati, poći nekamo, kamo god, samo daleko odavde — bila je jedina želja onih desetaka hiljada iscrpljenih i izmučenih. Rečeno im je — a to su i samo znali — da je još prerano da ih vrate kućama. Kad ne mogu svojim kućama svejedno im je kamo ih bace samo što dalje od ove klaonice i grobnice, jer gore nego što im je ovdje ne može im biti nigdje.

U ovih osam mjeseci, koliko su već od svojih kuća — razmjerno kratko vrijeme, ali njima se činilo, da je prošlo najmanje osam godina — preživjeli su već toliko

toga, da će im se slijedeća 24 mjeseca, koliko će još ostati u izgnanstvu, pričiniti kao jedan nemogući san, koji je trajao čitavu vječnost.

Prvih dana evakuacije jedan dio Hrvata je iz Leibnitza upućen ravno u Gmünd, a drugi dio u Češku i Moravsku, gdje su ih naselili oko centara: Duchnik, Bojanowitz, Lam, Neu-Batschov, Neuhaus, Patzau, Pilgram, Nezwitz, Protiwin, Pribram, Nepomuk, Prestitz i Znaim. Ovi će evakuirci ostati po selima oko ovih centara sve dok ih ne vrate kućama. Onaj veći dio, koji je iz Leibnitza upućen u mađarska sela i naseljen oko Dombovara preseljen je poslije u Gmünd, odakle je početkom 1916 iseljen iz baraka i naseljen po selima u unutrašnjosti Austrije oko centara: Steinklein, Kamersdorf, Limberg, Maissau, Ravelsbach, Ziersdorf, Pulkau, Zellerndorf, Hongsdorf, Kodeltz-Meilberg, Retz, Peissing-Waschbach, Güntersdorf, Hetzmansdorf i Oberhollabrunn. U ovom posljednjem bilo je sjedište za evakuirce, koji su naseljeni po selima jednog djela Donje Austrije. Ovamo su evakuirci dolazili jedanput čak i po odjeću, koju su im dali.

Kad su evakuirci krenuli iz Gmünda svi su transporti prolazili kroz Beč. Prema ranije utvrđenom rasporedu odavle su otpremani evakuirci u njihova nova boravišta. Poslije kraćeg zadržavanja u gradu valcera, koji je vrvio vojskom i bio sav obljepljen plakatima za upis ratnog zajma, kretao je jedan dio transporata s Nordbanhofa prema sjeveru. Prva stanica na kojoj su stali i centar oko koga će biti naseljeni bio je Oberhollabrunn. Jedan dio ih je iskrcao ovdje, dok su preostali vagoni upućeni dalje. Usput, na pojedinim stanicama, otkapčani su vagoni od garniture već prema tome, za koju su stanicu bili deklarirani. Posljednjih šest vagona transportnog vlaka otkopčano je u Retzu.

Retz je tipičan austrijski gradić, sa malim okruglim trgom na čijoj se sredini uzdiže visoki stup sa spo-

menikom Majke Božje. Na glavnom je trgu gradska vijećnica s velikim otvorom u obliku luka, kroz koji prolazi glavna gradska ulica. Na kraju ulice, koja se širi u drugi prostraniji trg, nalaze se osnovna i građanska škola, koje će polaziti i djeca evakuiraca, kad im to budu dozvolile nadležne vlasti. U gradu nije smještena ni jedna porodica evakuiraca, već su svima određena boravišta po selima.

Prije nego će evakuirci doći u sela, obavješteni su o tome kotarski poglavari, koji su se imali pobrinuti za smještaj i podnijeti izvještaj, gdje ih se i u koja sela može naseliti. Ovi su tražili informacije od seoskih starješina, kojima su dali znati, da će ih morati primiti i prema tome neka se pobrinu za stanove, u koje će smjestiti nove došljake.

Seoski starješina u Unternalbu, selu udalje nom pola sata hoda od Retza, sazvao je istog dana na okup viđenije seljake, da ih upozna s naređenjem i da se s njima dogovori o onome, što treba da čine.

— Iz ugroženog područja evakuiran je narod — počeo je Bürgermeister Frölih, kad su se sakupili gazde. — Da se zaštite žene, djeca i starci viša vlast nam naređuje, da ih primimo u naše selo.

— Dobro je to — javi se prvi gazda Weiswasser — ali kamo ćemo ih smjestiti i tko će nam za to platiti otštetu?

Ostali su kimali glavom u znak da i njih tišti ista briga.

— Općina će plaćati za stanove otštetu, koju će joj doznačiti država — odgovorio je starješina.

— Sad nastaje pitanje, kako ćemo mi hraniti te došljake, kad smo i sami pogođeni ovim ratom. Sa polja nam se oduzima, dok još nije ni pobrano, podrumi su nam prazni, a polja nema tko obrađivati — javi se Buchbinder.

Časni starci su opet kimali glavama, kao da ih zbija tišti briga za nepoznate došljake.

— Došljaci će dobiti državnu potporu u novcu preko općine, a osim toga moći će ih se upotrebiti kao jeftinu radnu snagu — odgorio je starješina — Sada je glavno, da se dogovorimo o njihovom smještaju.

— Ja imam praznu kuću na kraju sela — javi se Weiswasser — pa bih je mogao iznajmiti.

— U mom dvorištu su prazne dvije sobe — oglasi se Buchbinder.

Sada su i ostali gazde počeli nuditi prazne kuće i sobe pa čak i štale.

— Kada stižu naši gosti?

— Na Novu godinu u jutro, na stanicu Retz.

— Predlažem, da ih općina odmah upotrebi za čišćenje snijega.

Pošto su se o svemu dogovorili, razišlo se vijeće staraca, da ovu novost rašire po selu.

*

Rano u jutro, na samu Novu Godinu 1916, otkopčano je šest teretnih vagona od kompozicije osobnog vlaka, kad se ovaj zaustavio u Retzu. Još je bio mrak, koga je probijao slabi odraz svijetla od snijega. U teretnim vagonima vladala je tišina. Svi su još spavali.

Kad se razdanilo čuli su kucanje na vagonskim vratima. Vrata su se otvorila i oni su iz vagona počeli izlaziti na stanični peron.

Činovnik, kotarski poglavar, prozivao ih je i kako bi koga prozvao, tako se ovaj odvajao od grupe i odlazio na drugi kraj perona. U dvije grupe bile su dvadesetčetiri porodice. Kad su ih prebrojili, izašli su pred stanicu, gdje su ih čekala kola. Prtljag i djecu su natovarili na kola, a ostali su pješačili. Jedna je grupa krenula putem u Unternalb, a druga u Oberhalb. Dva sela, udaljena četvrt sata hoda jedno od drugog.

Fancetić Justina, Ante i Josip, Mizdarić Marija, Peruško Tonka, Zlata, Katica i Branka i Bubinelić Milka odijelili su se već na ulazu u Unternalb od ostalih i skre-

nuli su prema Weiswasserovom stanu, koji se sastojao od jedne sobe, kuhinje, dvorište i vrta iza kuće. Ovdje su dobili zajednički stan. Soba je bila ugrijana, a na stolu ih je čekao čaj s pecivom i nekoliko žena, koje su ih dvorile.

— Spremit ćemo im nešto toplog za jelo, jer sigurno dolaze iz dalekog, po ovoj zimi — govorile su domaćice i sporazumjele se, da će sabrati malo novogodišnjih slatkiša sa svojih bogatih stolova.

— Bože moj, sve same žene i djeca! — uskliknule su kad su došli njihovi novi gosti.

U sobi je šest željeznih vojničkih kreveta sa slamaricama bez pokrivača. Na sredini sobe stari klimavi stol, ali ni jedne stolice.

Kad su unijeli prtljagu u sobu, djeca su opkolila peć, a žene nisu znale, što da počnu. Na stolu se pušio čaj, koji ih je mamio svojim mirisom, ali se nisu usudile.

— Izvolite uzeti — nudile su ih domaćice, ali ih ove nisu razumjele.

— Bože, zar ima ljudi, koji ne znaju njemački? — mislile su u sebi domaće seljanke.

Djeca nisu čekala da ih se dvaput ponudi. Čim su ugrijala ozebla tijela, bacili su se na čaj kao gladni vuci na ovce. Egoizam gladne djece došao je ovdje do punog izražaja. Za čas je stol bio očišćen, a da žene nisu ništa ni okusile.

Domaće seljanke gledale su zadovoljno, kako djeca tamane slatkiše i liju u sebe vrući čaj.

— Kao da nisu osam dana ništa jeli — primjetila je jedna.

— To se vidi i na njima — dodala je druga — A ove žene? Zar one nisu gladne?

— Hoćete malo kruha? — okrene se prema njima jedna seljanka.

— Da „prot“ — odgovori Bubinelićka, koja je negdje čula da „Brot“ znači kruh.

Jedna se domaćica izgubi i za čas se vrati sa hljbom.

Napolju je hladno. Snijeg je opet počeo padati. Prozorska stakla su zamagljena. Ovdje u sobi je toplo, ugodno. Žene su posjedale na rub kreveta, a djeca se guraju oko peći.

Davno im nije bilo ovako lijepo, davno se nisu osjećali ovako ugodno. Soba je topla, a dobili su i za jelo.

Ona, što je donijela hljb, rezala ga je na komade i dijelila ženama, koje nisu još ništa okusile.

— Mama, ja bi kruha!

I ona ga je dala. Onaj komad kruha, koji je bio namijenjen njoj, ona je otrgla od ustiju i pružila ga djetetu.

— Jedi, srce moje, jedi!

Skoro godinu dana nisu jeli domaćeg kruha.

— Otkuda dolazite? — upitale su ih.

— Gmünd.

— Tamo nije bilo? — i pokaže prstom na kruh.

— Ne! — odgovori Justina klimanjem glave.

Nikako im nisu mogle rastumačiti otkuda su rodom.

— Pula, Istra — pokušavale su, ali bez uspjeha.

— To mora da je negdje daleko nekakovo malo selo — protumačila je jedna domaća seljanka svojoj susjedi.

Kad su se djeca zasitila hljeba i kad su žene zatomile glad, kvaseći goli kruh sa hladnom vodom, ostavile su ih mještanke, da si urede novi dom.

Justina s djecom dobila je dva kreveta, Peruškova za svoje tri kćeri dva, dok se ona smjestila zajedno sa starom Marijom Mizdarić i Milkom Bubinelić na preostala dva kreveta.

Dok su one raspoređivale krevete, sakupila su se brojna djeca pred kućom, zašla u dvorište, a ona smjelija su provirivala i kroz sobna vrata.

— Mama, pogledaj. Otvaraju nam vrata — žalio se mali Jože.

— Pusti ih, dijete, neka otvaraju. Prestat će već had im dosadi.

— Ali u sobu ulazi zima, kad otvaraju vrata, — nije popuštao Jože.

— Mama, hoću ga udariti?

— Koga?

— Onoga, što otvara vrata.

— Dijete drago, to se ne smije. Mi smo u njihovoj kući, dali su ti čaja i kolača, pa moraš biti dobar — savjetova ga Justina i mali Jože se ugurao među ostalu djecu kraj peći.

XXII

Cestama prema Puli idu arsenalski radnici na posao. Juče je bila nedelja, pa su oni, koji nisu zadržani na radu, posjetili poslije dužeg vremena svoje kuće, da ih prozračie i da vide jesu li još čitave, ili ih je razrušila koja zalutala bomba. Rano u jutro krenuli su na put, da stignu na vrijeme u arsenal. Ližnjanci i Meduinci idu zajedno, jer ih put vodi istom cestom.

— Prekjuče, prije nego smo prekinuli posao doklipsale su „Seida“ i „Novara“ u luku i odmah su upućene u dokove, koji su bili baš zbog njih ispražnjeni — reče Luka Demarin.

— Vidio sam ih unakažene i obrijane, kao da im je netko pomeo palubu — reče Mate Lorencin.

— Nisam ništa čuo o tome. Što se to dogodilo? — upita Ante Francetić.

— Zaletjele su se same na otvoreno more u namjeri, da se približe Anconi i da je bombardiraju — objašnjavao je Lorencin. — Putem, na debelom moru, primjetile su ih talijanske torpiljarke i progonile tako, da se nisu mogle skloniti. Lad su komadanti vidjeli, da nema drugoga izlaza, prihvatili su borbu sa talijanskim torpi-

ljarkama. Torpiljarke su spretno izmicale topovskim zrakama i manevrirale su sve dotle, dok nisu gotovo neprimjetno opkolile krstarice. Sada se razvila oštra borba. Pucalo se s obiju strana, ali izgleda, da su „Novara“ i „Seida“ bile slabe sreće, jer da su potopile makar i jednu torpiljarku, bilo bi o tome govora u službenom komunikatu. Nemogućavši izdržati borbu krstarice su razvile najviše moguću brzinu i dale se u bijeg. Putem radija su obavjestile komandu arsenala i zatražile, da se isprazne dokovi. Pod punom parom su ušle u luku i zaustavile se u dokovima. Palube su im obrijane. Jarboli, dimnjaci, zapovjednički most, sve je to pretrgano od topovskih hitaca, a mjestimice su popustili i čavli, koji drže željezne ploče na njihovim kosturima — završi Lorencin.

— Čudi me, da se i toliko zna o ovom neuspjehu, kad inače sve prešućuju — reče Francetić. — Da nema među mornarima naših ljudi, mi ne bi nikad znali, šta se sve događa oko nas.

— Da li se čuje šta novoga o Sauru? — upita Demarin.

— Ništa novoga — odgovori Francetić — Mihovilić bi mogao štogod znati, ali nisam bio s njime već nekoliko dana.

Već treći put otkako su otišli od kuće zaustalja ih straža i pregledava im iskaznice. Nadzor je u posljednje vrijeme pojačan, jer su se u okolici pojavili špijuni, a otkriveno je i nekoliko pokušaja trovanja vode u bunarima. Mnogi su vojnici dezertirali i na Pijavi se prebacili u Italiju da se ponovno vrate u bojne redove, ali ovaj put protiv Centralnih vlasti. Među ove dezerte spadao je i kapetan trgovačke mornarice Nazario Sauro, rodom iz Kopra. U Italiji je postao komandantom jedne podmornice i dobio je zadatak, da se ušulja u puljsku luku i torpedira brodove.

Kretati se po Kvarneru, Tršćanskom zaljevu i sje-

vernem djelu Jadranskog mora bilo je nemoguće ono me, koji nije znao raspored mina, a ući u puljsku luku značilo je polučiti najveći uspjeh. Brojne izvidnice motrile su svako kretanje po moru, a uski ulaz u puljsku luku, osim šta je bio branjen topovima i čuvan jakom stražom, bio je zatvoren sa nekoliko redi teških, gvozdених mreža, u koje se zaplitala svaka lađa i podmornica, čiji kapetan nije tačno poznao vijugave otvore podvodnih barikada.

Nazario Sauro, kome je sve ovo bilo poznato, koji je znao za rasporedaj mina i svih utvrđenja, uspio je, da s podmornicom pređe kroz minama ugroženo more i da se jedne noći pojavi pred puljskom lukom. Što više, njemu je uspjelo, da se provuče kroz otvore dviju mreža i kad je već mislio, da je postigao ono, što nije još nitko prije njega, da je dospio u puljsku luku, primjećen je i morao je uzmaknuti.

— Čim je primjećena podmornica, o kojoj nije nitko ništa znao — pripovjedaio je Mihovilić, koji je uvijek bio dobro upućen u ratne tajne — krenula je potjera za njom. Čitavu noć su je proganjali i presjekli joj put prema talijanskoj obali. Kad se razdanilo primjetile su potjerne jedinice podmornicu, koja je nasukana mirovala kraj svjetionika na obali pustog otočića Galijole između otoka Lošinja i rta Marlere.

— Kako se je to moglo dogoditi? — upita Franjo Bubinelić.

— Evo kako — odgovori Mihovilić — Podmornicu su proganjali i presjekli joj put u Italiju. Sauro je tada uzeo pravac prema Rijeci, a kako je bila noć, a on i posada vjerojatno još i uzrujani, podmornica se nasukala u blizini svjetionika na Galijoli.

— Zar ih nije posada primjetila i obavjestila o tome komandu u Puli? — upita Francetić.

— Posada podmornice razoružala je čuvare svjetionika, prerezala telefonski kabel i sa dva čamca se

dala u bijeg. Kad su se čamci udaljili čuvari, svjetionika ukricali su se u motorni čamac, koji je ležao sakriven u jednoj uvali na otočiću i odvezli se u Lošinj, odakle su poslali telefonski izvještaj u Pulu. Iz Pule je odaslana jedna torpiljarka na Galijolu, da čuva podmornicu i popravi telefonski kabel, a potjernim jedinicama su izdane nove upute s naredjenjem, da proganjaju svaki ribarski čamac. Čamac sa jednim djelom posade, među kojom je bio i Sauro, primjećen je na otvorenom moru u pravcu prema Anconi. Sva je posada uhapšena i dopremljena u Pulu.

— A drugi dio posade? — upita Francetić.

— Drugi dio je zarobljen već u blizini Galijole — odgovori Mihovilić i nastavi:

— Slučaj je htio, da su na torpiljarki, koja je zarobila Saura, služila dva mornara, koji su prije rata plovili s njim i oni su ga prepoznali.

— A što je on na to rekao?

— Nasmijao im se i rekao je, da je rodom iz Venecije i da je talijanski oficir. Na preslušavanju u Puli branio se, da on nema ništa zajedničkog sa Saurom, ali su ona dvojica mornara uporno tvrdila, da je to on a ne talijanski oficir, za koga se Sauro izdaje.

— Da je to Sauro valjda ne bi tajio samog sebe — reče Bubinelić.

— Nije valjda lud da se oda! Kad to ne bi bio Sauro, zadržali bi ga u zarobljeništvu i ni vlas mu ne bi pala sa glave, a ako je to on ili će ga strijeljati ili objesiti, kao vojnog bjegunca — rastumačio je Mihovilić.

Danas, kad su se radnici pješaci približili Puli, začuju iza sebe njima već dobro poznati štropot, kao da se netko igra, udarajući daskom o dasku.

— Među njima je sigurno i Mihovilić — reče Francetić — Zaustavit ćemo ga da čujemo kakove novosti.

Klopotaње dasaka približavalo se sve više grupi pješaka, a kad im se posve približilo, sjašili su radnici sa svojih dvokolica i glasno pozdravili pješake sa:

— Dobro jutro!

U pomanjkanju guma za dvokolice stavljeni su u promet obruči od mekanog drveta, koji su na dvokolicama zamjenjivali gume napunjene zrakom. Ovi obruči su lako pucali pa su ih radnici pričvršćivali sa žicom koliko se to dalo, ali drvo bi brzo popustilo i od tuda onaj štropot, što ga prouzročuju dvokolice kad su u pokretu.

— Šta ima novoga, Mihoviliću? — upita ga Francetić, kad su svi zajedno produžili put.

— Upravo sam malo prije putem pričao o Sauru — reče Mihovilić, kao da je znao, da će ovo i pješake zanimati.

— Pripovijedaj i nama, da čujemo — reče nekoliko glasova.

— Dajte mi najprije cigaretu, jer sam ostao bez ijedne — odvrati Mihovilić, a kad je zapužio nastavi:

— Poznato vam je, da Sauro nije htio priznati da je to on, već se izdavao za talijanskog oficira. Admiral Keil je dao pozvati Saurovu majku, ženu i sina, koji živu u Kopru.

Njima nije bilo poznato, da je on zarobljen.

— „Poznate li vi ovog čovjeka?“ — pitali su stariću, kad je u sobu uveden Sauro.

— „Ne poznam ga!“ — odgovori ona.

— „Zar nije ovo vaš sin?“ —

— „Ne!“

— Zatim su uveli Saurovu ženu, i ona se odrekla svog muža, a kad su uveli malog sina i zapitali ga, dali pozna ovog čovjeka, on je potrčao prema njemu glasno ga zovući:

— „Tata! Tata!“

Sauro je zaplakao, zagrlio svoje dijete, a zatim je rekao:

— Jest, ja sam Nazario Sauro, vojni bjegunac.

— Pa šta će sada biti s njim? zapita Lorencin.

— Vojni sud ga je osudio na sramotnu smrt vješanjem — odgovori Mihovilić. — Sutra u jutro bit će obješen pred kasarnom ratne mornarice i ostat će visjeti, dok svi građani, vojnici i radnici ne prodefiliraju ispred vješala.

— Tko ti je to rekao? — upita ga Francetić u čudu, što on znade ne samo ono, što je bilo, već i ono, što će biti.

— Kad vam ja kažem da je tako, onda je to istina — uvjeravao ih je Mihovilić.

Radnici su došli do arsenalskih vratiju i razišli se svaki u svoje odjeljenje.

Strojevi se neumorno okreću, dok se grupe radnika smjenjuju: jedni rade danju, drugi noću. Ratne potrebe postajale su sve veće, a trebalo je na vrijeme svršiti potrebne opravke na brodovima i podmornicama, Rat je uništavao i proždirao sve, a svaki je nedostatak trebalo nadoknaditi i začepiti nastale pukotine.

Jedino ljudske živote se nije moglo fabricirati, ali o njima se i nije vodilo mnogo računa. Zar se grozničavom brzinom izrađuje municija zato, da se zaštite ljudski životi?

XXIII

— Hvaljen Isus!

— Don Luka!

Ovaj neumorni narodni borac, saborski zastupnik i javni radnik, pop Luka Kirac iz Medulina, nije žalio troška ni truda, da obiđe svoje zemljake u ovim dalekim krajevima. Čim mu se pružila mogućnost, krenuo je na daleki put i obilazio od grada do grada, od sela do sela, gdje god je bilo njegovog naroda, njegovih ovaca. Među narodom je bio neobično obljubljen. Neumoran u radu, neustrašiv u borbi, blag kao janje u dođiru s narodom, on je bio jednako kod kuće u ma kojem selu Istre kao i u svom Medulinu. Zato je i Justina

Francetić kad ga je ugledala kako stoji na vratima mjesto da odgovori na njegov pozdrav, kao izvan sebe kliknula:

— Don Luka! — i potrčala prema njemu, ljubeći mu ruke.

Već je prošlo pola godine otkako su u Unternalbu. Kako su ih prvog dana pogostili i ugrijali im sobu, tako su ih seljaci i ostavili, da u buduće sami o sebi vode brigu. Znatiželja, kojom su ih susretali prvih dana, popustila je i sjetili bi ih se opet, kad bi ustrebali radnu snagu.

Zimi je to bilo dosta rijetko. Zvali bi ih, da im odgrtaju snijeg ispred kuća i da čiste staze po selu. Po koja domaćica bi ih pozvala, da joj peru rublje i to je bilo sve. Komad kruha ili tople juhe, bila je nagrada za posao. Ono potpore, što su dobivali, trošili su u zajedničko kućanstvo, jer su si tako uredili život.

Na proljeće je bilo više posla. Žene su odlazile na poljski rad. Kopale su, redile vinograde, a pomalo i orale. Djeca su pasla stada ili su obavljala lakše poslove na polju i kod kuće. Starci i starice ostajali bi sa manjom djecom kod kuće.

Radom na polju zasluživali su toliko, da nisu morali oskudjevati u hrani. Od hrane, koju su za vrijeme rada dobivali u obilnoj mjeri, smjeli su ostatke ponijeti kući, a ponekad bi im koja dobra duša poslala — naročito nedeljom — toplog jela i obrok kruha.

Kad se na vratima sobe pojavio pop Luka, bila je nedelja. Justina je pripremala ručak, a ostale su bile u crkvi. Djeca su se kupala u obližnjem potoku.

U sredini sela bila je velika crkva, a kraj nje u istom dvorištu, župni dvor i osnovna škola. Iza župnog dvora je veliki ribnjak, poput jezera, ali ograđen visokim zidom. Unutar zida oko ribnjaka je mali park sa klupama za sjedenje. U ribnjaku je — razumije se — zabranjeno kupanje. Kad je julsko sunce zagrijalo i užarilo zrak, djeca su se sjetila hladne vode u ribnjaku.

— Hajde da se okupamo — predloži mali Nikola.
— Idemo! — prihvate ostali mališani.

Svuku se, preskoče zid i zađu u vodu. Samo malo, tek toliko da se osvježe pa brže van. Tako su se nekoliko puta okupali u ribnjaku na ogromno zaprepašćenje župnika, kad ih je jednom otkrio.

— Fakinarija dotepenska! Marš van! — počeo je iz sveg grla vikati na djecu i trčati prema njima. Ali su oni bili brži. Popeli su se na zid, preskočili ga, pograbilili odjeću i pobjegli u polje, da se tamo obuku. Sad su bili u stotinu briga, gdje će se kupati, dok bude sunce nemilosrdno grijalo. Naučeni da se po čitav dan, već od malih nogu praćkaju po moru, oni su pokušavali, da se opet okupaju u župnikovom ribnjaku, ali bez uspjeha. Župnik je postavio čuvara koji ih je naganjao štapom.

— Znađem šta ćemo! — usklikne mali Jože i mališani su skupili glave i nešto šaputali. Još istog dana su se dali na posao. Iza Weisswaserove kuće, u kojoj je stanovao jedan dio izbjeglica, tekao je potok. Korito mu je duboko, dolje usko, a prema gore sve šire. Ali u potoku je bilo ljeti malo vode, tek toliko, da potok nije presahnuo. Iznad potoka vodio je betonski most. Malo poviše od mosta zabila su djeca nekoliko kolaca u korito i na njegove kose obale. Na kolce su vodoravno privezali daske i to isprepleli zelenim šibama. Zatim su iskopali kocke zemlje obrasle travom i to nabacali ispred pletene ograde, dok su protivnu stranu dobro podbočili kolcima. Na ovako podignutoj brani ostavili su otvor tako, da voda može oticati. I onda su čekali dok je voda polako priticala i postala tako duboka, da su se mogli kupati. Na ovom „kupalištu“ nisu se kupala samo djeca izbjeglica, već i domorodaca, s kojima su se mali „dotepenci“ već davno sprijateljili.

Kad je pop Luka zapitao Justinu za djecu ona mu je odgovorila:

— Djeca su sama napravila kupalište na potoku iza kuće i sada se kupaju.

— Pokaži mi gdje je to — zapita pop Luka.

Kad su djeca ugledala Justinu, gdje im se približava u pratnji svećenika, stala su, da vide tko je taj nepoznati.

— Mama, gledaj! — viknu mali Ante i skoči u vodu. Za njim drugi, treći i za čas ih je bio pun potok.

— Djeco izidite iz vode! — zapovijedi im Justina.

— Zar ne vidite da je došao don Luka?

Djeca ga nisu poznala, ali su izašla iz vode i pozdravila ga sa „Hvaljen Isus“.

— A oni tamo? — upita pop Luka.

— To su Švabe — odgovori Nikola.

— A kako se s njima slažete?

— Tako . . . dobro. Malo se igramo, malo tučemo. Kako kada — odgovori Jože.

— Jesu li djeca već naučila njemački? — upita pop Luka Justinu.

— Jesu djeca, jesu.

— A vi ostale?

— Pa . . . tako. Tri po naški, dvije po njihovu pa se nekako sporazumjevamo.

Djeca su se brzo obukla i pošla kući za popom Lukom i Justinom. Tamo su ih već čekali ostali. Za čas se pročulo o dolasku pop Luke, pa su svi dotrčali da ga vide i pozdrare.

Poslije ručka posjetio je pop Luka seoskog načelnika, župnika i učitelja. Kad su doznali, da u pokrajinskom saboru zastupa užu domovinu ovih izbjeglica, bili su neobično susretljivi prema njemu. Načelnik je iskreno žalio, što nije u njegovoj moći, da ovim sirotama poboljša život; župnik je obećao, da će se skrušeno moliti, da im gospodin Bog podijeli hrabrosti u ovim teškim časovima, a učitelj je pristao, da i djecu izbjeglica primi u školu početkom školske godine.

— Pouzdajte se u dragoga Boga — govorio je pop Luka, kad se opet vratio među svoje stado — i ne klonite duhom. Naše su patnje velike, ali će i ovom zlu doći kraj i vratit ćemo se na naša ognjišta, koja prazna i pusta čekaju na nas. Onaj gore ne plaća svake subote, ali nas sveta nauka uči, da On pravedno kažnjava zlo i nagraduje dobro. Njegov Sin, naš Spasitelj, pretrpio je križni put i bio je razapet da uskrsne i sjedne o desno Oca Svoga. Umirući na križu oprostio je svojim protivnicima, jer da ne znadu što čine. Tako i mi oprostimo onima, koji su nam skrivili ovo zlo.

— Da barem ovaj rat brzo svrši — uzdahnula je stara Marija Mizdarić.

— Nijedno zlo nije vječno pa prema tome ni rat. Gospodin Bog zabranjuje ubijanje u svojoj zapovijedi i krivcima za ovaj ljudski pokolj On će suditi pred prijestoljem Svojim.

Utješljive riječi obljubljenog pastira povratile su im ljubav prema životu i ulile nadu u skori završetak njihovog stradanja i potucanja po tuđim pragovima.

Poslije više od godine dana kako su napustili svoje domove, došao je među njih njihov čovjek i na njihovom jeziku im je govorio, tješio ih i bodrio. Za svakoga je našao po koju utješljivu riječ, gotovo svakome je saopćio kakovu novost od kuće, a svima je pričao, kako je sada tamo, daleko, u njihovoj domovini, na obalama Kvarnera, tamo, gdje stoje njihovi prazni domovi i čekaju ih. Kao da je sam Krist zašao među njih, oni su ga pobožno slušali i sa suzama u očima otpratili, kad je krenuo dalje, u susjedna sela, da obdje sve, da vidi sve i da svuda sije utjehu, ljubav i nadu.

XXIV

Poljski radovi su završeni i uz pomoć izbjeglica napunjeni su seoski hambari onim, što je ostalo iza vojničke komisije, koja je odnijela dobar dio svih vrsta

usjeva. Razumije se, da su seljaci sakrili priličnu količinu zemaljskih proizvoda prije nego je komisija došla u selo. S ovim sakrivenim i onim, što im je po zakonu ostavljeno, bili su dobro opskrbljeni i nisu se trebali bojati gladi ni oskudice.

Njihovi podzemni podrumi puni su svega, što je potrebno za život. Svaki seljak ima na svom posjedu malene, dobro sakrivene otvore, koji vode u te podrum. Kroz ove otvore sipa se i sakriva sve, čemu prijeti komisijska opasnost. U podrum se ulazi s ceste, kroz teška drvena vrata. Podrumska vrata su udaljena jedna od drugih 10—20 m te izgleda, da se uz cestu, izvan sela, nalazi drugo, podzemno selo. Svaki podrum ima po nekoliko podzemnih hodnika i u njima se može snalaziti samo onaj, koji ih dobro pozna. Ti su podrumi napunjeni žitaricama, vinskih bačvama, voćem, brašnom i ostalim zemaljskim proizvodima. U ove podrum su pomagale spremati i izbjeglice, a da zato nisu dobili niti vagan pšenice, da odnesu kući, da im se nađe preko zime. Seljak je bio sretan, da je napunio svoj podrum, da se osigurao do iduće žetve, pa zar da on vodi računa još i o tome, kako će ove strankinje sa svojom djecom provesti zimu? Što su njemu ove strane žene, ova napoznata djeca? Ako su mu pomagale u poslu, ako su mu pomagale da napuni svoje podrum, ako su mu pomagale da prevari i samu vlast, zato su dobile jesti i piti i zbog toga mu moraju biti zahvalne.

Došla je i jesen. Kasna jesen, kada je voće zrelo i pobrano. U to vrijeme prodaje se na javnoj dražbi još neobrano voće s općinskih voćaka, koje su zasađene uz ceste ili na općinskom dobru. Ove su se voćke dobivale u bescijene, pa su i izbjeglice išli na dražbu, ne bi li se barem jeftinim voćem opskrbili za zimu.

— Vi se možete natjecati samo onda, kad se domaći podmiere — rekao je načelnik, kad ih je primjetio u grupi.

Svejedno, makar išli čitav dan od stabla do stabla, i makar ih zapale one voćke, za koje nema nitko interesa, oni će pokušati sreću. Ta ovo je bila jedina zaliha hrane, koju su si mogli spremići za zimu.

Kako su i predviđali, dostali su ipak nekoliko stabla, ali već napola obranih.

— Ovo su i onako pokrala vaša djeca — predbacio bi im načelnik.

Kako bi koje stablo dostali jedni bi odmah brali voćke i odnašali ih kući, a drugi bi nastavili da prate licitaciju i da čekaju na povoljnu priliku, da otkupe koje novo stablo.

Nabrane voćke — većim dijelom jabuke — razdijelili su na dijelove već prema tome, koliko je koja obitelj brojila članova. Voće su tada spremili pod krevete, kuda su nabacali slame, da im ne sagnjije.

*

Početkom školske godine upisana su u škole djeca, koja su bila dorasla za školu, kao i ona koja su svoje školovanje kod kuće morala prekinuti. Učenje u stranom jeziku išlo im je glatko, jer su djeca brzo učila njemački, saobraćajući i igrajući se djecom iz mjesta.

Jednog dana došao je u školu stari Weiswasser i prijavio učitelju, da mu djeca krađu jabuke iz vrta. Učitelj, stara dobričina, tip austrijskog seljaka s brkovima kao u morža, koga su djeca zvala naprosto „Seljak“, jer se zvao Bauer, poveo je odmah istragu.

Djeca su ustala i učitelj je turao svoj crveni nos pod svaku klupu, ali bez uspjeha.

— Šta imaš u njedrima? — upita malog Jožu, koji je pocrvenio od stida.

— Jabuke — odgovori zbunjeno.

— Dakle, ti si krao?

— Jesam.

— Tko je bio s tobom.

Nije bio sam, ali nije htio odati drugove.

— Nitko! — reče odlučno.

— Izvadi jabuke i stavi ih na katedru.

Kad je Joža ispraznio njedra izvadio je učitelj iz svoje ladice ogledalo i upitao ga:

— Znaš li ti kako izgleda mađarac?

Joža se sjetio svog „Pulića“ i onih lijepih dana, kad ga je jahao. Zaplakao je.

— Znam — odgovori kroz plač.

Učitelj je bio uvjeren, da mali plače iz straha pred kaznom.

— Pogledaj ovamo — reče učitelj i pokaza Joži ogledalo tako, da se mogao vidjeti u njemu.

— Ovako izgleda mađarac, koji krađe jabuke, a ne će to odmah priznati.

— Bio sam gladan.

Dok su ostala djeca pod odmorom jela bijeli kruh s maslacem, ovi su siročići gutali sline.

— Hoćeš li još krasti?

— Ne ću!

— Evo, razdijeli jabuke među svoje drugove.

Starom je školniku bilo žao djeteta, koje je kralo, jer je bilo gladno, a ne iz objesti.

Nastupom zime pogoršalo se i onako slabo stanje izbjeglica. Nad javnom proizvodnjom hljeba zaveden je strogi nadzor i bila je prava sreća, za svoj novac dobiti mali hljepčić slabog kruha.

Glavna im je hrana bila „kaša“. (rijetka mješavina lošeg bijelog brašna i krumpira), voće i kava kuhana od svakojakih surogata i zaslađena žutim šećerom, koga su seljaci davali konjima, a koga bi djeca često spretno ukrala konjima ispred nosa.

Iz Zellendorfa, udaljenog oko 15 km od Unternalba, javili su im zemljaci, da se tamo može dobiti hljeba u jednoj pekari, ali kradomice i to samo po jedan mali hljepčić.

Nitko nije žalio truda, da po zimi, po zamrznutom

putu i po snijegu, pođe na taj put da dobije onaj komadić crnog hljeba. Bili su sretni, da ga dobiju i mnogo su puta blagoslivljali ovog dobrog čovjeka, koji je baš prema njima bio toliko predusretljiv i pružio im ono malo, što je mogao.

— Danas neka idu djeca u Zellendorf — predloži stara Marija Mizdarić — a mi ćemo ostati da uredimo kuću. Sutra je Božić. Kad se djeca vrate neka pođu spavati, a mi ćemo na polnoćku.

I djeca su krenula na put, koga su od ranije dobro poznavala.

Hladno je. Snijeg je visok, ali put je već utrt. Već na kraju sela naiđu na saonice i seljak ih primi.

Svratili su do pekara, kupili svaki po hljebac kruha, a zatim obišli svoje zemljake. Nije im to bio prvi put. Dok su se ovdje zadržavali počelo je sniježiti.

— Ostanite kod nas dok snijeg ne prestane — predložio im je stari Lovro Perković.

— Ne možemo, jer bi majke bile u brizi za nas.

Šest mališana krenulo je u sniježnu mećavu, sa hlepcem pod pazuhom i željni, da se što prije vrate kući. Hladan vjetar je šibao i nosio im guste pahuljice snijega ravno u lice. Djeca hrabro prkose nevremenu i koracaju, gazeći snijeg svojim slabim nožicama. Već se vide u daljini, kao u magli, kuće Unternalba.

— Ne mogu više — šapne Jože i stane.

— Pokušaj, mi ćemo te voditi za ruku.

Pokušao je, ali ne dugo. Smalaksao je. Umor i studen toliko su ga slvadali, da je morao sjesti.

— Hodi, Jožice. Evo već se vide kuće.

— Ne mogu. Idite i recite mami neka dođe po mene.

Ostao je sjediti u snijegu, dok je vjetar i dalje pokrivao pahuljicama njegovo slabo, izmoreno tijelo. Hljbac kruha čvrsto je stiskao pod rukom, i polako je počeo gubiti svijest.

*

Kad su Justina i Milka dotrčale, jedva su našle malog Jožu, zatrpanog snijegom.

— Jožice, dijete drago — zvala je Justina. On nije odgovarao. Sjedio je skvrčenih nogu, ruke je zgrčio u krilu i čvrsto stiskao hljebac pod pazuhom, a glavica mu je klonula na prsa. Majka ga je podigla i pokrila gunjem, koga je ponijela sobom. Brže što je mogla odnijela je dijete kući i trljala ga snijegom i grijala svojim dahom, da ga dozove svijesti.

Kad se osvijestio pogledao je začuđeno oko sebe, vidio je poznata lica i nasmješio se.

— Gdje je moj hljebac? — bilo mu je prvo pitanje.

— Ja sam ga spremila, sinko — odgovori Justina, a suze radosti joj se pojave u očima, što joj je dijete izmaklo bijeloj smrti.

XXV

Puljskim trokutom, od Kanfanara do Premanture kao i kvarnerskim otocima, upravljale su neograničeno tri ličnosti: zapovjednik tvrđavnog pojasa, koji je vršio političku vlast nad ovim teritorijem; zapovjednik lučkog admiraliteta i konačno komandant cjelokupne flote.

Prvi je savršeno riješio svoj zadatak, koji se sastojao iz dva djela: pitanje fortifikacije riješio je u smislu moderne strategije na čisto obranbenoj osnovi, pretvorivši čitav puljski trokut zajedno sa Pulom u jednu jedinstvenu tvrđavu. Isprepleo je kopno žicama, a more minama i vojsku je rasporedio tako, da je funkcionirala poput stroja. Kad je s ovime bio gotov, pristupio je drugom djelu svog zadatka: evakuirao je stanovništvo iz okolnih sela i grada i time je dobio slobodne ruke za svaku operaciju.

Drugi je sa malo truda upravljao lukom i osigurao je od svakog iznenađenog i nepoželjnog posjeta. Nadzirao je rad u arsenalu, a glavna mu je briga bila, da besprikorno funkcionira podređeni mu aparat.

Treći je imao nešto širi djelokrug, jer se njegova vlast protezala po morskoj pučini. Voditi brigu o svim vrstama ratnih jedinica, snabdjevati ih ratnim materijalom i ljudima, slati ih na izviđanje, upravljati napadima i upućivati ih kada i kako da se upuste u otvorenu borbu, a uz to drhtati — ne da se njegova naređenja ne će izvršiti, jer to uopće nije dolazilo u pitanje — već da će koja jedinica isčeznuti u morskim dubinama, bila je zaista odgovorna dužnost, koja je iziskivala zdrave živce i čvrstu ruku.

Ovaj triumvirat, sa ovako praktično raspodjeljenim ulogama, predstavljao je ono najviše, što u ratno vrijeme dolazi do punog izražaja, naročito na ovako istaknutoj tački kao što je Pula i njena okolica. To je neumoljiva, kruta i beskompromisna vlast. Skladnom saradnjom njima je uspelo, da čitav ovaj kraj i sav život u njemu podvrgnu krutoj ruci vlasti. Ova se ruka osjećala, ona je tištila i gnječila, pod njom je sve klecalo i padalo u prašinu, a ako je bilo potrebno, ova je ruka gušila i ubijala. Pod njenom šakom nestajali su životi, kao da ih je progutao mrak.

Ali, ako se ruka vlasti ispružila da dosegne preko čitavog teritorija, morala je raširiti šaku, a između prstiju je još uvijek ostalo slobodnog prostora, koji je dopuštao malo slobodnije disanje. U početku se na ove pukotine nije polagalo mnogo pažnje, a kad su otkrivene bilo je već kasno, da ih se zabuši, jer je narod počeo da se uznemiruje i diže glave.

Dobri stratezi, oni su odlično rješavali pitanje obrane luke od svakog napadaja sa mora i zraka i pretvorili su Pulu u nesavladivu tvrđavu, kojoj ne može naškoditi niti bombardiranje iz zraka, a još manje napad sa mora. Manje su bili vješti u opskrbljivanju grada hranom, jer se svakog dana sve više osjećala oskudica a potpuno je zatajila njihova upravno-politička sposobnost te su bili nemoćni, da uguše onaj pokret nezado-

voljstva, koji je polako izbijao u redovima vojske, radnika i naroda. Položaj je iz dana u dan postajao sve kritičniji i triumvirat je počeo gubiti vlast nad samim sobom i nad povjerenim mu krajem. Borojevićeve pozicije postajale su sve slabije, jer su vojnici u masama bježali u Italiju i borili se na strani Antante; Pivkovim trupama nisu se Talijani znali uspješno koristiti; protivnički zrakoplovi sipali su uz bombe i proglase Jugoslovenskog odbora po puljskoj okolini i pozivali vojsku i narod na otvorenu bunu; jadranska flota nije polučila nikakav veći uspjeh, a doživjela je nekoliko osjetljivih gubitaka.

U mornarici sve se više širio revolucionarni duh, naročito među Hrvatima i Česima, koji su sačinjavali pretežni dio momčadi. Na ratnim jedinicama organizirane su revolucionarne jedinice, koje su radile potajno ali sa mnogo uspjeha. Pula, Šibenik i Boka Kotorska, ove prirodne i najveće ratne luke Austro-ugarske u kojima je stacionirana ratna flota, postaju prava revolucionarna gnjezde.

Početkom oktobra 1917 trebala je torpiljarka br. 17 ispoloviti iz Šibenika rano u jutro. U času kad je torpiljarka isplovila iz luke, momčad je zarobila zapovjednika i oficire i, da nitko nije ništa primjetio, torpiljarka je otplovila prema otvorenoj pučini, gdje je ratna zastava zamjenjena bijelom. Momčad je sa torpiljarkom doplovila do talijanske obale, gdje je kod rta Porto Recento predala Talijanima i torpiljarku i oficire zajedno sa planom minskog polja ispred Šibenika.

Pojedinci su bježali da se bore na strani Antante, zaneseni idejama Wilsona, koji je rat proglasio borbom za pobjedu demokratskih načela i postavio načelo o samoodređenju naroda.

Istarski pokrajinski sabor je raspušten, ali se narodni zastupnici drže na okupu i vjećaju, kako da pomognu narodu, koji je ostao kod kuća i koji je evakuiran. Narodna inteligencija, koja nije internirana, u me-

đusobnoj je vezi. Organiziran je Narodni odbor, koji rukovodi akcijama, a radnici organiziraju svoja radnička vijeća. U ovaj revolucionarni krug ušli su i pomorski kapetani Metod Koch i Janko Vuković — Podkapelski. U akciji za zajedničko rušenje i potkapanje temelja monarhije našli su se na okupu Hrvati i Talijani. Zajednički im je cilj, jedna ih želja rukovodi, isti im je put do ostvarenja postavljenog si zadatka i to ih je združilo, da se kasnije, kad bude ostvaren ranije postavljeni zadatak, opet razidu i stupe u međusobnu krvavu i ogorčenu borbu, koje konačno rješenje ne će ovisiti ni o njima ni o željama naroda, već o općoj političkoj situaciji u svijetu.

Pula je minirana. Zrak je prepun električne nape-
tosti. Do eksplozije može doći svakog časa, jedino treba podmetnuti šibicu, koja će potpaliti pripremljeni barut. U ovakovu Pulu, u tvrđavu, koja je bila neosvojiva izvana, a koju je počeo podgrizati crv unutarnjih teških prilika i nezadovoljstvo vojske, radnika i naroda, došao je novookrunjeni apoštolski car i kralj Karlo.

Grad je svečano okićen kao i brodovi. Ruševine su maskirane, koliko se to dalo i moglo. U pratnji triumvira i čitavog štaba oficira Car pregledava utvrde i kasarne. Polazi na ratne lađe i fotografira se u sjeni topova. Ulazi u podmornicu u namjeri, da se u luci prošeteta ispod vode, ali prije toga pozira ratnom fotografu,

— Bum! Bum! Bum!

Car se trgne i zaniše čitavim tijelom, zaboravivši da stoji pred fotografskim objektivom. Nenadani pucanj topa ga je smeo i on je blijed drhtavim glasom zapitao:

— Što znači ovo?

— Ovo je upozorenje, da su protivnički zrakoplovi na vidiku — odgovori admiral Keil.

— Zar sada, u 9 sati u jutro? — čudio se Car. Keil nije ništa odgovori.

— Odvedite me na sigurno mjesto dok ne prođe

napadaj — zapovjedi Car i odustane od namjeravane šetnje podmornicom.

Iz daljine čulo se slabo pa sve jače i jače zujanje motora. Već se lijepo naziru i tamne tačke, raštrkane po nebeskom svodu, koje se sve više i više približavaju. Šum motora je sada glasan i stvara zaglušnu buku. Ima ih oko trideset, a lete jedva koju stotinu metara visoko iznad zemlje i traže položaje, na koje će spustiti bombe.

Topovi sa tvrđava i ratnih lađa rigaju ubojita zrna iz svojih dugačkih cijevi bez cilja, prepuštajući sretnom slučaju, da ih zarije ravno u trup željeznih ptica. Jedna se bomba zabila u zemlju pred zgradom lučkog admiraličeta, eksplodirala je uz jaku detonaciju i porazbijala sva stakla na prozorima. Nedaleko usidrenog drednonghta „Viribus Unitis“ pao je nasred luke pogođen zrakoplov u more. Od obale se otisnuo motorni čamac i uputio se na mjesto, gdje su plivali ostaci zrakoplova.

Jedan zrakoplov, zavijen u gusti oblak dima, s utišanim motorom, ruši se iz visine izvodeći propisne lum-pinge.

— I ovaj je gotov! — lebdilo je na usnama onih, koji su promatrali ovaj grozan, ali i veličanstven prizor. Već je na stotinu metara, a možda još i bliže morskoj površini. Krasno je izveo svoj vratolomni podvig, spustio je bombu tik uz motorni čamac, koji je žurio prema unesrećenom aparatu i u prekrasnoj spirali se uspravio i opet odletio u vis.

Topovska paljba je utihnula kao na zapovjed. Zaglušna buka je smanjena i sada se čuje jedino zujanje aparata.

Iza trgovačkog djela luke dižu se novi aparati, koji će nastaviti borbu u zraku i pokušati, da sruše ili natjeraju u bijeg protivničke zrakoplove.

Kad ovo ne bi bila istinska i krvava borba na život i smrt, kad ovo ne bi bila prava slika pravog rata, kad se ne bi vidjeli jasni tragovi najozbiljnijih pokušaja

da se ruši, razara, uništava i ubija, ova bi zračna borba među željeznim pticama, pružala nezaboravni užitak. Ali gore, u visini, bori se aparat s aparatom, nadlijeću se i obilaze jedan oko drugog, tražeći povoljniji položaj za napad i vrebajući na priliku, da jedan drugoga obore, onesposobe za borbu, unište.

Zaglušna buka motora i štektanje mitraljeza polako jenjava, jer jedni odustaju od borbe i vraćaju se u pravcu svog dolaska, a drugi ih progone. Dok su za vrijeme otvorene borbe pokazivali piloti svoje sposobnosti u vratolomnim vještinama, sada se aparati natječu u brzini. Aparati su se izgubili u daljinu i u gradu je zavladao raniji mir.

— Vaše Apoštolsko Veličanstvo, svaka je opasnost minula — raportirao je admiral Keil Nj. Apoštolskom Veličanstvu Caru i Kralju Karlu.

— Pripremite sve potrebno za moj odlazak! — naredio je Car.

— Slobodan sam upozoriti Vaše Apoštolsko Veličanstvo, da je u programu pregledavanje okolnih utvrda — usudio se reći Keil.

— Ne kanim se izvrgavati daljnjim opasnostima — promrsi Car.

Car nije mogao znati, da je ova opasnost iz zraka manje, mnogo manje opasna od one opasnosti, koja se rađa i koja se priprema na njegovim brodovima, u njegovim lukama. On to nije mogao znati, jer to nisu znali ni oni, koji su u njegovo ime upravljali područjem koje je minirano, ne kapslima i barutom, već probuđenom narodnom svijesti i odlučnošću, da slome lance ropstva, da si izvojske slobodu. Slaba hrana, koje je svakog dana postajalo sve manje i na ratnim brodovima, čežnja mornara za kućama i rodbinom, koju nisu vidjeli otkako su obukli vojničku uniformu, sve manji izgledi da bi ratno stanje moglo prestati u dogledno vrijeme, sve je to bilo uzrokom, da je i u mornarici svakog dana rapidno raslo

ono nezadovoljstvo, koje će na raznim pozicijama, u razna doba i na razne načine izazvati ono nezadovoljstvo, koje će uroditi pobunama.

Teren je već obrađen, ali situacija još nije sazrela do kraja. Još malo i čir će puknuti.

XXVI

Ovo je već treća Nova Godina!

Tri puta otkako su morali napustiti svoje domove, svanuo je ovaj dan sav zavijen u plašt bijelog snijega, a njima je tri puta osvanuo mračan, tužan i crn. Dan, kada si ljudi po čitavom svijetu pružaju ruke i izražavaju sve dobre želje, za njih je značio samo nastavak onoga, što je bilo juče, prekjuče, pred mjesec i godine: prisilno izagnanstvo, stradanja i patnje.

— Dao Bog, da nam ova godina bude bolja od prošle! — bilo je sve, što su si mogli zaželiti.

I ostajalo je samo kod želje. Ništa se nije mijenjalo, te su već počeli gubiti svaku nadu, da će im ikada biti bolje.

Boravak u tuđem svijetu, dok je krvavi rat bjesnio svom žestinom; potucanje od nemila do nedraga; obilaženje tuđih pragova; prosjačenje i moljkanje za malo posla, bilo kakovog posla, da zarade barem nešto za jelo, a uz to biti šiban od zime, bolesti i gladi, sve je to razorno djelovalo na njihove živce i zdravlje, pa nije nikakovo čudo, što su malaksali, klonuli, izgubili svaku nadu i počeli gubiti vjeru čak i u samoga Boga.

— Da ima Boga, da je on svemoćan, da sve vidi i čuje, da su pred njim svi jednaki, zar bi on dopustio, da jedni ovako stradavaju, da gladuju, da crkavaju gore od životinja, dok drugi u isto vrijeme uživaju sve blagodati i raskoši života? — govorio je stari Lovro Perković jedne nedelje, kad se sakupila grupa evakuiraca iz nekoliko susjednih sela.

— Ne griješi duše, Lovro, — opominjala ga je stara

Marija Mizdarić, — star si kao i ja i mi ćemo brzo Bogu na račun.

— Ja se ne bojim za svoje grijehe, ali me duša zaboli, kad vidim oko sebe ovakovo zlo i nepravdu. Što su skrivila ova nedužna djeca, ovi sirotani, da im se život već od najranijih godina ovako zagorčuje?

Ako smo mi stariji i griješili, zar je potrebno da naše grijehe ispaštaju oni!

— Svi smo mi, Lovro, griješni, a Bog dragi znade, što čini i zašto nas ovako kažnjava.

— Ne kažnjava nas Bog, već ljudi, ljudi, Marijo!

Koliko sam puta u noći, dok sam ležao, a san mi nije nikako dolazio, razmišljao o našim grijesima i kad ih nisam mogao naći, onda sam pitao Njega: — „Ti, koji sve znaš, reci mi, kakav je taj grijeh zbog kojega nas ovako strašno kažnjavaš?“ Nisam dobio odgovora. Da istinu kažem, ja bih volio, kad sam im već smetao kod kuće, da su mi privezali kamen o vrat i bacili me u more ribama za hranu nego da su me poslali među ove Švabe. Napio bih se malo slane vode i to bi bila sva muka, a ne ovako — živiš a opet tek da ne crkneš. Od svega imamo premalo za živjeti, a previše za umrijeti.

— Svemu će doći kraj, a za naše patnje nagradit će nas Bog na drugom svijetu — reče Marija i pogleda prema nebu.

— Znam da će i ovome doći kraj, ako već ne prije, a ono kad pomremo — ustrajao je stari Lovro, dok su ostali nijemo slušali ovaj razgovor. — Još jedna zima, kao što je bila ova i nama će svima doći kraj.

Jedino djeca, ona nedužna i mala djeca, igrala su se malo podalje od ove grupe ostarjelih, zamišljenih i ispaćenih lica. Djeca su još premlada, da bi osjetila svu gorčinu života, koju im je još za mladih dana nametnula kruta sudbina. Njihov je život gorak, jer nisu osjetila onog najljepšeg dječjeg doba, kada dijete raste u toplom

krilu svoje majke ljubljeno, negovano i tetošeno najvećom nježnošću. Prerano su otrgnuti iz majčinog naručja i bačeni ravno u onu grubu i krutu svaгдаšnju borbu, borbu za goli život, i oni nisu dospjeli niti da se sjete svih onih nježnosti, one udobnosti i onih dječjih prava, na koja ima pravo svako malo, nedoraslo i nježno živo biće. Mjesto ljubavi, osjećali su zastrašujuće poglede stranih ljudi; topao i nježan majčin zagrljaj zamjenila je hladna ruka bolesti, gladi i smrti; mjesto kockice šećera iz majčine kuhinje krali su sirovi krumpir, repu, zelje, zeleno voće i sve, što bi im dopalo ruku; igračke im je zamjenio bič, kojim tjeraju tuđa stada na pašu, a realnost svakidašnjice upućivala ih je u tajne života bolje i uvjerljivije, nego sva predavanja iz vjeronauka. Nepokvareni u svojim mladim dušama, odgajani u bijedi i oskudici, više gladni nego siti, prepušteni ulici i sami sebi, nisu mogli shvatiti, da sudbina postupa s njima maćehinski i nepravedno i vjerovali su, da je život, koga oni provode, pravedan i nikoga nisu krivili, što je ovako gorak i naporan. Nisu zavidali ostaloj djeci, s kojima su se družili i polazili školu, ali ih je dječji razum ipak nagonio, da o tome misle i traže razjašnjenje.

— Zašto Franz može imati novo odijelo, a ja ne?

— On je kod kuće, sinko.

— Zašto Johan jede svakog dana u školi kruh sa maslacem, a ja ne?

— On je kod kuće, sinko.

Na stotine sličnih pitanja, odgovarala bi majka uvijek jednim odgovorom.

— Kad mi dođemo kući, hoću li i ja imati sve što budem trebao?

— Hoćeš, sinko.

— A kad ćemo se mi vratiti našoj kući?

— Neznam, sine. Kad prestane rat.

Jadnoj majci parala su srce ova pitanja, a morala se svladavati i odgovarati mirno i sabrano. Najveća

briga bila su im djeca, i radovale su se, kad bi u školi pokazala dobar uspjeh. Izvan škole djeca su radila lakše poslove u polju ili kod kuće. Školu su marljivo polazila i dobro učila. Istina, to je bio jedan izdatak više, ali majke su to rado žrtvovala, da im djeca ne ostanu nepismena.

— Mama, jesam li ja krizman? — upita Jože, kad je jednog dana dotrčao iz škole.

— Ne. A zašto to pitaš?

— Gospodin kateheta je rekao, neka se spremamo za krizmanje, jer će drugi mjesec doći biskup u Oberhollabrunn, a i mi ćemo ići tamo na krizmu.

— To je veliki trošak, drago dijete, a mi nemamo novaca. Ti ćeš se krizmati kad se vratimo našoj kući — odgovarala ga je Justina.

— Ali svi će se iz škole krizmati sada, pa bih i ja htio.

— A tko će ti biti kum? Moraš naći kuma, kupiti novo odijelo, a otkuda meni novaca za to?

— Ja ću pisati tati neka mi on pošalje — ustrajao je Jože.

— Dijete drago, pa znadeš da otac nema toliko novaca, a od ono malo što dobije, šalje i nama.

— Ja ću mu pisati i on će naći, pa će mi poslati — nije popuštalo dijete.

— Dobro, piši mu pa ako ti pošalje onda ćeš se krizmati — pristane Justina.

Nekoliko dana iza toga došao je Jože kući žalostan i potišten.

— Što si tako žalostan? Da nisi bio zločest u školi pa te gospodin učitelj kaznio? — pitala ga je majka.

— Bio sam kod Steinera — počeo je bez okolišanja — i molio ga, da mi bude kum na krizmi. On me je odbio, jer da baš one nedelje mora nekamo otputovati.

— Jadno dijete moje, pa kud si išao baš najbogatijem gazdi u selu!

— Mislio sam da će htjeti, kad se uvijek igram s njegovim Franzom, a i pomažem im u poslu.

— Kako si to mogao i pomisliti, da će on kumovati tebi, siromahu bez igdje ičega, bez kuće i kućišta?

— Šta ću sada, kad mi nitko ne će htjeti kumovati?

— Umiri se, sine, ja sam ti već našla kuma. Naš susjed iz Ližnjana barba Martin Grakalić će ti biti kum. Ja sam s njim govorila i on je pristao. Doći će iz Obernalba po tebe pa ćeš s njim u Oberhollabrunn na krizmanje.

Dijete se radovalo i putu i krizmi, a majka je radila, neumorno je radila, da zaradi nešto više, kako bi svoje dijete mogla dostojno opremiti za svetu potvrdu.

Rad je bio naporan, a moralo se izdržati, moralo se boriti i gurati kroz sve patnje, stradanja i zapreke, da se olakša život djeci, da im se pruži barem nešto od onoga, na što imaju pravo.

Teško je bilo djeci shvatiti težinu položaja u kom su se nalazile njihove majke. Djeca nisu bila toliko otporna da izdrže sve tegobe, glad, zimu i sve jači pritisak bijede.

— Mama, meni je hladno! — budilo bi dijete majku usred hladne zimske noći, kad je vani smrznuti snijeg škripio pod nogama; kad je inje kitilo gole grane stabala, a njihova soba se grijala jedino njihovim disanjem.

Vatra se ložila jedino u kuhinji, dok se pripremao mršavi ručak i još mršavija večera, a peć u sobi u kojoj su spavali, nije se zagrijala poslije onog prvog dana, kada su uselili u ovaj stan.

Danju su lijegali u krevete i pokrivali se svime, što su imali, kad već ne bi mogli izdržati hladnoću.

— Mama, meni je hladno!

I majka bi još jače privukla dijete k sebi, da ga ogrije svojim hladnim tijelom. Svojim dahom bi mu grijala lice i promrzle ručice, a kod toga bi cvokotala zubima, drhtala tijelom i sama se tresla od studeni.

Ova zima bila je još gora od prošlih, kao da su se sva zla složila u tome, da ovim sirotama do kraja ogorče i onako teški život. Rat je gutao i proždirao osim ljudskih života i sve ono, što je zemlja davala, a avet gladi harala je po svuda. Seljacima je oduzimano sve što se moglo uzeti i upotrebiti, a ostavljalo im se samo toliko, da se mogu prehranjivati. Koliko su ovi kod toga sakrili, to je bilo pitanje koliko vještine toliko i smjelosti.

Ovo oduzimanje seljacima za ratne potrebe, sve veća bijeda i haranje gladi, oskudica na svim stranama, odražavalo se u punoj mjeri i u nastanbama evakuiraca. Već i ranije su teškom mukom dolazili do onoga, što je potrebno za život, a sada je u tom pogledu još gore.

Seljaci se izgovaraju na opću nestašicu, na komisijsko oduzimanje za vojne potrebe pa nisu htjeli prodati niti komad kruha za gotov novac. Možda su se i bojali da se za to sazna, pa da im se ne oduzme i od onoga, što im je ostavljeno i što su sakrili.

— Niti malo brašna, nigdje ništa nisam mogla dobiti! — jadala se Milka Bubinelić, kad se vratila kući, nakon što je obišla čitavo selo. — Po svuda se tuže na oskudicu i bijedu.

— Ne možemo ovako dalje! Ovo mora da pukne, jer ako još neko vrijeme potraje ovako mi ćemo pocrkavati od gladi i zime — reče Justina.

— Dragi Bog će se pobrinuti i za nas i on ne će dopustiti, da pomremo od gladi — tješila ih je stara Marija Mizdarić.

— Lako je vama, majko, tješiti se Bogom, ali kad djeca zatraže hljeba, dragi Bog im ga ne će poslati, ako ga ja nemam — povika srdito Justina.

— U njega se moramo pouzdati, jer on nikad ne napušta one, koji vjeruju — odgovori joj majka.

— Već osam dana uzalud tražim komad kruha, da ga dadem djeci, kad se vrate iz škole. Obišla sam

sva okolna sela, gazila sam snijeg i trpila zimu, oblijetala sam seljačke pragove i po svuda sam bila odbijena i svake se večeri vraćala kući shrvana, umorna, utučena.

Djeca su mi željno dolazila u susret s jednim jedinim pitanjem: Imaš li kruha?! Meni je pucalo srce, bol mi je parala grudi, gledajući ih ovako gladne i željne komadića crnog kruha, a pomoći im nisam mogla. Večerali su slani krumpir i jabuku, a ujutro, prije nego pođu u školu, popiju crnu kavu s krumpirom i to im je sva hrana. Zar se dragi Bog, ako zbilja vodi računa o siromasima, ne može smilovati i pomoći nam, kad vidi našu bijedu?

Međutim su se ratni zapletaji odvijali dalje i pleli se u zamršeno, nemoguće klupko. Nije se znalo dokle će sve to potrajati i kada će ovom zlu doći kraj, premda su mnogi znaci govorili, da preokret mora nastupiti.

Glad i bijeda su svakog dana zauzimali sve većeg maha. Napetost je dosegla svoj vrhunac i osjećalo se, da nešto lebdi u zraku, ali je to nešto bilo još nevidljivo i nejasno.

U jeku najveće bijede i oskudice, kad je avet gladi prijetila da konačno obračuna i s ovim evakuircima, beskućnima, kad je čitav svijet bio pun neizvjesnosti i gubio se u haosu ratnih izvještaja, proširila se munjevitom brzinom po svuda gdje je bilo evakuiraca, gotovo nevjerojatna vijest:

— Vraćamo se kućama!

XXVII

Rat bijesni i dalje ali na svim se frontama osjeća popuštanje.

U Rusiji je izbila revolucija i val komunizma zahvatio je one u rovovima kao i one u pozadini. Vojnicima je već dosta ratovanja i zeleni kader postaje iz dana u dan sve brojniji i opasniji. Kruta ratna stega popušta na svim linijama, ali još nije došao čas, kad će

prestati krvoproliće. Posvuda se govori o miru, o mirovnim predlozima, o separatnim mirovnim ponudama. Čak i novine mogu o tome pisati opširno i informativno. Slavenski zastupnici pročitali su u bečkom parlamentu poznatu majsku deklaraciju, što je u narodne mase ulilo još više smjelosti i odvažnosti. Narodni i revolucionarni odbori rade po frontama, kasarnama, brodovima, gradovima i selima.

U Puli je izbio generalni štrajk arsenalskih radnika. Ni prijetnje, ni ratno stanje, ni plašenje pred odašiljanjem na frontu, ništa nije moglo spriječiti hiljade radnika da napuste posao.

— Tražimo da prestane rat! Naše porodice nam vratite kućama! Jesti nam dajte! Hoćemo mir! — tražila je masa radnika, demonstrirajući u velebnoj povorci gradskim ulicama.

Kad je prijetila opasnost da radnički pokret zauzme još većeg maha, jer su na strani radnika bile simpatije ne samo građana i seljaka nego i vojske, naročito mornarice, zabranjeno je u gradu svako održavanje skupština, sastanaka i svako grupiranje pod prijetnjom, da će onima, koji se ogriješe o ovu naredbu suditi ratni sud. Revolucionarna groznica zauzima sve većeg maha. Ovo uviđaju i vlasti, pa je tvrđavni komesar Hohenbruck bio prisiljen izdati 27 januara 1918 proglas upućen radnicima u kome ih poziva, da se vrate na posao i da će njihovim zahtjevima biti udovoljeno.

— U ovim teškim i sudbonosnim časovima — kaže se u tom proglasu — potrebno je, da svi sačuvamo trezvenost, hladnokrvnost i da svaki pojedinac ostane na svom mjestu do posljednjeg časa, jer ćemo samo predanim radom i unutarnjim mirom ostvariti ono, za čim i vi težite, a to je svršetak rata i **m i r**.

Riječ „m i r“, koja je nakon dugog vremena spomenuta u jednom službenom proglasu, debelo je štampana i potcrtana,

Već slijedećeg dana, 28 januara, saopćeno je brzojavno naređenje ministra unutarnjih djela, kojim je naredio, da se vrate kućama prve grupe evakuiraca i to u prvom redu 5.000 radničkih porodica. Ovaj je brzojav izazvao kod radnika i stanovnika Pule i okolice razumljivo oduševljenje, jer se u vraćanju kući evakuiraca naslućivao brži svršetak rata i poboljšanje životnih prilika pošto će, kad se evakuirani vrate kućama, imati tko obrađivati polja.

Međutim, i pored ovako jasnog naređenja, još će proći neko vrijeme prije nego će se evakuirci vratiti kućama. Iskrsnut će mnoge, a ponekad i smiješne zapreke, koje će ometati njihov povratak.

Revolucionarni odbori ne miruju već postaju sve aktivniji i borbeniji. Ovo polako umiranje, ovu agoniju monarhije treba skratiti, treba joj zadati posljednji udarac, koji će je onеспособiti za daljnju borbu. Treba joj oduzeti mogućnost opstanka i obrane i osloboditi one milijune, koji stoljećima čeznu za slobodom. Ovaj posljednji udarac treba monarhiji zadati njen ponos, njena uzdanica, c. i k. ratna mornarica.

Kad je 1 februara 1918 trebala na admiralskom brodu „Sanct Georg“ u Boki Kotorskoj zalepršati admiralska zastava, da označi tačno vrijeme, prema kome se moraju ravnati i ostali brodovi, mjesto admiralske zastave zalepršala je — crvena. To se isto dogodilo i na krstašu „Car Karlo I.“ i oklopnjači „Monarh“. Čehoslovak František Raša upao je u kabinu admirala Hause i uhapsio ga te ga ostavio pod stražom revolucionarne patrole. Na admiralskom brodu intonirala je glazba „Hei Slaveni“.

Komandant „Novare“ knez Lichtenstein, čiju su posadu sačinjavali Mađari i Njemci, uočio je opasnost pobune te je u ovom odlučnom momentu uz pomoć još nepobunjenih jedinica zatvorio izlaz iz luke. Sa obalnih utvrda otvorena je paljba na pobunjeničke brodove i

oni su se 3 februara morali predati, jer bi inače bili brodovi potopljeni zajedno s posadom. Kolovođe su uhapšeni i streljani 11 februara u Škafarima kod Boke.

Pobunjenici su namjeravali sa čitavom flotom preći na stranu Antante i požuriti svršetak rata na štetu Centralnih vlasti. Poslije ove značajne pobune vodstvo više nije imalo povjerenja u posadu, koja je porazmještena, a izmjenjeno je i čitavo zapovjedništvo mornarice.

Dotadašnji kapetan linijskog broda Nikola Horthy od Nagybanja, promaknut je u čin kontraadmirala i postavljen za komandanta cjelokupne flote na mjesto smjenjenog podadmirala pl. Keila. Horthy je bio jedan od mladih oficira, ali poznat kao strogi i neumoljivi komandant, koji je naročito mrzio Slavene. On je postavljen kao čvrsta ruka, koja će ugušiti val nezadovoljnih Slavena u mornarici i samo je radi toga, kao 19 po rangu mogao preskočiti starije od sebe i zauzeti mjesto komandanta cjelokupne flote.

Za komandanta ratnog ministarstva, pomorski odio, postavljen je kontraadmiral Franjo pl. Holub na mjesto admirala Maksimilijana Njegovana, koji je penzioniran. Horthy, da opravda povjerenje i nade koje su polagane u njegove sposobnosti, odlučio je namamiti u stupicu savezničku mornaricu, koja se nalazila u Otrantskom tjesnacu. Za ovu odlučnu bitku izabrao je dan 11 juna.

Međutim ni on, sa svim drakonskim mjerama koje je poduzeo da uguši nezadovoljnike, nije uspio u tome. Poručnik bojnog broda Slavomir Draksler, koji je znao za Horthyjevu namjeru, pobjegao je motornim čamcem u Italiju i tamo je izdao njegov plan. Saveznici su postavili zasjedu Horthyju na onom mjestu, gdje je on mislio njih iznenaditi i potopili su mu ponos mornarice „Szent Istvana“ sakrivši se iza jednog malog otočića.

— Jeli to istina? — pitali su se jedni u čudu.

— Jest, istina je — odgovorili bi im drugi — „Szent Istvan“ je potopljen.

Po ratnim ladama, u arsenalu, po gradu i okolici govorilo se jedino o tome, kako je potonula ova plivačuća tvrđava, ovaj ponos austro-ugarske ratne mornarice.

— Golijat je pao u borbi sa Davidom — rekao je jedan mornarički podoficir, kad je pričao o tome društvu u Matinoj gostioni.

— Kako je potopljen? — upita Lorencin.

— Torpediran je — odgovori podoficir.

— Kako je to moguće kod onolike grdosije, kad je sa sviju strana bio zaštićena zidom od čeličnih mreža protiv torpeda? — upita Francetić.

— „Szent Istvan“ je bio kolos, sposoban za borbu na daljinu, a pao je u borbi „prsa o prsa“ — nastavio je podoficir — Oni sitni, brzi i okretni bojni čamci, oboružani malim topom i napravama za torpediranje, primakli su mu se na pučini tako blizu, da nije bilo moguće na njih otvoriti topovsku vatru. Jedan ovakav „mase“ iskoristio je povoljnu priliku i upravio je torpedo okomito na stijenu „Szent Istvana“.

— I torpedo se odbilo od mreže — upadne mu Ante Francetić u riječ.

— Ali ga je drugi pogodio — naglasi podoficir pa nastavi — kad je „mase“, sakriven iza jednog otočića, odapeo prvi torpedo i kad je kapetan „Szent Istvana“ vidio po tragu torpeda kuda će pogoditi, naredio je, da se zaustavi lađa u namjeri, da spretnim manevrisanjem natrag prevari protivnika u slučaju da odapne i drugi torpedo. „Mase“ je prozreo ovaj manevar i drugi torpedo odapeo je proračunato i tačno u ono isto mjesto, kamo je pogodio i prvi. Veliki dreadnouth je potonuo, a mali mase pobjegao — završi podoficir.

Malim bezimenim motornim čamcem upravljali su i bili mu jedina posada Luigi Rocco i Alesandro Ciano. Unatrag nekoliko godina, otkako je mladi grof Ciano zašao na političku pozornicu kao zet Musolinija, oficiri talijanske mornarice, kad drže momčadi predavanja, na-

ročito naglašavaju, da je taj Ciano otac mladog diplomate.

Ovi mali, brzi i gotovo nevidljivi motorni čamci zadavali su austro-ugarskoj mornarici velikih jada. Sakrivali su se po uvalicama, iza malih nenaseljenih i pustih otočića, usamljenih hridina i napadali su ratne jedinice pa su se zalijetali i pred samu puljsku luku.

Austro-ugarska je mornarica organizirala i lov na te čamce i dospjela je pred Anconu, gdje su čamci bili stacionirani, ali je prepad na vrijeme primjećen i odbijen.

Zračni napadaji na Pulu postajali su sve češći i drskiji. U početku su napadaji vršeni samo noću, ali od nekog vremena zalijeću se bombarderi i po danu ne samo do Pule, već su čak i nad Ljubljanom sipali bombe.

Sve drskija ofenziva Antante, sve veći neuspjesi Centralnih vlasti, nestašica živeža, slabi izgledi u uspješan završetak rata, sve je to još jače pokolebalo i onako uzdrmanu disciplinu, i nezadovoljstvo vojske raslo je sve više.

Na Rijeci pobunila se „Jelačićeva“ regimenta, u kojoj su bili sami Ličani. Na kasarnu su izvjesili hrvatsku trobojku. Protiv njih su poslani Mađari te se u gradu razvila prava ratna borba. Puškaralo se po svim ćoškovima. Ličani su savladani i dopremljeni u Pulu, gdje su internirani i zatvoreni na ratni brod „Radezki“. Pred ratni sud ih nisu izveli jedino radi toga, jer se već osjećao kraj rata i očekivalo rasulo monarhije.

XXVIII

Ne može se opisati oduševljenje, koje je među evakuircima izazvala vijest, da će se brzo vratiti kućama. U ovoj velikoj radosti zaboravili su na bijedu, oskudicu, poniženja i sve zlo, koje ih je pratilo za vrijeme njihovog prisilnog izbjivanja od rodne kuće. Opojeni neopisivim oduševljenjem, ronili su suze radosnice i zahvaljivali sudbini i Bogu, što je konačno došao kraj njihovim

patnjama. Prvi talas oduševljenja opijao ih je i zanašao tako, da su uopće prestali voditi brigu o sutrašnjem danu i bilo im je svejedno, da li će sutra jesti ili ne. Ta bili su navikli da poste, da budu gladni i onda, kad ih nije hranila nikakova vjera u bolje, a kako ne bi sada podnijeli glad, kad se radi o povratku kućama, na svoja ognjišta, pod svoje mile, davno napuštene krovove.

Ali prvo je oduševljenje nešto izbljedio, kad je došla druga vijest, da će ih se kućama vratiti samo jedan dio, a ostali da će čekati, dok se opet pruži prilika za novi transport. Ako se netko želi vratiti kući prije toga može o vlastitom trošku.

— Otkuda nam toliki novac, da plaćamo put do kuće — jadikovali su. — Kad su nas mogli ovamo poslati a da nas nisu pitali, neka nas sada vrate i kućama.

— Lakše je njima da mi plaćamo nego da nas o svom trošku vraćaju. Znađu oni, da će svatko bilo od kuda smoći potreban novac, kad se radi o povratku. Nisu oni toliko glupi, da s time ne računaju.

— Malo im je, što smo toliko pretrpjeli, a sada, kad je vrijeme da se vratimo, puštaju nas o vlastitom trošku, ne bi li na nama još i zaradili.

Ogorčenje je bilo isto tako veliko koliko i oduševljenje, koje ih je prvih dana opijalo. Svaki dan produženja prisilnog izagnanstva pretstavljao je za njih nove, bolnije i teže patnje, jer su bili zauzeti samo jednom mišlju:

— Što prije odavle! Što prije kući!

I najedanput, kad su se već svi vidjeli kod kuće, ispolji se nova zapreka, koja je bila isto tako velika, kao i prije velike žrtve, koje su podnijeli na oltar boga Rata. Trebalo je smoći potreban novac za povratak, a to je bila velika a za nekoje nemoguća žrtva. Otkuda im novac, kad su ovdje bile same žene, starci i djeca, koji su jedva zaradivali toliko, da ne umru od gladi, a njihovi muževi i sinovi bili su većinom u ratu, borili se

u šančevima, izlagali svoj život smrti, borili se protiv glada, nečistoće i bolesti. Zar da im oni pomognu?

Oni, koji su imali nekog svog u srsenalu, još su se mogli nadati pomoći, ali oni ostali? A tih je bila većina, koji su i dalje morali ostati u izgnanstvu jedino zato, što nisu imali niti onog najpotrebnijeg kapitala, da plate voznu kartu za povratak.

— Meni je stigla dozvola za prvi transport — veselo će Justina Francetić.

— Lijepo je sada tebi, ali nama, koji moramo ostati, kako će nama biti i dokle ćemo morati čekati, da se sjete i nas.

Justina je sa svoja dva sina posjetila mjesnog načelnika, da joj izda potrebna uvjerenja.

— Da li se veselite, što se vraćate kućama? — upita ih načelnik.

— Kako se ne bi veselili, gospodine, kad nam je tamo najljepše — odgovore djeca mjesto Justine, jer su bolje vladala jezikom.

— Pa . . . ovaj . . . sjetite se i nas katkada — mucao je načelnik.

— Hoćemo — hoćemo — odgovore i oproste se.

Djeca su zatim pošla u školu, da se oproste od učitelja i svojih drugova. Učitelj im je održao kratki govor, uručio im svjedodžbe a kad su napustili razred sva su djeca ustala i u jedan glas viknula:

— Sretan put! Sjetite se i nas!

Pred kućom, gdje je stanovala Justina sakupili su se svi izbjeglice iz Unternalba, da ih isprate i da se s njima oproste. Svi su plakali: ona sa djecom od veselja što odlazi a od žalosti opet, što ostavlja ovdje one, sa kojima je kroz tri godine dijelila svako zlo i s kojima je još tješnje nego prije vezuje prijateljstvo, učvršćeno zajedničkim patnjama i borbama za život, a oni opet, što ostaju ovdje, da ih i dalje šiba bič krute sudbine.

Plaćuće društvo uputilo se po smrznutoj cesti kroz selo prema Retzu. Usput su se stara Marija, Justina i njena djeca opraštali od domaćih.

— Zbogom!

— Sretan put!

U odlasku izbjeglica domaći su naslućivali brzi svršetak rata i radovali su se, što će se i njihovi muževi i sinovi skoro vratiti kućama, pa su gotovo sa istom radošću kao i sami evakuirci pozdravili vijest, da se njihovi susjedi vraćaju svojim domovima.

Na staničnom peronu oprostili su se, izljubili i nakvasili si lica suzama, i Justina je sa majkom i djecom ušla u vagon vlaka, koji je krenuo prema Beču.

Oni, koji još ostaju u izgnanstvu, vraćali su se žalosni, s bolom i tugom u svoje hladne stanove.

— Prokleta im bilo, dokle će nas još držati u ovom paklu! — poviče srdito Peruškova.

— Tješi se, draga, i mi ćemo brzo ako Bog da — tješila ju je Milka Bubinelić.

— Čime da se tješim? Muž mi je u vojsci, isto tako gladan i bez ičega kao i ja ovdje s djecom, pa otkuda da očekujem pomoć? A tko zna, kad će nas prebaciti kućama.

— Glavno je, da su počeli pa će već i na nas doći red — reče Milka.

— Na tebe će doći red već za koji dan, i ti se nemaš čega bojati. Ali reci mi, kako ću ja i drugi, koji nemamo nikoga tko će nama pomoći — jadikovala je Peruškova.

— Mi, koji se prvi vratimo, gledat ćemo da vam pomognemo — reče Milka uvjerljivo.

— Ne znam od kuda i čime, kad će te i vi doći na prazne kuće — Poslije male stanko uzdahnu Peruškova:

— Najljepše je sada Justini.

*

Kad je Justina Francetić sa djecom ušla u vagon otvorila je prozor, kroz koji je ulazio svjež zrak. Kad im se stanični peron izgubio iz vida, zatvorili su prozor i sjeli na drvene klupe trećega razreda. Jedan dio prtljage ugurali su pod klupe, a drugi su stavili između njih. U tijesnom kupeu bili su sami.

Ovo putovanje razlikovalo se od prijašnjih već i po tome, što ih je sada vlak vraćao kući, a do sada ih je uvijek vozio sve dalje i dalje od kuće. Prijašnja putovanja, u hladnim teretnim vagonima, značila su produženje patnja, a ovo sadašnje, u toplom vagonu osobnog voza, znači prekid svih stradanja; prije su putovali u neizvjesnost, a sada znadu kamo se vraćaju, znadu cilj svoga putovanja — vraćaju se svome domu. Ova misao, da se vraćaju svom domu, svojoj kući, na svoje ognjište, činila je, da im se i kraj, kojim je prolazio vlak pričinio lijepšim i zanimljivijim nego onda, kad su ga gledali kroz poluotvorena vrata ili rešetke uskog prozora teretnog vagona.

Marija i Justina sjede jedna nasuprot drugoj i šute. Djeca skaču od jednog prozora do drugog i svakog časa otkrivaju nešto novo, nešto, što privlači njihovu pažnju.

U Beču su morali iz Nordbahnhofa preći na Südbanahof, da stignu na vlak za Ljubljanu odnosno — Pulu.

— Molim Vas, kuda se ide na Südbanahof? — upita mali Ante prvog stražara.

Ovaj ga uputi, kojom ulicom treba da ide i oni pođu raspitujući se od jednog stražara do drugog. Kad su konačno stigli i sjeli u vlak, koji ih je trebao odvesti u rodni kraj Justina uzdahnu:

— Sad se konačno vraćamo kući, djeco draga — i zagrlili djecu, dok su joj se po obrazima stizavale suze.

Teško bi bilo pogoditi, da li su to bile suze radosi ili bola. Čovjek plače i onda, kad ga snađe velika sreća kao i onda, kad mu se nanese bol ili kad se sjeti zla, koje ga je u životu snalazilo.

Istina, sada bi bile više opravdane suze radosnice, jer se primiće kraj prisilnom izagnanstvu, patnjama, stradanjima, gladi i poniženju; jer se vraća kući, na svoju rodnu grudu, pod svoj krov, svom mužu, ali tko zna, nije li se u ovoj velikoj radosti sjetila svega onoga, što je pretrpjela za ove nepune tri godine i nije li se u ovoj brzini sjećanja zaustavila na jednom grobu u Kurdu i na drugom u Gmündu?

U Kurdu, zarast će trava na humku, kiša će izbrišati olovkom ispisana slova na drvenom križu i nitko se ne će sjetiti, da tamo leži Martin Mizdarić, njezin otac.

U Gmündu, tamo nema humka, nema križa, nema oznake ni broja, nema ništa, što bi ikoga podsjetilo, da u onom žicom ograđenom prostoru, među hiljadama mrtvaca sniva vječni san nedužni mali anđeo, Ivica Francetić, njezin sin.

Možda je pomislila i na to, kako će se vratiti mužu, a ne će mu dovesti malog Ivicu, najmlađeg sina, koga je pvela sobom, da ga čuva kao i ovu dvojicu starijih. Kako će moći da mu kaže:

— Vratili smo se! — kad se u istinu ne vraćaju svi?

Otišlo ih je šest, a vraća ih se samo četvero. Bez oca i sina vraća se kući, a mužu ne će moći reći niti gdje su im grobovi. Kako će opravdati ovaj gubitak i koga će okriviti za ovu tragediju?

Tko je glavni krivac, da se ona vraća kući bez svog ljubimca? Tko, kad tih krivaca ima toliko, da ne znaš, koji je od njih veći. Tko je kriv ovom zlu? Da li Krivić, koji je htio na svaki način da je otjera od kuće? Ili možda onaj činovnik, koji ju je rastavio od djeteta na ulazu u Gmünd? Ili liječnik, koji ga je silom odvuкао u bolnicu?

Da, sve su ovo krivci, ali zašto su oni to učinili i zašto su oni skrivili smrt njenog djeteta? Tko je njih ovlastio da se igraju tuđim životima, životima djece, žena i staraca, koje nisu nikada poznavali i koji im nisu

nikada ništa skrivili? Kako su oni došli do te moći i tko im je dao tu vlast, da guraju u sigurnu smrt nedužna bića, a da ih zato nitko ne zove na odgovornost i ne kazni, kao što se kažnjava svaki zločin? Kakove su prilike dovele do toga, da nas bacaju kuda žele, da iz nas rade što hoće i da imaju punu vlast nad nama.

— Jest, svemu je ovome kriv ovaj prokleti rat.

Trgnula se. U vagonu je gorjela svjetiljka. Vani je tamna noć. Djeca su plegla na klupe naslonivši glavice jedan majci, a drugi baki u krilo. Monotono drndanje vagona uspavalo ih je u duboki san, a majka i baka, koje od uzbuđenja nisu mogle spavati, bdile su nad njima.

— Djeco, brzo ćemo stići u Pulu — probudi ih Justina.

Svjetlo se još borilo sa tamom, kad je vlak ušao u puljsku stanicu i djeca su u isti čas kliknula.

— Mama! Otac nas čeka na peronu!

XXIX

Malo ima gradova, koji u vremenu od nepune tri godine izmjene svoj izgled i život onako, kako je to slučaj s Pulom.

Kad je Ante Francetić — koji je puni sat prije dolaska vlaka bio na stanici — dočeka svoju porodicu, zašli su u prvu kavanu, da nešto založe. Ova kavana na „Rivi“, koja je bila uvijek dan i noć puna gostiju, zjala je sada prazninom. Uz obalu pred kavanom nije bilo ni jednog putničkog ili trgovačkog parobroda, a „Riva“, koja je uvijek ozvanjala gradskom vrevom i žamorom, spavala je mrtvim snom. Kao da je sve mrtvo, kao da nema živog stvora, kao da je ovo nekakav ukleti grad, sve je u njemu prazno i pusto. Tek se iz daljine čuje klopotanje strojeva iz arsenala i ratne luke i ništa više.

— Zar je svakog dana ovako u Puli? — upita Justina.

— Svakog dana isto. Grad je zamro, promet je nestao, trgovine ne rade, a kad ne bi bilo nas u arsenalu i vojske, moglo bi se ljude nabrojiti na prste — odgovori Ante.

Iz kavane su krenuli kroz grad do tržnice, koja je nekad naličila na mravinjak, a sada je prazna, gotovo bez čovjeka, kao i ulice, kojima su prolazili.

— I tržnica je zatvorena? — čudi se Justina.

— Nema više šta prodavati — odgovori Ante i pokazajući rukom na drugi kraj tržnice produži:

— Pogledaj onamo.

— Što rade oni ljudi?

— Čekaju, da dođu na red za aprovizaciju. Tako je svakog dana. Već u tri sata u jutro postave se u red, donesu sobom stolice, sjede i čekaju. Dogodi se, da dođu pred vrata, a trgovac im pred nosom zatvori i onda ostanu bez ičega.

Kad su natovarili prtljagu na kola, odvezu se prema Ližnjanu, ostavljajući pusti grad iza sebe.

Sunce je visoko otkočilo, ali je puhala hladna bura.

— Ovo je podzemno sklonište za ljude — upozori je Ante, kad su sa tržnice zašli u Medulinsku ulicu.

— Kakovo sklonište?

— Kad aeroplani napadnu grad, onda se ljudi moraju sakriti u ove podzemne hodnike.

Stari, već isluženi konj, lagano je klipsao i vukao kola, kao da mu se ne će.

— Tata — zašto nisi došao sa našim kolima i „Pulićem“ pred nas — upita Jože?

— Pulića više nema. Pojeli su ga — odgovori otac.

— Pojeli? — upitaju djeca u čudu.

— Kad ste vi otišli među ostalim rekvirirali su i sve magarce. Baš ovdje dolje — pokaže Ante rukom na veliku livadu između Medulinske i Premanturske ulice na kraju grada — gdje je ona ograda od žice držali su ih nekoliko dana. Bilo je na stotine magaraca. Čuo sam.

da su ih poklali i meso upotreбили za hranu. Možda sam i ja jeo baš našeg „Pulića“.

Prolazili su kraj žičane ograde, gdje su kola stala, dok ih je straža pregledala i legitimirala putnike.

Putem do kuće razgovarali su o svakojakim sitnicama, ali nikako nisu načinjali ono pitanje, koje je boljelo i njih i njega. Znali su, da im sina i oca više nema pa su izbjegavali da o tome govore.

U Medulinu su ih žandari opet zaustavili. Čim su prešli medulinsku crkvu, kojoj su oba zvonika ostala bez zvona, ugledali su Ližnjan.

— Evo Ližnjana! — kliknula su djeca, a Marija i Justina su zaplakale.

Kola se polako uspinju uzbrdo po širokoj i tvrdoj cesti. Bura savija gole grane stabala, kroz koje se pruža pogled na krovove kuća i crkvu. Kočijaš je pustio konja da lijeno koraca, kao da i sam želi upiti sliku sela.

Krovovi kuća su tamni, zapušteni i zarašteni artičokima. Kapci na prozorima su zatvoreni i počeli su trnuti. Bijele stijene kuća su potamnjele. Mrtva tišina vlada u selu, kao da nema ni žive duše u njemu. Kad su kola prispjela na Munat bili su na okupu svi oni malobrojni, koji su se nalazili kod kuće. Pozdravili su srdačno i iskreno prve, koji su se vratili kućama, nakon tako dugog izbjivanja. Radost je bila općenita.

— Marija draga, tako je bilo suđeno! — tješio je Ivan Jukopila Mariju Mizdarić, pošto se s njom pozdravio. — Govorio je pokojni meni na rastanku, da se više ne ćemo vidjeti, kao da je slutio smrt — i Jukopila je obrisao suzu, što mu je kapnula iz oka.

— Teško mi je, Ivane, ovako samoj i staroj — žalila se Marija. — Prazna će mi kuća biti bez njega, sve će me potsjećati na njega, a on počiva tamo daleko. Da mi je barem ovdje, da mu grob posjećujem i zasadih cvijećem i da se na grobu isplačem, lakše bi mi bilo snositi ovaj gubitak.

Malo dalje od njih stajala je Justina sa djecom opkoljena mještanima.

— Kako vam je bilo tamo u Austriji?

— Kako nam je moglo biti nego zlo — odgovori ona.

— Nije ni nama bilo ništa bolje, makar smo bili kod kuće. I mi smo okusili svog vraga.

— I najgore zlo je lakše snositi kad je čovjek kod kuće. Onaj, koji nije okusio, što znači tuđi kraj, tuđi ljudi i tuđi kruh, taj ne zna, koliko gorčine i otrova saždrži sve to. — Dok su ovako razgovarali približi im se i načelnik Josip Krivić. Ugojeniji je nego prije. Vidi se, da mu je prijalo ovo vrijeme, koje je ostale uništilo.

— Dakle, vratila si se i to baš među prvima — nagovori Justinu. Ona mu ne odgovori ništa, ali ga je pogledala takvim pogledom, da je izgubio želju za daljnji razgovor i on se polako izgubi.

— Nešto mi slabo izgledaš ti i djeca.

— Kako ne ćemo slabo izgledati, kuma, kad je toliko zla prešlo preko naših glava. Hvala Bogu da smo i žive glave izvukli iz onog pakla.

— Joj meni, kuma, pa i nas tek što nisu poubijali. Susjede su ih otpratili kući, da se usput još razgovore.

— Kako su ti djeca samo narasla za ove tri godine — čudi se Jela Klunić.

— A ja ostarjela za deset godina — uzdahnu ona.

Stigli su do Justinine kuće. U dvorištu je očiti nered: one uske gredice, koje se protežu uz zid oko čitavog dvorišta i na kojima je Justina tako nježno i sa mnogo ljubavi njegovala cvijeće — vijolice, karanfile i mirisni bosiljak — sada prekriva isušena trava; sa smokvinog stabla vise gole, polomljene grane; vrata od kuće i gospodarskih zgrada napola su sagnjila; prozorski kapci su na mjestima šuplji i izgrizeni od crva. Justina nije mogla vjerovati, da je to ona ista kuća, koju je ostavila prije tri godine.

Susjede su se neprimjetno povukle iz dvorišta.

— Zbogom! Doći ćemo opet kasnije.

Tri godine bila joj je kuća bez ženske ruke. Tri godine nije nježna ženska ruka redila i čistila pokućstvo i zidove. Tri godine su ovdje vladali pauci i pleli svoje mreže, a vrijeme, ono neumoljivo vrijeme, ostavilo je svoj vidljivi trag na svakom predmetu. Kuća joj se čini tijesna, prazna i pusta i ona gleda oko sebe pravu sliku bjede.

— Sve je prazno, sve golo i pusto. Sve je propalo, sve je uništeno. Vrijeme i tama ostavili su svoj razorni trag. Tamo, daleko, propadali smo mi — žene i djeca — na drugom kraju naši muževi, a ovdje naši prazni domovi i opustošena ognjišta. Preko svega je zarasla trava, korov i drač. Zar smo zbilja zaslužili toliku kaznu? Zar je Bog ovdje pravedno postupao?

Govorila je sama sebi, svom praznom domu, bešćutnim zidovima i hladom ognjištu. Proživljavala je sve ono, što je pretrpjela za vrijeme izagnanstva, sjetila se svih zala i nevolja, koje su prešle preko nje, i ona uzdahnu, kao da joj je teški kamen pao sa grudi:

— Sve je to prošlo, ali to se ne može zaboraviti, jer je odviše bolno i krvavo. Moramo početi nanovo. Moramo unijeti života i svijetla u naše mračne domove.

XXX

Posljednji transport izbjeglica stigao je u puljsku stanicu 20 maja 1918. godine, ravno na treću godišnjicu, kako su morali napustiti svoje domove. Od januara, kada je izdana prva dozvola da se smiju vraćati kućama, mnogi su morali čekati do mjeseca maja da ih vrate, jer sami nisu imali zato sretstava. Poslije tri godine prisilnog izagnanstva, poslije tri godine stradanja, patnji, gladovanja i najvećih muka, vratili su se prodesetkovani, na hladna ognjišta, u zapuštene kuće i opustošena polja, a tamo daleko, u tuđini, ostavili su svoje zdravlje i grobove svojih milih: roditelja, djece, braće i rodaka.

Čemu je trebala ova tragedija? Zašto je ovaj narod bio istjeran iz svojih domova i bacan po dalekim, njima nepoznatim krajevima, da se poslije tri godine samo djelomično vrati natrag na svoja ognjišta? Zar samo zato, da osjete svu grubost rata i najnižu bijedu?

Od onog brzojava ministra unutarnjih djela od 28. januara, kojim navještava vraćanje evakuiraca kućama, prošli su dani, sedmice i mjeseci, prije nego su se svi povratili. Vraćanje kućama bilo je mnogo teže a izgledalo je, da je i mnogo kompliciranije od evakuiranja. Dok se prije žurilo, sada je bilo toliko prešnijih poslova od pitanja evakuiraca, da se na njih slabo mislilo. Svi logori i sve općine, gdje god je bilo evakuiraca, dobile su nalog, da točno popišu broj osoba, koje se nalaze na području pojedinih općina. Na temelju ovako prikupljenih podataka odbor je izdavao dozvole za vraćanje kućama i te su naloge dobivale pojedine općine s napomenom, da će naknadno stići obavjest o danu kada će evakuirci moći da se vrate svojim kućama. Tražili su, da ih se pusti kućama, da im se dadu vagoni i propusnice, a ministarstvo je na ovo odgovorilo, da nema dovoljno vagona na raspolaganju za evakuirce. Na ponovne upite ministarstvo odgovara, da nema dovoljno ugljena za loženje lokomotiva, koje bi evakuirce prevozile kućama. Jedna grupa evakuiraca uputila je na ovo odgovor ministarstvu putem novina, u kome među ostalim kažu:

— „Ako nemate dovoljno ugljena za loženje strojeva, koji bi vozili naše transporte mi vam možemo savjetovati, kako će te doći do ugljena. Kod nas u Istri ima dovoljno ugljena. Dovoljno je da kažete našim ljudima koji su kod kuće, da je taj ugljen potreban za nas i oni će ga drage volje i besplatno kopati“.

Konačno su i preostali evakuirci vraćeni kućama poslije pune tri godine izbjivanja. Sada su i vlasti spoznale, da su narodu nanijele veliko i neoprostivo zlo pa je izdano naređenje, da se onima, koji su bili evaku-

irani isplate unatrag potpore i za ono vrijeme, kad te potpore nisu dobivali. Visina sume koju su smjeli potraživati mogla je iznositi do 500 kruna. Ovo je učinjeno radi toga, da se barem nekako pomogne narodu, koji je došao na gola ognjišta, opustošena polja i prazne domove. Osim ovog izdavana su i druga slična naređenja samo da se udobrovolji narod, koji je poslije pretrpljenih muka u izagnanstvu, kad se vratio kući, postao borbeniji poučen školom patnji i stradanja. Međutim sve poduzimane mjere, da se narod udobrovolji bile su uzaludne. Narod nije tražio milostinje, već svoja prava, koja ga pripadaju. Bujiću narodnog ogorčenja nisu mogle zaustaviti nikakove naredbe, makar su to ogorčenje ranije izazvale. Prezasíćen patnjama i stradanjima, a gladan hljeba, ovaj mirni i razboriti narod počeo je gubiti vlast nad sobom.

— Budimo mirni i sabrani — govorio je stari Feder narodu, koji se sakupio na Muntu — i ne prenađljujmo.

— Ne ćemo više čekati! Smrt krvnicima! vikala je masa. — Dolje rat! Dolje krvnici! Dolje ubojice! Hljeba nam dajte! Tjerali su nas od kuće, da tamo gladujemo, a oni su se gostili kod kuće i pijančevali.

Nije bilo moguće ugasiti provalu bjesa i narod je trčeći krenuo prema Krivićevoj kući. Betonsku ogradu, koju je on podigao oko kuće za vrijeme dok su njegovi suseljani bili željni kruha, narod je razrušio i zdrobio u prah. Kiša kamenja padala je na njegovu kuću, na kojoj su porazbijana sva stakla.

— Ako se mirno razidete kućama nikome se ništa ne će dogoditi — rekao je major Hofmann, koji je doveo vod vojnika, da uspostavi red.

— Razidite se, ljudi, mirno kućama i ne gubite glave bez potrebe — nagovarao ih je stari Feder.

Za to vrijeme događale su se u Puli stvari, koje su se razvijale strelovitom brzinom i doprinjele rušenju ras-klimane zgrade austro ugarske monarhije. U Puli su bila dva tabora koja su radila na miniranju ove kasarne: hr-

vatski i talijanski. Od Hrvata spominjemo dra Škaljera, Josipa Krmpotića, dra Zuccona Lacka Križa, kapetana Kocha, kapetana Vukovića-Potkapelskog i druge, a talijanskom taboru bio je na čelu Domenico Stanich. Sastajalište urotnika bilo je u kući Krmpotića u Šišanskoj ulici 24, od koje danas postoje (možda?!) još samo četiri porušena i od dima pocrnjela zida . . .

26 oktobra buknuła je revolucija na „Viribus Unitis“ kad je sva posada otkazala poslušnost pred samim vrhovnim komandantom Horthyjem.

— Ne ćemo više rata! Dosta je bilo proljevanja krvi! Gladni smo! — Horthy je naredio, da se posada postroji po narodnostima na palubi broda. — Mi smo svi jednaki. Nema više razdvajanja — odgovorila je posada na ovo. — Na svim brodovima izabrana su mornarska vijeća, a upravu arsenala morao je admiral Grossberger predati u ruke ing. Gavre Gjurina. Na sve ratne jedinice i vojne zgrade izvještene su hrvatske trobojke. Privremenu komandu nad mornaricom preuzeo je kapetan Koch. U Narodnom Domu u Puli održana je 28 oktobra 1918 velika skupština, a 29 oktobra na večer opkolili su hrvatski i češki mornari lučki admiralitet a odbor Narodnog Vijeća je ušao u zgradu u kojoj se nalazio admiral Ciccoli sa štabom. Predloženu izjavu o predaji Ciccoli nije htio potpisati, pa je odbor Narodnog Vijeća izjavio, da se smatra gospodarem situacije. Iste noći uklonio se tvrđavni komandant barun Hochenbruck sa položaja. Admiral Horthy, plaćući je potpisao na „Viribus Unitis“ protokol o predaji i još istog dana otputovao u Mađarsku. Drugog dana, rano u jutro potopljen je „Viribus Unitis“, dok se mirno njhio pod hrvatskom zastavom. Jedna talijanska podmornica iskoristila je metež, koga je u luci izazvao prevrat i uputila je dva člana svoje posade u luku. Oni su uspjeli da se približe „Viribus Unitis“ i da na njegov trup pričvrste dvije mine. Kad su se htjeli udaljiti iz luke primjetila ih je straža, koja je o tome

obavjestila komandanta Vukovića. Onu dvojicu su dopremili na brod i oni su izjavili, da je brod miniran. Odmah je izdana zapovjed da se spašava momčad. Uz silnu detonaciju i lomnjavu, šiknuli su veliki mlazovi vode u vis i „Viribus Unitis“ se počeo nagnjati. Potonuo je u vremenu od 11 minuta, povukavši sobom u smrt oko 500 jugoslovenskih i čeških mornara sa komandantom i prvim jugoslavenskim admiralom Jankom Vukovićem-Potkapelskim.

O izvršenom prevratu obavještena je Antanta, koja traži, da se ratne jedinice iz Pule upute na Krf. Ovome se nije moglo udovoljiti, jer Vijeće nije raspolagalo dovoljnim brojem mornara, budući su Nijemci, Austrijanci i Mađari već prvog dana prevrata napustili grad.

Sastanak pretstavnika vijeća i admirala Thaon de Revela održan je na otvorenom moru između Pule i Venecije 2 novembra, na jednoj torpiljarki. Thaon de Revel poslao je svog štabnog pukovnika Alesandra Ciana. Do ovog časa Talijani nisu znali za puljski prevrat, pa je ovdje zaključeno lokalno primirje.

Tri dana poslije toga, 5 novembra 1918, doplovile su pred puljsku luku talijanske ratne lađe pod vodstvom admirala Umberta Cagnia, koji se sa pratnjom iskrcao pred zgradom admiraliteta oko 4 sata poslije podne. Iz motornog čamca prvi je iskočio na istarsko tlo talijanski pjesnik Sem Benelli, koji se nalazio u pratnji admirala Cagnia.

Slijedećeg dana poslije podne iskrcane su u Pul prve talijanske kopnene trupe, koje su ovamo došle u ime Antante, dok će nekoliko dana poslije njih stići američke, engleske i francuske pomorske jedinice,

Ono, što se događalo slijedećih dana, mjeseca i godina, bolni je i krvavi nastavak događaja, koje smo opisali.

Ali, to je nova priповjest, sama za sebe . . .

